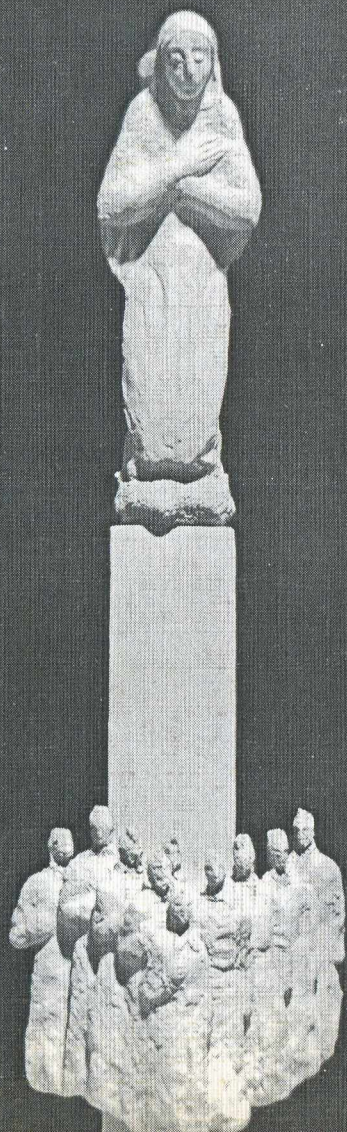

Курьд хорьз ч уселахиз, фрелсе нын, севседза, курьд зынаргь сысты.

СТАНИСЛАВ БУФФЛЕР, францаг политик аемаф фыссает

МАХ ДУГ

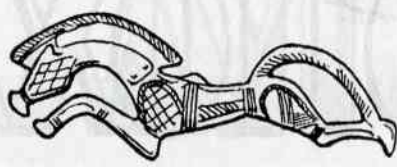
5-6

2005

ALLAH

AVOTG 36
15

Хорошо и красиво

ВЕРСТАКАЮЩИЙ КОМПЬЮТЕРНЫЙ
ПРОГРАММНЫЙ КОМПЛЕКС

ИЗДАНИЕ 1990г.

Москва

ИЗДАТЕЛЬСТВО «Мир»

УДК 62-50

Хорошо и красиво

ВЕРСТАКАЮЩИЙ КОМПЬЮТЕРНЫЙ
ПРОГРАММНЫЙ КОМПЛЕКС

ИЗДАТЕЛЬСТВО «Мир»

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2005

МАХ ДУТ

5-6
'05

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2005

НОМЫРЫ ИС:

Салдат. <i>Æмдзæвгæ</i>	5
<i>ДЖЫККАЙТЫ Къоста. Уæлахиздзаутæ. Уац</i>	6
Арфæ	10
<i>БИЦЪОТЫ Гриш. Лæджы бынат. Уацау. Дарддæр</i>	12
Тохы цæхæры. <i>Æмдзæвгæтæ, прозæ</i>	72
<i>ГАССИТЫ Валери. Æфсæнбазыр уари. Уац</i>	83
Куы фæуа хæст. <i>Æмдзæвгæтæ</i>	108

ПУБЛИЦИСТИКÆ

<i>МАГКÆТЫ Исрафил. Тохæмбал. Уац</i>	113

МЫСИНАГТÆ

<i>РУБАЙТЫ Барис. Нæ хъæуы хистæртæ хæсты азты</i>	120
<i>ДЗГОЙОН Замирæт. Æнусон æрдиаг</i>	135
<i>МÆХЪИТЫ Альбинæ. Сидзæры хъысмæт. Æцæг цау.</i>	139
<i>ЦОКОЛАТЫ Насырбег. Уыцы фыдазты...</i>	144
<i>ДАУИАТЫ Эсмеральдæ. Фæлтæртæн – арфæйаг</i>	149
<i>БУЛАЦАТЫ Зæлинæ. Рохуатæн дзы бынат нæй</i>	152
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	154

МИХАИЛ ШОЛОХОВ: 100 АЗЫ

<i>Михаил ШОЛОХОВ. Радзырдтæ</i>	166
Фыццаг дыгурон фыссæг, æхсарджын хæстон	187
<i>ХÆМЫЦАТЫ Албег. Рухсы тын. Æмдзæвгæтæ</i>	197

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Нарты кадджытæ. Дарддæр	207

УИДÆГТÆ

<i>КОЦТЫ Лизæ. Цы бонмæ фæхауы Куадзæн?..</i>	234
<i>ÆЛБОРТЫ Таймураз. Кадзитæ æмæ Касситæ</i>	237

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТÆ

<i>БАГАТЫ Лади. Дзæнгæрæг саст нæу</i>	242
<i>ГУÆЗДÆРТЫ Азæ. Уæрæх фæндаг ног чиныгæн</i>	258

АРВИСТОН	261

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	273

САЛДАТ

(С. Вальехойы мотивыл)

Йæ каронмæ фæцæйхæццæ и хæст,
æмæ салдатыл судзгæ нæмыг сæмбæлд.
“О, ма амæл!” — æрзоныгыл ис йе ’мбал.
Фæлæ салдатыл аныгуылд йæ хур.

Уæд æм дыууæйæ базгъордтой: “Ныффæраз!
Фæхæц дæхиуыл! Ракæс-ма дæ цæстытæй!”
Фæлæ салдатыл аныгуылд йæ хур.

Ызгъордтой йæм дæстæ, сæдæтæ, минтæ:
“О, ма амæл! — сæ удаист хъæр хъуыст. —
Адзал нын иумæ ницыхъом у, рабад!”
Фæлæ салдатыл аныгуылд йæ хур.

Æрлæууыд уæд зæххон дзыллæ æгасæй
сæргуыбырæй, уæнтæхъилæй йæ цуры.

Æмæ дын райгас, ракастис йæ цæстæй,
æмæ дын рабадт, дистæгæнгæ, мард,
æмæ дын сыстад,
араст и сындаггай.

ДЖЫККАЙТЫ Къоста,
хæсты, фаллойы æмæ спорты ветеран

УÆЛАХИЗДЗАУТÆ

Никуы ферох уыздысты, нæ адæм Фыды-бæстæйы Стыр хæсты цы сгуйхтытæ равдыстой, зæххы къори фашизмæй куыд фервæзын кодтой, бира фæлтæрты цагъары къæлæтæй куыд бахызтой, уыдæттæ.

Гитлеры æрдонгтимæ тохы сæхиуыл нæ бацауæрстой Ирыстоны хъæбултæ дæр. Нæ фæсивæдай 124 райстой Советон Цæдисы Хъæбатыры, инæлары æмæ адмиралы нæмттæ, 11 та систы Намысы орденты æххæст кавалертæ. Æрмæст Цагат Ирыстонæй хæсты быдыры тох кодта 100 мин адæймагæй фылдæр. Уыдонæн се 'мбисы бæрц сæ райгуырæн хæдзæрттыл нал сæмбæлдысты. Ирæттæн хæстон хъуыддаг, куыд фæзæгъынц, фыдæлтæй баззади — скифтæ, сæрмæттæ, алантæй. Уæрæсеимæ куы баиу сты, уæд та сæ хъысмæт сбастой иумæйаг райгуырæн бæстæимæ æмæ сæруæлдайæ хæцыдысты уырыссаг-туркаг, уырыссаг-япойнаг æмæ фыццаг дунеон хæстыты, сæ намысы хъуыддæгтыл сын дис кодтой Уæрæсейы номдзыд хæстон разамонджытæ И. Гурко, М. Скобелев, И. Тутолмин æмæ иннæтæ. Мæнæ куыд фыста инæлар Тутолмин: «Осетины во главе Кавказской бригады первыми вступали в бой за Дунаем и, если им приходилось бывать последними, то только при отступлении».

Ам аена загъга нэй уыцы хъабатыр хæстонтæй иуы тыххæй. Уый у инæлар-лейтенант Хоранты Созырыхъо. Уыди Турчы, Японы, Фыццаг дунеон хæстыты, райста Уарæсейы æппæты кадджындæр хæрзиуджытæй цалдæр. «Это образцовый, по деловитости и храбрости, боевой офицер. За все дела, в которых он со мной участвовал, я даже решил представить его к Владимиру», — фыста М. Скобелев. Æмæ æцæг дæр: Турчы хæсты йæ хъабатырдзинады тыххæй цы къорд хæрзиуæджы райста, уыдонимæ уыди Владимиры 4-æм къæпхæны орден дæр цирхъ æмæ бантимæ. Созырыхъойы хорз зыдта Советон Цæдисы Маршал А. М. Василевский. Уый дзы афтæ загъта: «Хоранов был заслуженным генералом, показавшим себя храбрым и талантливым полководцем на полях сражений при защите Отечества».

Райгуырæн бæстæйыл, се 'фсæддон ардбахæрдыл кæддæриддæр иузæрдион уыдысты инæлæрттæ Фидараты Афæхъо, Абациты Дзамболат, Мыстулаты Елмæрза, Цæлыккаты Данилбег, Хъуысаты Инал, Дудараты Мæхæмæт, Есиаты Хъасболат æмæ ноджы бирæтæ.

Хъæдгæройнаг инæлар-лейтенант Абациты Дзамболатæн иттæг хорз службæйы æмæ хæстон сгуйхтыты тыххæй цы хæрзиуджытæ радтой, уыдон йæ риуыл цæугæ дæр нæ кодтой — уыдысты дыууиссæдзæй фылдæр, уыдонимæ — болгайраг, прусиаг, бухайраг, сиамаг, францаг, грекъаг ордентæ.

Стыр æхсар æмæ хъаруыи хицау уыд инæлар-лейтенант Тургиты Зауырбег дæр. Уымæн æвдисæн — йæ хæрзиуджытæ: Сыгъдæг Станиславы 3-аг къæпхæны орден, Сыгъдæг Аннаейы 3-аг къæпхæны орден цирхъытæ æмæ бантытимæ, Сыгъдæг Владимиры 3-аг къæпхæны орден цирхъытæ æмæ бантытимæ, сызгъæрин æхсаргард ахæм фыстимæ: «Хъабатырдзинады тыххæй».

Фыццаг дунеон хæсты æвæджиауы лæджыхъæд равдыста æрыдойнаг унтер-афицер Джыккайты Накко (Иналдыхъо): 25 азы йеддæмæ йыл нæма цыд, афтæмæй сси Георгийы æххæст кавалер.

Ирон адæм буц æмæ сæрыстыр сты æфсады инæлар, Советон Цæдисы дыууæ хатты Хъабатыр, Манголы республикæйы Хъабатыр Плиты Иссæйæ. Уый йæ хæстонтимæ знаджы дæрæн кодта Мæскуыйы æмæ Сталинграды бынмæ, Курскы, Одессæйы, Прагæйы, фæстæдæр та йæ бæхджын-механизацигонд æфсад японнаг самурайты сырдат Маньчжурийæ. Хæсты фæстæ Иссæ бирæ азты дæргъы уыди Цæгат Кавказы хæстон зылды командæгæнæг.

Советон Цæдисы Хъабатыр, æфсады инæлар Хетæгкаты Георги... 29-æм гвардион топпæй æхсæг корпусы командир. Йæ

хæстонтæ стыр æхсар æмæ арахст равдыстой Берлин байсыныл æвирхæу тохты. Уый тыххæй йын хъуамæ радтаиккой Хъæбатыры дыккаг стъалы, курдиат дæр балæвæрдтой. Фæлæ йын уый бæсты Г. Жуков йæ риуыл æрцауыгъта Суворовы I-аг къæпханы орден. Герман йæ гæрзтæ куы æрæвæрдта, уæд та Георгийы дæр Иссæйау арвыстой дард Хурыскæсэнмæ — японнагты ныхмæ тохмæ. Йе 'фсæдтæ сæрибар кодтой Маньчжурыйы бирæ горæттæ. Фыдыбæстæйы Стыр хæст куы фæци, уæд Георги сси Прибалтикайы хæстон зылды командæгæнæг.

Мамсыраты Хаджумары тыххæй бирæ фыст æрцыд. Уый фашистты дæрæн кодта Испанийы, архайдта финнтимæ хæсты. Гитлеронтæ нæ бæстæмæ куы 'рбалæбурдтой, уæд ын советон разамынд йæ бæрны бакодта Сырхтырысахæссæг бæхджын æфсады гвардион дивизи. Хаджумары хæстонтæ уæлдай тынгдæр фесгуыхтысты горæттæ Ровно, Луцк, стæй Перемышлы фидар исгæйæ, архайдтой Корсунь-Шевченковскийы æмæ Львов-Сандомиры операциты, Берлин байсыныл хъазуатон тохты. Инæлар-лейтенант, Советон Цæдисы Хъæбатыр Мамсыраты Хаджумары риуыл сæрттывтвой Ленины æртæ ордены, Хæстон Сырх Тырысайы цыппар ордены, Суворовы 2-аг къæпханы, Кутузовы 1-аг къæпханы, Фыдыбæстæйы хæсты 1-аг къæпханы ордентæ æмæ бирæ æндæр хæрзиуджытæ.

Дзусаты Ибрагимы райгуырдыл ацы аз сæххæст сæдæ азы, æмæ йæ намысы хъуыддæгтыл биноныг ныхас цæуы журналы ацы номыры. Ам ма иу хатт зæгъдзыстæм уый, æмæ зындгонд тæхджытæ, Советон Цæдисы æртæ хатты Хъæбатыр А. Покрышкин, дыууæ хатты Хъæбатыртæ Д. Глинка, Г. Речкалов, А. Клубов, В. Голубевы хъомылгæнæг кæй уыд Ибрагим. Уый командæ кæмæн кодта, уыцы гвардион авиадивизийæ Советон Цæдисы Хъæбатыртæ систы ссæдз тæхæгæй фылдæр.

Æвирхæу тугуарæн азты Райгуырæн бæстæйæн стыр хæрзты бацыдысты Сырхтырысахæссæг 10-æм гвардион дивизийы хæстонтæ. Командæгæнæг та йын уыд инæлар-лейтенант Хуыдæлты Харитон. Æрмæст иунæг тохы ацы дивизи ныццагъта 700 немыщаджы, уацары та райста æхсæзыссæдзы. Дивизийы æфсæддонтæй фондзæн саккаг кодтой Советон Цæдисы Хъæбатыры нæмттæ, мин æмæ дыууыссæдзы та райстой алыхуызон хæрзиуджытæ.

Ирон хæстонтæ лæгдзинад æвдыстой сур зæххыл дæр, денджызы дæр æмæ уæлдæфы дæр. Къесаты Астан уыди 1-аг ранджы капитан, дæлдондзæуæг бæлæгъ «Малюткæ-117»-ы ко-

мандир. Фараст немьцаг хæстон науы срамыгъта уыцы бæлагъ. Астан, сси Советон Цæдисы Хъæбатыр.

1943 азы сæрды Курскы цур карз хæстыты рæстæг хъæдгæройнаг Гагкайты Алихан командæ кодта сармадзанти батарейæн. Июлы маьйы тох уыди йæ тæккæ тæмæны. Фашистон танктæ æнæрынцойæ æфсæрстой размæ. Гагкайы-фырты батарей ныддæрæн кодта 9 танчы, ныццагъта иу ротæйы бæрц эсэсон автоматайæхсджытæ. Фронты газет Алиханы тыххæй афтæ фыста: «В его сияющем примере ты найдешь неиссякаемый источник энергии, сил, бодрости, уверенности в себе и своем оружии».

Фашистон танктæн стыр фыдбылыз басгуыхти хистæр сержант Хъыбызты Алыксандр дæр. Уый уыди хæдцæугæ хотыхты командир. Берлинмæ æввахс цы карз тохтæ цыди (Фридесдорф æмæ Зеель), уым Алыксандры размæ æваст фегуырдысты гитлеронты танктæ. Дыууæ боны дæргъы хæст æппындæр нæ банцад. Алыксандры хотых ныддæрæн кодта: танктæ — 5, танкты ныхмæ хæцæг хотыхтæ — 3, пулеметтæ — 6, фашисттæй ныццагъта æртиссæдзы бæрц, 22 апрелы æхсарджын лæппуйы хæдцæугæ хотых бабырста Берлинмæ. Уæззау цæфтæ фæцис ам Алыксандр, фæлæ уæддæр хæцыди. Иуафон ницыуал бамбæрста, йæ мидбынаты æрхауди. Рынчындонмæ йæ куы баластой, уæд йæ буарыл разынди дыууадæс цæфы.

Ленинград фашисттæй хъахъхъангæйæ йæхицæн, йæ Ирыстонæн, Уарæсейæн стыр кад скодта хистæр лейтенант Цоколаты Геннади. Балтийы флоты Хæстон совет хъæбатыр тæхагæн цы характеристика радта, уым афтæ фыст уыд: «Участник боев у острова Эзель и полуострова Ханко, он при разгроме фашистских полчищ проявил подлинный героизм, во время 30 боевых вылетов истребил свыше 300 фашистов и 10 щюцкоровских катеров. Сделал 62 разведывательных полета, добыв ценные разведанные. Совершил 57 штурмовок противника, сбил 6 самолетов лично и одиннадцать — в группе».

Хæстыты ирон адæм сæхи стыр ныфс æмæ хъаруйы хицауæй кæй равдыстой, уый, ай-гъай, раппæлинаг хъуыддаг у. Фæлæ иннæрдыгæй æркæстгæйæ та нæ нацийыл стыр зиантæ æрцыд уыцы хæстыты. Нæ фæсивæды хуыздæртæ сæ райгуырæн хæдзæрттыл нал сæмбæлдысты, æмæ фæкъахыр, фæлтæрай-фæлтæрма, хистæрай-кæстæрма чи цыд, уыцы фарн... Уый ахъуыдыйаг у...

Кад кæнæм хъæбатыртæн, мысæм зынгхуыстыты, фæлæ нæ наци куынагмæ кæй цæуы, уый дæр сусæггаг нæу æмæ нæ ныссагъæс кæнын хъæуы...

АРФЭ

Ирыстоны литературон фәсивәдәй хәсты
быдыры байсафт әртиссәдзәй фылдар. Йә
райгуырән хәдзарыл сәрәгасәй чи сәмбәлд,
уыдонәй ма абон не 'хсән сты:

Хьайттаты Сергей
Хьайтыхъты Азәмәт
Баситы Михал
Букуылты Алыкси
Темыраты Давид
Джусойты Нафи
Асаты Реуаз
Тетцойты Таймураз

Алчи дәр сә йе 'ххуысы хай бахаста Уәла-
хизы хьуыдагмә. Сәрәй сын нылләг кувәм.

Нә зәрдәбын арфәтә райсут, нә буц
хистәртә, нә иумәйаг каджын бәрәгбону.
Нә цәст уын уарзы: әнәниз әмә зәрдәрухс
ут! Уә кәстәрти хуртәй бафсәдут!

«Мах дуджы» куджытә

Хайтыхты Азәмәт.

Хайттаты Сергей.

*Басыты Михал.
1944 аз. г. Павлоград.*

ЛÆДЖЫ БЫНАТ

Уацау

Дыккаг хай*

* * *

Атагъайы барæй ныффæстиат сты Мисæрæт æмæ Зæтинаæ æмæ сæ суджы æргъæмтимаæ сæ кæртмæ бахызтысты талынггæрæтты. Мад уыцы бон хуыздæрæн равзæрста, ома, иууылдæр скъолайы кæртмæ æрцæудзысты хъæуккагæй, немыцагæй æмæ нæ фæндаг æдасдæр уыздæн. Мад йæ чызджы катыйæ уднарæг сси. Хæдзары йæ иунагæй куыд фæуагътаид, йемæ йæ кодтаид, æмæ йын уæлæ уыцы фыдæбонны Салæгæй куы тарсти, уæд ма йыл ацы æддагон бирæгътæй исчи йæ цæст куы æрæвæра!.. Йæхиуыл дæр зæронд дарæстæй цыдæртæ æрбаппæрста, Зæтинаейæн радта, йæхи дарæстæй, сæ фæдджитæ сын сфæлдæхта, фæсмын æгъуыз кæлмæрзæн йæ ныхыл дæллоз конд.

— Офф! — йæ сугты баст кулдуары цур æрæппæрста Мисæрæт, зæрдæбынæй ныуулафыд: æгас хæдзар та ссардтой. Чызгæн йæ æргъом æвæргæйæ аххуыс кодта.

Кæрты кулдуары мидагæй уæгъд æппæрст сугтæ куы федта Мисæрæт, уæд йæ зæрдæ ныррухс ис, йæ рустыл цины цæссыгтæ æруадысты æмæ арфæтæ кæнынмæ фæци:

— О, Хуыцау уæ сараза!.. Мæнæ нын цас æрбаппæрстой! — Зæтинаемæ фездæхти. —

* Райдайæн кæс «Мах дуджы», 1999 азы, 4, 6, æмæ 2005 азы 4 номырты.

Ном сцәйдзырдтон әмә йә куына зонын. Дәумә гәсгә нын ацы хорздзинад чи ракодта?

Зәтинаә ницы дзырдта. Мисәрәтмә та ма кәдәй-уәдәй хъазән ныхас загъыны зәрдә фәзынди. Кәдәй нал абадти йе 'взагыл, худындзәг чи фәцагайа, ахәм ныхас. Сугтә әрбахәссәджды ном ын әваст сдзурын кәндзән әмә йә кәй ракъахта, Зәтинаә уый куы фәхъуыды кәна, уәд ныссуйтә уыдзән, әмә кәд уый дәр йе 'рхәндагәй иучысыл фервәзид.

— Кәмәй сә әнхәл дә, кәмәй? — нал әй уагъта мад.

— Чи сә әрбахаста, уымәй!

Әппын әнхәл мацәмәнуал уай, афтәмәй цин бавзарай, цәрәг уд кәй дә, дунейы сконды цыдәр кәй марыс, уый та банкъарай!.. Сә цин ма сахадыдтаид, фәтәгены цырагъы рухсмә кәрәдзи цәсгәмттәм кәсынаәй нал әфсәстаиккой..

Тәккә тыргътәм схизәны Мисәрәт йә къах цыдәр фәлмәныл бакъуырда. Йә уд ауади, цыма дзы кәйдәр куыдз әви әнахъинон цыдәр ныххуыссыд. Рухсмә йә бахастой — пысултә тыхтәй. Хъавгә йә райхәлдта Мисәрәт. Разынди дзы ләппуйы хәлаф, хәдон, хъусджынхуд, худы — тетрады сыф. Зәтинаә йә цырагъы рухсмә хәстәг бахаста әмә дзы — кърандасәй фыстытә: «Мисәрәт, әнәнхәләджды базыдтам, фыдбоны немыц цы фыдвәндтә кәнинаг сты, уыдон. Фәсивәды дзәбәхты хъуамә Германы бәстәйы бамидәг кәной. Номхыгъдтә сарәзтой әмә дзы Зәтинаә дәр ис. Ахсәв куы сәххәст кәной сә чъизи фәнд, уымәй тәссаг у. Мәнә уын дарәстә. Дзәбәх куы әрталынг уа, уәд сә Зәтинаә йә уәлә скәнәд, цәхәрадәтты суайәд цәхгәрмә уынджы быруйы онг. Чындзытә, чызджытән ссардтам хицән әмбәхсән. Надыгойы хуызән зәрдәхәлар адәймәгтә сыл ауддысты. Хуыцауы уазәг ут».

— Уый та дын ног диссаг! — адәргәй сдзырдта Мисәрәт, йә әрмттә йә рустыл авәрдта, фәстади. — Цы кәнәм?

— Әз никәдәм цәуын! — загъта Зәтинаә.

— Әмә кәд әцәг исты зонынц.. Ам нә не 'рбайәфтой әмә дарәстә ныууагътой..

— Ам нә уыдыстәм, уый зыдтой, — загъта Зәтинаә. — Нә къахдзәфтә нын нымайынц.

— Искәйты афәрсын хъәуы, чызг.. Кәд әцәг фәдис..

— Нәхимә ма бамбәхс.

— Ма хъусы хуынчъы дә бамбәхсон? Искәйты афәрсәм.

Абоны æмбырды Госсохтæй исчи уыдаид.

Гарцотæм суадысты уынгты. Ракасти сæм Ануса. Мидæмæ сæ бахуыдта. Гарцо Зæтинайы дарæстæм гæсгæ бахуæндзаст æмæ сдзырдта:

— Чысыл нана.

Кърандасæй фыстытæ Гарцо хъæрæй куы бакасти, уæд Ануса сдзырдта:

— Ныууаинаг уæм уыдыстæм. Ма сыл æууæндут. Уыдон сыгъдæгæй дæр, зарджытæ фыссыны зæрдæ кæмæ ис, уый митæ сты.

Гарцо хорзау нал уыди, зарæггæнаджы ном базонын сæ куы бафæнда, зæгъгæ, æмæ сдзырдта:

— Æз мæ хъус бадарон, нæ каурæбын чи фæзындзæн, уыдонмæ, — æмæ йæ дзаумæттæ кæнынмæ фæци.

11

Хæдзар æртхуыз баци. Ныллæг бандæттыл бадгæйæ Мæцци æмæ Дабег сæ хъæбысты æвæрд хъæдын тæбæгътæм нартхор згъæлдтой. Хъæуы куырой кусын райдыдта, æмæ сæ нартхор æрыссын хъæуы, — йæ лыстæг — кæрдзынæн, йæ лæхурд — кассаг, луарæнтæ — хъугæн. Сæ рæбыны ссады тæпп нал уыд, æмæ ерысæй нартхор згъæлдтой лæппутæ.

— Иу пут æрыссæггаг цас исдзысты, загътат? — афарста Нутæ.

— Цыппар айчы, — загъта Мæцци.

— Æз та фехъуыстон: æртæ пути æрыссæггаг, дам, домынц иу карк æмæ дыууадæс айчы.

— Ды йæ куыд бахъуыды кодтай, Дабег?

— Цы фæзæгъынц, ууыл æууæнк ис? — загъта Дабег.

Æваст хæдзары смидæг хуыйы цъæхснаг хъыллист. Фæкъæрцхъус сты æмæ сæ хъус æддæмæ адардтой. Ау, ацы рæстæг исчи йæ хуыйы æргæвдынвæнд скодта? Æви немыц цуаны рацыдысты? Кæйдæрты кæркдæттæ, дам, айафтид сты.

Байхъуысти сæм хуыйы хъох-хъох, уый фæстæ та цъæхснаг хъыллист.

Цæхæрадонмæ рудзынгæй акасти Нутæ, йæ дзыхæй схауди:

— Уæртæ дыкъахыг бирæгъта!

Лæппутæ дæр Нутæйы цур алæууыдысты. Федтой: цыппар пилоткаджыны, сæ къухты финкæтæ, афтæмæй хуымæ цыппарырдывгæй хъуызæгау цыдысты. Хуы иуырдаæм фæцæйлыгъд,

æмæ дыууæйæ йæ размæ фесты, иннæрдæм ныццавта — иннæ дыууæ йын йæ фæндаг æрæхгæдтой. Ныффутт-ныххуыррытт ласта бырынкъджын æмæ комкоммæ фæндаг айгæрста. Немыцæгтæй кæцыдæр фæцарæхсти, йæ цыргъаджы фындз хуыйы рагъыл æруади. Йæ цъæхснаг хъыллист та хъустæ ацарыдта. Ныр цыппарæй йæ фæстæ фæцагайдтой. Уæртæ йæ Гарцоты сыхæгты кауын быру цæхæрадоны къуыммæ фæтæрынц.

— Хъыпы бахæрат! — загъта Нутæ. — Фæззæджы дæргъы йæм фæзылдысты, ныр сын æй хъуамæ ацы бирæгътæ аныхъуырой.

Мæцци йæ мады катайтæ æмбæрста — сæ нывондаг уæныг ныккæнды æмбæхст ис, йæ сæрыл цæхгæрмæ каутæ æвæрд, кауты сæрыл — хъæллæгъы куыристæ уырдыг лæууыдысты. Æхсæв куыристæй цалдæр иуварс айсынц, кау схъил кæнынц æмæ йын дон æмæ холлаг радтынц, йæ бæдзæнтæ йын фелвасынц. Æмæ Нутæ тарсти, куы сын æй базоной, исчи сæ куы банымудза.

Уæртæ хуыйы къуыммæ батардтой, цыппар финкайы йæм ныхъхъавыдысты.

— Цы йæ хурхæй марынц? — загъта Нутæ. — Гæрах æй цæуылнæ кæнынц?

— Топныхосы ад скæндзæн йæ дзидза, — загъта Мæцци.

Нырæхуыстытæ кодтой хуыйы æмæ цух-мухтæ райдыдта.

— Ныр сæхи у, — загъта Дабег.

Нартхор згъæлдтой лæппутæ, сæ хъус та æддæмæ дардтой.

Кæртæй хæдзармæ æрбайхъуыстысты фрицты зæллангæнаг хъæлæстæ. Лæппутæ та рудзынджы цур фегуырдысты. Нутæ дæр.

Сæ кулдуары уæле сæ чысыл сæрдыгон хæдзаргонды дурарæй мидæмæ кастысты дыууæ немыцаджы, асæй бæрзонд. Мæццийы цæстытыл ауадысты газетты сæ сырдухуыз æмæ гæлирцæсгомджынтæй кæй æвдыстой. Адонæн сæ астæутæ — хæрз æлвæст. Сæ дæлæрмтты — хъазтæ.

— Матка, матка! Водка, водка! — дзæбæх æрбайхъуыстысты хæдзармæ сæ ныхæстæ.

Кæртмæ рауадысты æртæйæ дæр. Уæдмæ салдæттæй иу мидæмæ бахызти.

Мæцци ныр бауыдта; Гыццайы къæхты бын — хæцæнджын стыр дурын. Арахъхъæй йын дзаг вæййы æмæ йæ сæрдыгон хæдзары ныккæнды бафснайы. Бадис кодта лæппу: йæ фыды ссæуынмæ æвæрд куы æрцыди, уæд æй цæмæн систа?

— Пйанни плохæ, плохæ, — йæ арахъхы фаудта Гыцца. — Адон ма афтæмайты нæ ныуадздзысты, сæ мæрдты къотитæ баназой!

— Гут водка, гут! — дзырдта, мидæмæ чи бацыди, уый. — Гут водка, гут!

Ныр дыууæйæн дæр сæ къухтæ ахст уыдысты, æндæр фелвæстаиккой, Гыцца кæй байдзаг кодта, уыцы графин æмæ афардæг уыдаиккой.

— Кæцæй йæ базыдтой, сæ фындзы хуынчъыты емынæйы тæф ацæуа! Мауал дзы сулæфой! — загъд кæнынмæ фæци Гыцца.

Мидæггаг дзуццæджы æрбадти æмæ, хъазы йæ дæларммæ балхъивгæйæ, дзаг графин фелвæста, йæ цæстытæ ацъынды сты, йæ фындзæй æхсызгонæн сулæфыди, сдзырдта:

— Корош водка, корош, — æмæ сыстади.

Гыцца йæ развæндагыл алæууыд æмæ графины фæрстыл йæ æрмттæ æрбавæрдта:

— Мæ графин мын сафдзысты, сæ сæртæ фесæфой!

Салдат графин йæхимæ ивæзта, фæлæ йæ дæлармæй хъаз куы алидза, уымæй тарсти æмæ схъуырдухæн сты Гыццаимæ.

Мæцци мидæмæ бахызти, графины фарс бахоста æмæ Гыццамæ ацамыдта:

— Бабушкæ баитцæ, пасудæ пропадет.

— Корош, корош! — фæхъæлдзæг салдат.

— Нæ горæтаг æрвад нын æй стыр лæварæн æрхаста, — дзырдта Гыцца. — Æнæхъæн хъæуы ахæм графин никæмæ ис.

Графины литр æмæ æрдæг цыди, йæ фæрстыл — уыгæрдтæгонд нывæфтыдæй дыууæ раны — дидинджытæ.

Федде сты æд графин дыууæ салдаты, уынджы сæм æнхъæлмæ касти сæ æртыккаг æмбал. Уый дæлармы дæр — хъаз, иннæ къухæй хæцыди цыбырмукуы тъæпæнбырынкъ куыдзы босыл. Сæ ныхæстæ æнæфсарм хъæрай азæлыдысты, кæл-кæл худтæй худтысты.

— Гыцца, дæ арахъмæ цæмæн фæкомкоммæ дæ? — бабустæ йыл кодта Нутæ.

— Рауадзинаг кæй уыдыстæм, уый ныхмæ æфстау куы райстам арахъхъ. Мæ цæгатай мæм уазджытæ куы уыди, — дзырдта Гыцца. — Нæ мын бантыст йæ раттын æмæ, зæгъын, адаймаг цы 'нахынæгон у æмæ сын æй, зæгъын, радтон, — æмæ та ныккатайтæ кодта. — Мæ графин сæфдзæн. Алæ-ма, сæ фæдыл ацæуон.

— Ёз базондзынæн, кæмæ вæййынц.. — сдзырдта Дабег æмæ фæтæбæртт ласта уынгмæ.

— Ма ацу! — фæтæлланг ыл ласта Нутæ, фæлæ уæдмæ лæппу фæаууон.

— Ацу, раздах æй, — загъта Мæццийæн Гыцца. — нал мæ хъæуы графин!

Дыууæ лæппуйы фæраст сты графинхæсджыты фæдыл. Гарцоты рæзты дыккаг цæхгæрмæ уынджы онг ссыдысты, уым галиуырдам базылдысты. Бафиппайдтой сæ немьцæгтæ æмæ та сæм-иу ракастысты. Фрицтæ тигъы аууон куы фæсты, уæд лæппутæ рæвдзæр ацыдысты. Хæдзары аууон сæм æнхæлмæ касти куыдзы хицау. Куыддæр лæппуты ауыдта, афтæ куыдзы Дабегыл ацардыдта. Лæппу алидзинаг уыди, фæлæ фембæрста — куыдз йе 'ккойы абаддзæни æмæ ницæмæуал сарæхсдзæн. Стыр уыди куыдз, сынæгджын, æнæдомд, галы рагъмæ æнцонæн сгæпп ластайд.

Дабеджы уæнгтæ азгæлдысты, уæддæр ма йæ цæнгтæ размæ аппæрста. Куыдз ын йæ раззаг къæхтæ йе уæхсчытыл авæрдта, иу къæпп æм фæласта. Фæцудыдта Дабег, дæлгоммæ ахуыссын ма йын бантысти. Куыдз йе 'ккойы абадти, йæ цола къубалмæ йын фæлæбурдта. Йæ удæй йæ мидæг тæппы фæд дæр нал аздади æмæ рис нал æнкъардта, уæддæр хатыдта куыдзы дæндæгтæ йæ буары куыд фæсæдзынц, туг кæй фемæхсти..

Мæцци кæцыдæр уысм йæ чемы æрцыди æмæ базгъордта Дабеджы цурмæ.

— Хальт! Хальт!¹ — фæтæлланг ыл кодта салдат.

Цы æнæбон фæкасти йæхимæ Мæцци, Дабегмæ дæр нæ бахæцца, фæстæмæ аздæха, уыцы æрхъуыды дæр æм нал уыди. Дæлæ куыдз Дабеджы пыскъуылтæ кæны, тугæрхæмтæ баци, сызмæлын дæр йæ бон нал у, уый та æргæфстæй баззади.

— Фу, фу! — айхъуыста Мæцци салдаты хъæлæс, ноджыдæр ма цыдæртæ загъта æмæ куыдз йæ размæ базгъордта.

Дабеджы бæрзæй уыдта Мæцци, æндæр рæтты сгæрста — нæ дзы разынди дæндагдзæф, туг дзы нæ рахъардта, йæ сæт ыл фæсæрста, æмæ йæ бауырныдта, куыдзы уыйбæрцытæ сахуыр кæнæн ис, ма дыл фæхæца, афтæмæй дæ уд авд хатты алидза.

¹ Хальт! — Ёрлæуу!

12

Немыц цæрджыты къуындæг рæттæм тардтой. Ахæмтæ дæр разынди, сæ цæрæнтæй кæй фæдде ластой, æмæ бомбатæй æмбæхсæн ныккæндтæм хизгæ кæмæн æрцыди. Немыц бацахстой Мæцциты дыууæ уаты, Зæтинаейы æфсымæр Цæрæджы уат. Госсох, Ануса æмæ-иу Гарцо аджих сты: æртæ уаты сæм æмæ сæ иу хъыгдарæг нæма фæци. Афтæ куыд рауади, куыд ирвæзтысты, уый сæр нæ ахста.

Ныр Гарцойы хъуыдытæ æдзухдæр Мæццитæм ивылдысты, уырдаæм тырныдта, — цæстызулæй сæм уæддæр бакæса, уыдоны хæдзары та фрицтæ цы фæтк сæвæрдтой? Ацы бон хъуамæ исты æфсон ссара æмæ йе 'мбæлтты фена. Госсох сынтагыл æд дзаумæттæ афынæй. Уымæй дæр фæпайда кæнын хъæуы.

Машинаейы уынæр айхъуыста Гарцо — дæргъмæ уынджы дæлæмæ кæй æртындзы, кæй сæм æрцæйхæццæ кодта, уый бамбæрста. Гарцойы хъус фæцахуыр ис адоны машинæты уынæрыл, фалæ сæм чи æрцæйхæццæ кодта, уый йæ уынæрмæ гæстæ йæ цæстытыл нæ ауади.

Машинаæ æрлæууыди сæ тæккæ дуармæ. Анусайы улæфт йæ риуы арфæй не сирвæзти, дзурын ницы сфæрæзта, Гарцойы цонгыл ма фæхæцыд, рудзынджы раз æрлæууыдысты.

Ахæм машинаæ дзы никуыма фæдта Гарцо. Гуыффæджын машинаæ нæ уыди, рог машинæтæй та — дыууæйы дæргъæн. Фарсырдыгæй йæ уыдта æмæ йын йæ рудзгуытæ æмæ йæ дуæрттæн нымæц нæ уыди. Æвæццæгæн, стыр хицæутты чи фæласы, уыдонæй.

Шофыр рæвдз ахызти, фаллаг фарсæй ацырдæм згъорæгау æрбакодта, раззаг дуар фегом ласта. Чи дзы рахызти, ууыл дæр, хъæуы комендантыл кæй фæдта, ахæм дарæстæ — уæхсчытыл дæр, риуыл дæр ирд урс нысантæ, цæст сæм нæ лæууыди, фалæ амæн цыма йæ худ йæ сæрыл бæрзондæр бадти. Стыр хицау у, æвæццæгæн, зæгъгæ, куыд ахъуыды кодта, раст уыцы уысм йæ цæст ацахста Уасджейы, машинаейы аууон фарсæй рацыди.

Гарцойы риуы цы тас нындзыг, уый йæ чысыл суагъта.

Дыууæйæ кæртмæ æрбахызтысты, немыцаг разæй. Цыди сабыр къахдзæфтæй. Уасдже йæ галиу фарсмæ балæууыд æмæ йæм стыр хицау цыдæр сдзырдта. Уасдже дæр былты змæлдмæ иу-къорд дзырды загъта.

— Гьер нын нæ хæдзар исдзысты, — сфæрæзта Ануса. — Гьер сæ нал аирвæздзыстæм.

— Хæдзар, ам стут? — æрбадзырдта Уасдже. — æддæмæ ракæсут!

Ануса æмæ Гарцо тыргътæм рацыдысты, уырдаæм схызтысты стыр хицау æмæ Уасдже дæр.

— Ам сымахмæ æрцæрдзæн, — загъта Уасдже, — æмæ хæдзар фена.

Гарцо ауыдта немьцаджы цæстытæ, уыди фæлмæстхуыз, йæ рихийы кæрæттæ хæрдмæ схъæл цыргъ, немьцагтæ цыма æдзухдæр бурдзалыг разынынц, ацы стыр хицау — саулагъз. Æрдумæ дæр сæ кæй нæ дары, уый йæ цæсгомыл — æргом фыст. Гарцойы зæрдæ йæм кæсын нал бакуымдта.

Стыр къамандир раздæр бацыди дæргъмæ уынджырдыгæй уатмæ. Ануса ног чындзы хызы бын уыцы уаты къуымы æрлаууыд.

«Мæ уатæй мын ривæддон сараздзысты! — бакатай кодта Ануса». Ам уыди тасмачъи пец æвæрд. Уый фæстæ бахызти хæдзары къæсæрæй.

Гарцо хæддзу лæгмæ йæ хъус дардта æмæ фиппайдта: искæй сæ ауына, уый йæ хъуыдыйы кæрон дæр нæй.

Госсох фехъал ис, цæрдæг æрхызти сынтагæй. Къухаууонæй ауыдта стыр къамандиры. Уый фæстæ Уасджемæ фæци:

— Нæ хæдзар ын ды бацамыдтай?

Госсох та къухаууон акодта, стыр къамандирмæ скасти, йæ размæ бацыди, цасдæр дзы йæ цæст нал æриста æмæ Уасджейы афарста:

— Чи у, чи?! — йæ дзуапмæ йын нал банхъæлмæ касти, йæ æрмттæ кæрæдзиуыл æрцафта: — Мæнæ, чи никуы æрцыди, ахæм диссаг! Гæккайы цæрмстыгъд бакодта!

Стыр къамандир Госсохмæ йæ хъус æрдардта, æнæныкъулгæ цæстæй йæм ныккасти.

— Кæм уыди? Кæцæй фæзынди? — Госсох та баздæхти Уасджемæ. — Состыккыстæн, кæд исты рæдийын — Гæкка ма разы фегуырди! Гъе, мæнæ йæ фындзы къоппа цæргæсы бырынкъау æрселф ис. Адон куы фæзындысты, уæдæй йыл дæ цæст æрхæцы?

Уасдже фæзæрдиагхуыз. Сæ тæлмацгæнæг ын бафæдзæхста, цæмæй базыдтаид, революцийы фæстæ большевиктæ кæй

бафхæрдтой æмæ бæстæйæ лидзæг чи фæци, хъæуы ахæм бинонтæй исчи цæры? Зонын æй фæндыди, цæрынхъом адæмæй кæй бафхæрдтой, уыдоны дæр. Уый фæстæ Уасджейæн адоны тæлмацгæнæг йæ зæгъинаг бирæ феууылдта æмæ куыд бамбæрста, афтæмæй, уæздæттæ кæй хуыдтой, скæсын кæй нæ уагътой, ахæмты кой кодта. Уасдже йæхæдæг уыцы хабæрттæн ницы зыдта, хистæрты-иу афарста æмæ йын Дзеба афтæ: «Дæ разы Госсох уæздæтты чызг у. Йæ къахы бын, дам-иу, фысы бага нæ асастайд». Йæ чызгон мыггаг дæр ын загъта. Паддзахы рæстæджы афицертæй дæр ын кæйдæрты ранымадтой.

Госсохмæ хъусгæйæ ныццымыдис Уасдже, немыцы тæлмацгæнæджы фæдзæхст йæ зæрдыл æрбалæууыд.

«Революцийы знæгтæ агурынц. Сæ цоты сын сæхимæ æрбангом кæндзысты», — хъуыдытыл фæци Уасдже.

— Нæ мæ хъусыс, Уасдже? — бадзырдта та йæм Госсох.

— Фыццаг хатт æй уынын.

Ануса Гарцойы хъусы бадзырдта: «Нанайы ма иуварс асай. Йæ сывæллоны зонд ыл бынтондæр фæтых. Адон ахæмтæ барынц...»

Гарцо Госсохмæ æввахс бацыди, йæ хъусмæ йын бадзырдта:

— Нана, смæсты дæм уызæн, мацуал æм сдзур.

— Мæнæ готлектæ! — зæронд ус лæппуйы йæхицæй асхуыста. — Уæ фындзы бынæй дарддæр ницы уынут. Ма мæ хъыгдарут!

— Госсох, ирон æмбисонд куы зоныс: хуызæнæй хуызæнмæ лæг амардæуыд, — загъта Уасдже.

— Хъус-ма, — Госсох стыр къамандирмæ скасти. — Дæ ном дын нæ зонын. Чысыл багæдзæ кæн, æз дæм Гаккайы къам радавон æмæ йæ дæхи цæстытæй фен, — хæдзарæй ауади æмæ ма тыргъæй æрбадзырдта: — Уасдже, дæ хорзæхæй, чысыл æй фæуром.

Уаты йе 'варæнтæ сгарынмæ фæци Госсох. Зыдта, йæ фыды æфсымæр Гæккайы цæрмстыгъд чи бакодта, уый йæм нæ фæлæудзæн, уæддæр агуырды. Фанер чумæданы æварæнтæ уалæмæ иста æмæ дзырдта:

— Мæнæ готлек адæм, мæнæ сæм куыд ницы хъары, мæнæ сæ куыд ницы уырны! Гæкка хъиамæтджын уыди, йæ хабæрттæ сын цал хатты фæдзырдтон æмæ дзы иу ныхас йæ зæрдæмæ ничи райста.

Гækкa уартæ Америкæ куы афтыди, уæды онг æй Гос-сох йæхи цæстæй уыдта, йæ уымы хабæрттæ та йын амырыкдзауты ныхæстæй бахъуыды кодта. Гækкайæн хъуамæ хъуыддаг бакодтаиккой, фæлæ ирæд бафидын сæ бон нæ уыди æмæ амырыкдзаутимæ фæраст ис æхца бакусынмæ. Чызджы хæдзаримæ фидыд уыдысты, Гækкa Амырычы афæдзæй фылдæр фæци, уæд æм æрбайхъуысти: «Дæ куырдуаты бадæджы дын аскъæфтой!» Ирыстони æрбалæууыд чызг тыхыскъæфт уыди, уый базыдта æмæ скъæфæджы марынмæ агурын байдыдта. Уый кæдæмдæр фæлыгъди. Уæддæр æй ссардта, мæрдтæм æй барвыста. Уый фæстæ, цæсты йæ бафтауæм, зæгъгæ, йыл цынæ æрымысыдысты. Цыма йæхи бон нæ баци йæ маст райсын, фæлæ, чи фескъæфты, уымæн Амырыкæ акæнынæй зæрдæ бавæрдта, йæ лæджы куы амара, уæд. Сылгоймаг амардта лæджы, фæлæ Гækкa йæ дзырд фæсайдта. Уыцы дамтæ мастæн райста Гækкa æмæ тæргай цыд акодта Иры зæххæй. Афтæ дзырдтой: иу æндæр бæстагимæ тынг балымæн æмæ йæ уый йæ бæстæмæ ахуыдта, немыцаг лæг æй хуыдтой. Уый размæ фæндагыл базыдтой кæрæдзи. Уыцы немыцаг мæлæтдзаг рынчын фæци. Гækкa йæ цурæй къахдæф нæ акодта, туг дæр ын радта, дохтыртæм дæр æй фæласта.

— Нана, ацыдысты, — æрбадзырдта йæм Ануса.

— Æппындæр уæ куыд ницы уырны, — сбустæ кодта Госсох.

— Ам уызæни, нана, æмæ йæм къам дæр равдисдзынæ.

— Ам цæрдзæн?

— Ам. Нæ хæдзарæй нæ æрвиты. Се стыр къамандиртæй, дам, у æмæ хъуамæ иунæгæй цæра.

— Æнæхъæн хæдзары иунæгæй?

— Хъахъхъæнæг ма йын уызæн, шофыр.

— Топпытæ мæм куы ныддарой, уæддæр ардыгæй фæцауинаг никæдæм дæн.

— Нана, æцæг дæ уырны, дæ фыдыфсымæры лæппу, уый?

— Мæ зæрдæ мæм æдзухдæр афтæ дзырдта: фæдон ын баздаид æмæ æдзух куывтон Стыр Иунæг Хуыцаума, йæ фæдоны ма йын мæ цæстæй куыд фенон...

13

Мæцитæм æрцарди æртæ немыцаджы. Сæ кæртмæ æрбатылди даргъуыффа кæттагæмбæрзт машинæ. Сæ дыууæ уаты сын сæхи бакодтой. Дыууæйæ иу уаты æрцардысты, æртыккаг, машинæйы шофыр, иунæгæй æрцахста уат. Чи фæхибар, уымæ иннæ дыууæ дзырдтой Фриц-номæй, æмæ лæппутæм афтæ касты, цыма фидиссаг ном у. Уæвгæ, уыдтой, ацы дыууæ Фрицмæ хорз зæрдæ кæй нæ дарынц. Адонмæ уыди чысыл къæбыла, райсомæй-иу иумæ иу афон ацыдысты, гæбылайы-иу ныууагътой дуарæхгæдæй. Изæрæй-иу фæзындысты æнафонты. Фрицы дуар иуахæмы гомæй аздади, æмæ йæм Мæциты гæды фæмидæг. Хæринаг ын бæргæ лæвæрдтой, фæлæ-иу Фрицы уатæй ракалди, комыдæттæ йæм донау уадысты, ахæм адджын къалбасы тæф, æмæ йæм куйннæ фæмидæг уыдаид гиса. Фрицы хæргæ байæфта. Йæ дуар дæр нæ бахгæдта æмæ дыууæ лæппуы мидæмæ кæсынтыл фесты. Федтой: Фриц хъавгæ сыстад, цыдæр ын аппæрста, гæды йæм бауади, фæлæ дзы фæхъæстæ, уый нал бамбæрстой — Фриц æй йæ хъæбæр батинкæйы фындзæй пуртийау ныкккъуырда. Гæды кærты астæу æрхауди. Ма йæ уынон, зæгъгæ, Мæцци иуварс азылди. Иуафон акасты, гæды кæм æрхауди, уыцырдæм — уым нал уыди. Фервæзын æнхъæл ын нал уыдысты, фæлæ кæддæр йæ кæуæгау уасын райхъуысти скъæты царæй. Æвдудон æй мæнгæн нæ фæхонынц, цармæ схизын дæр ма йын бантысти.

Фриц хæдзарæй рацыди. Йæ цæсгомы хил дзæбæх рахæцыди, æмæ бынтондæр ныхъхъуынтыыз. Машинæмæ æркасты, сугдонæй суджы фастаг рахаста. Дабеджы цонгыл æрхæцыд, машинæйы размæ йæ бакодта, цыфæй нал зынди, уыцы цалхмæ йын ацамыдата, суджы фастаг ын æрæппæрста, ома, сыгъдæг æй кæн. Дабег æнцад лæууыди, æмæ йæ Фриц фесхуыста. Лæппу ныццудыдта, фæлæ æмраст куы алæууыди, уæд æй уый дæр фесхуыста. Фриц ын йæ уадулæн — дзæхст.

«Цыдæр маст ын счынди, — ахъуыды кодта Мæцци, — æмæ йæ пырх хъуамæ искæуыл акала. Иунæгæй йæ барæй бафтыдта цыффтæ сæрфыныл, ома, уадз мæстæй тæгæлтæ хауа».

Уæртæ хъæды рагъырдыгæй райхъуысти хæдтæхæджы уынæр. Мæцци фæкъæрцхъус æмæ æнцонæй базыдта, нæхи хæдтæхджытæ кæй сты, нæ истребительтæ. Рагъы æмбуар сæхи ныллæджыты рауагътой. Цыма мутакатыл базыртæ асагътой, сæ

ныхтыл — тыртырагтæ. «Мессерты» куы нæма федта, уæд, нæ истребительтæй исты тагъддæр атаха, ууыл баууæндæн нæ уыди.

Дабег фырцинай йæ мидбынат сысхъиудта, хæдтæхджыты нæма ауыдта, афтæ фæхъер ласта:

— Нæхиуæттæ сты!

Гъе уыцы тæккæ рæстæг Фриц пулеметимæ фæзынди, æмбæхсæн ныккæнды сæр æй авардта.

Гыцца дæр раст уæд рауади хæдзарæй, Фрицмæ амонгæйæ афарста:

— Амæн цы йæ зæрды ис?

— Нæхиуæттæ сты! — арвмæ самыдта Дабег. — Сгæрæхтæ сæ кæндзæн.

— Гъы, Хуыцауы гæрах дыл æруайа æмæ сау къуыдырæй аззайай! — æлгъитгæ фæуади Фрицмæ Гыцца.

Фыццаг истребитель мæнæ сæ тæккæ сæрты æрбатæхдзæн, зæгъгæ, афтæ Фриц пулеметы хæтæл хæрдмæ фæцарæзта. Уæдмæ йæм Гыцца бахæццæ æмæ йыл сæрдиаг ласта:

— Бонбæтæ ныл æркалдысты, фыдбоны гуыр, æмæ мæ бинонтæ сæфынц! — æмæ пулемет афæлдæхта.

Уæдмæ нылæджыты сæ сæрты афардæг сты нæ истребительтæ. Фриц сыстæлфыд æмæ Мæцци фембæрста: Гыццайы кæй нæ фæурæдта, уый йæхицæн никуы ныббардзæн. Судзгæ нæмыгæй дæр нæ бацауæрддзæн Гыццайыл. Базыртæ йыл куы фестид, уæддæр Мæцци Фрицы размæ нал фæхæццæ уыздæн, уый фембæрста æмæ фæхъер ласта:

— Фриц, нет! Не надæ!

Фриц Гыццайы фесхуыста дыууæ къухæй, зæронд æнæбон Гыцца, кæм лæууыд, уыцы ран адæргъ. Базгъордтой йæм лæппутæ, схæцыдысты йыл, хæдзармæ йæ хæссæгау акодтой.

— Оу-у-у, мæ бон! — æнæбон хъæлæсæй схъæрзыдта Гыцца. — Мæ фæрсджытæ ратонынц...

Фриц пулемет ахаста машинæмæ, йæ фæстæ адзырдта Дабег:

— Маринаг у, цъаммар!

14

Гарцоты хæдзар бацахста немыцы стыр къамандир йæ шофыр æмæ йæ адъютантимæ, сæхæдæг уæлæ Малæгтæм æввахс се 'рвадæлты къуындæг уаты æрæндадысты. Гарцо æмæ Ануса уырдыгæй æруайынц сæ хæдзармæ, маргъæй, фосæй сæм цы

уыди, уыдонмæ базирынц æмæ фæстæмæ сæ къуыммæ ссæуынц. Уыдæттæ хъусæггагæй зыдта Мæцци æмæ ацы бон Дабегимæ сфæнд кодтой: хъуамæ сахæдæг истытæ феной. Бæлвырднæ зыдтой Ануса æмæ Гарцо сæ хæдзармæ кæд æруайынц, уый æмæ фæссихор дыууæ лæппуыи уыцырдæм сæхи байстой.

Гæнæн уæвгæйæ Мæцци йæхæдæг иунæгæй ацыдаид. Йæ хæрæфырт æгæр тæлфаг уыди, цыма йæ зилгæдымгæ фелвасы — фæуадздзæн дæ, æмæ фæтæбæртт ласдзæн, цы хъуыды йæ фæцагайы, цы схойæг æй фæвæййы, уый ацы æмæ бамбар. Гарцо та йæ æдзух æмвæнд, æмхъуыды æмбал, мысыди йæ, æнæдзургæйæ йæ цуры цы цъус рæстæг алаууид, уый йын бæллиццаг сси.

Гарцотæм бацауæн хиды цур лæууыди æртыдзæлхыг мотоциклет æнæ хицауæй. Йæ размæ ныццыдысты Мæцци æмæ Дабег. Кæртмæ бакастысты. Уым дæр ничи. Се скъæты дуар — æхгæд, сæ кæркдоны дуар дæр.

Цырдазаст Дабег мотоциклеты къуырф бадæны ауыдта дзултæ, чысыл самандурты хуызæн, къæрисцъар, сойсæрст дзултæ. Пецай сæ хæрз æрæджы райстой, сæ ад сын уырзтæй æвналгæйæ дæр базонæн уыди, ахæм адджын комыдæттæй айдзæг йæ дзых. Дзултæ бирæ уыдысты æмæ дзы иу куы фелваса, уæд сыл зынгæ дæр ничердыгæй фæкæндзæн.

Мотоциклеты къуырф бадæны аууон дзуццæджы абадти Дабег. Дзултæй иу йæ цъындахæдоны бын фæкодта æмæ ма дзы дæлæ иумæ тынг бацыбæл. Дыккаг дзулмæ куыд æрцайæвнæлдта, афтæ тыргътæй райхъуысти хъæбæрбын батинкæты къæрццкъæрцц. Асины иу къæпхæныл аныдзæвыд фæдисоны къах æмæ кæртмæ — гæпп.

Дабег мотоциклетæй иуварс агæпп ласта, уырдыг алаууыд, йе 'ргом кулдуарырдаг, дзул йæ къухтæй æрæмбæрзта.

Салдат рахæццæ, сындæг къахдзæфтæй цыди Дабеджырдаг, фæхъæр ласта:

— Лег, лег!¹ — къухæй къуырф бадæнмæ амыдта.

Дабег æртыдзæлхыгмæ бакодта иу къахдзæф, дыккаг æмæ дзул йæ бынатмæ басхуыста, йæ лидзын фæлтæрæнтæй ницыуал рауади, йе 'рбадæнтыл ахъзаг цаф сæмбæлд, фæдыдагъ ис æмæ æрхауди. Дыккаг цаф дæр ыл ауади.

— Нихт схлах!² — райхъуысти тыргътæй.

¹ Лег! — Æрæвæр æй!

² Нихт схлак! — Ма йæ цæв!

Уый уыди, хæдзары хицау чи сси, уыцы стыр къамандир. Айдагъ хæдоны бæгъæмсарæй рауади хæдзарæй.

Стыр къамандиры ныхæстæ Мæцци нæ бамбæрста, фæла Дабеджы сæрыл кæй сдзырдта, ууыл нæ фæгуырысхо.

Дабеджы æфхæрæг хуырыттытæгæнгæ йæ æртыдзæлхыгыл афардæг. Мæццийы йæ цæстгом нал ферох уыдзæн — йæ цыргърагъ даргъ фындз куыд дæлæмæ ныппака æмæ-иу æй дардмæ дæр базондзæн.

Стыр къамандир хæдзармæ бацыди.

— Гыцца æмæ нæ Нутæ ныр къарцы дардзысты, ацы хабар сæ хъустыл куы æрцæуа... — дзырдта Мæцци.

— Уыцы дзулы къæрис куыд адджын у, куыд адджын! — йæ æрбадæнтæм æвнæлдта Дабег. — Хуыйæ гуыр, æнхъæлдæн мын мæ къæдзиыстæг асаста.

Мæццийы нæ фæндыди æнæ Гарцойы фенгæ ацæуын æмæ дæргъмæ уынджы уæлæрдæм се 'ргом сарæзтой. Уæла цæхгæрмæ уынгæй разынди Гарцо. Йæ цин нæ бамбæхста — ратындзыдта сæм. Гарцо-иу Дабеджы цæстытæ дæр ауыдта, фæла Мæццийы уындæй нал æфсæсти.

— Гыцца куыд у? — афарста Гарцо, — стæгсаст æндæр?

— Ахæмæй ницы, — загъта Мæцци, — æвæццæгæн, тынг фæтарсти. Æнхъæл нæ уыди, искуы йæм исчи йæ къух афтæ сисдзæн... Цыма сæ ирон хæдзæртты ирон æгъдауыл ахуыр кодтой.

— Гыцца йæ чемы тагъд не 'рцæудзæн, — загъта Дабег. — Гыцца сын сæ хæрамттæ никуы ныббардзæн. Стгæ скæндзæн Гыцца — бирæгъы норттæй конд у, — йæ тымбылкъух батылдта. — Гъех, Фрицæй Гыццайы маст ма рай! — Гарцомæ фездæхт. — Уæ кæрчытæ сын хæрд нæма фесты?

— Зноны онг дзы иунæг дæр нæ фæхъуыди, — загъта Гарцо.

— Ницæмæ æвнæлынц?! — ныццымыдис Мæцци дæр.

— Уасдже нын загъта: æрцæут-иу, уæ фос æнæ зылдæй ма уадзут. Æмæ нæм цы уыди, уыдон æнæхъæнæй æрæййафæм, — дзырдта Гарцо.

— Кæс-ма, куыд хорз уын рауади! Стыр къамандирæй нæ уæндынц уæ хæдзармæ æмгæрон цæуын, йæхицæн та йын алцы цæттæйæ ласынц, — дзырдта Дабег, Гарцомæ та баздæхт: — Уæддæр Госсох æцæг загъта: Стыр къамандир йæ фыды æфсымæры фырт у?

— Йæ фыды æфсымæр Гæкка кæдæмдæр афтыди, нал фæзынди хæдзармæ æмæ æнæзонгæ лæгтæм къухаууонæй кæсын байдайы. — Гарцойы цæсгом фæрухс. — Хæдæгай, Габи нæм æрбауади, уæрдон, дам, ис, кæд суг ласут.

— Æмæ уæд куыд? — афарста Мæцци.

— Æз цалынмæ фосмæ зилон, уæдмæ уæрдон æркæнут, — загъта Гарцо.

* * *

Лæбырды комы Фурды доны былты немыцы не суагътой æмæ Уырыхъæумæ скæсанæй уынæр нал хъуысти. Немыц Кæсæджы арæнты 'рдыгæй сæ цæвæн скодтой Ирыстоны ныгуылæн хъæутæм. Мæлæты тас æфтауæг нæрын иудадзыг уыцырдыгæй ардæм ивылди. Фæстаг бонты бæрæг фæкарздæр сармадзанты нæрын, хъус дзæбæх ахста рæмудзæг бомбæты азæлд. Ирыстоны сæйраг горæт цæмæй рæвдздæр байсой, уый тыххæй сæ тыхтæ иууылдæр уыцырдæм æппæрстой. Уыцы бонты Уырыхъæуы немыцаг змæлæг цæст афтæ арæх нал ахста. Æвæццагæн, сын размæ æнтысти æмæ сæхиуыл нал ауæрстой.

Мæцци æмæ Дабег Габийы сæ хæдзары сæййæфтой. Уый сæ картæй рауыдта, уынгмæ сæм рауади.

— Хъæддзауты хъæуы уæрдон, — ныхасмæ фæразæй Габи, цъусдуджы бæрц хъусæй алæууыд, йæ амонæн æнгуылдз йæ фындзы рагъыл дæргъмæ авæрдта, æмæ йæ цæсгом фæрухс. — Нæ йæ базонин: сымах суг хъуамæ сласат... Зæтинæтæн? Афтæ нæу?

— Цæмæй йæ базыдтай? — бацымыдис Мæцци. — Гарцо дын исты загъта?

— Гарцо мын ницы загъта. — Габийы цæсгом та фæрухс. — Мæ зæрдæ мæм мæнæ ныртæккæ афтæ сдзырдта: бæхуæрдон уæ куы уайд.

— Æниу нæ «Форд» куы уайд! — барухсдзæсгом Дабег.

— Ныртæккæ афæлвардзынæн, — загъта Габи, йæ хъусджынхудыл уæлдæр схæцыд æмæ уынгмæ азгъордта.

Бæхуæрдон тагъд фæзынди, ифтыгъд дзы уыди Хъулон. Габи уæрдонæй æргæпп ласта, йæ цæсгом та барухс.

— Цыдæр зæгъинаг ма дæм ис, — сдзырдта Мæцци.

— Зæтинæтæн суг ласын хъæуы, зæгъгæ, Салæгæн куы ской кодтон, уæд мæ афарста: «Кæд сæ хъæуы уæрдон?» Загътон

ын ай æмæ та афтæ: «Кæд сæ фæнды, æз дæр сæм фæкæсдзынæн».

— Ускурынвæнд скодта, уый йын йæхицæй базыдтай? — афарста Мæцци.

— Æмдзуарджын мæ кæндзæн.

— Æмæ сразы дæ?

— Хабæрттæ сæхæдæг сæхи амондзысты.

— Ды йын æмдзуарджын, — сдзырдта Дабег. — Къухылхæцæг та фрицтæй искæй скæндзæн.

— Чи зоны, ахæм хъуыды дæр æм ис, — худти Габи.

Хъулон рогæн скъæфта уæрдон. Уырыссаг æххуырст лæппу Басил хорз зылди хайуанмæ æмæ батымбылтæ, фæлæгъз-хъуын.

Гарцо бæхы уындæй баради, фæлмæн армæй йæ сæрфта. Мисæрæтты дуармæ сæ уæрдон куы фæуромой, Зæтина Хъулони куы рауына, куы разгъора. Кæдæй-уæдæй ма цин бавзардзæн. Æвæджиауы æрхъуыды, æмæ йæ Мæццийæн æппæлæгау адзырдта.

— Уыдоны уылты нæ цауæм, — загъта Мæцци. — Афтæ рауайдзæн, цыма нæхицæй æппæлæм.

Атагъайы хъæды кæрæтты къутæртæ æмæ къудзитæ йеддæмæ ницуал баззади æмæ, хорз суг агургъайæ, хъæды тарфмæ ахæццæ сты... Иугæр æрцыдысты, уæд дзæбæх суг хъуамæ сласой, — сæумæрайсом-иу Мисæрæт сæ пецы фæнык куы базмæнта, уæд ма дзы-иу цæхæры фæрдгуйтæ куыд разына, сыхæгтæм-иу зынггур цауын куыннаæ бахъæуа.

Гарцомæ афтæ касти, цыма сæ мæнæ ныр Мæццимæ иу хъуыдытæ агайдтой. Мæццийы зæрдæ дæр Илаимæ дзурдзæни. Уыцы æхсæв æй уыцы æртæ хæмпæлдзæсгомæ ацы хъæды цы ранмæ фæластайккой? Цы тæрхон ын рахастой? Мæццийы цæстæнгас-иу ацахста: «Цыма йæ нæ фæнды Илайы фæдтæ агур уæрдонвæндагæй фæсвæддæрты фистæгæй азылын?» Мæцци уымæй уæлдай нæ бадзырдмондаг.

Уыди сæм дыууæ фæрæты æмæ гæркъаджын ставд бæндæн. Мæцци æмæ Дабег фæрæттæй архайдтой, гуыффайы сугтæ амадта Гарцо... Фæрæты къуппыты сæртæг азæлд цыма хъæумæ дæр хъуысти. Гарцойы зæрдыл æрбалæууыди; немцы бардзырдты ницы загъд уыди хъæуккæгтæ суг цы аргъæй ласдзысты, уый тыххæй. Уæвгæ, суджы къæцæл дæр лæвар нæ ратдзысты.

Гуыффæйы ма æмхасæн цыппар фæрсхъæды суагътой, дзæбæх дзы ныццамадтой æмæ сæ бæттын райдайой, зæгъгæ, афтæ сæ уæлхъус алæууыд Газацце. Йæ сæрыл сæракгопп хъусджынхуд, йæ гуырыл — ногрæтыд бæмбæдждын, йæ хæлафы уæрджытыл — морæ æмпъузæнтæ, къæхтыл — хъусджын дзабыртæ, йæ бæрзæй йæ цармы нал цыди, йæ рустæ — дымст-арæзт, сойæвдылдхуыз.

— Куыдзы хъæвдынтæ! — дæрддзæфæй съл сонт хъæр фæласта, карабин галиу къухæй рахизмæ авæрдта, топпы хæтæлæй сæм ацамыдта. — Суг ласыны бар уын чи радта?

— Æмæ бар кæмæй хъуамæ райсæм? — сдзырдта Мæцци. — Чи у хъæды хицау?

— Ныры онг сымах уыдыстут хицæуттæ, гæлхæрд сæвецкитæ, ныр та хъæд мах у.

— Нæ уыныс? — Хъулонмæ ацамыдта Дабег. — Бæх æмæ нын уæрдон радта Салæг. Салæг чи у, уый та зоныс.

— Дзæгъæл дзæнгæда! — Газацце карабиныл дыууæ къухæй æрхæцыд. — Рæвдз ракалут сугтæ!

— Æмæ Салæгæн цы зæгъдзыстæм? — афарста йæ Мæцци. — Бецийæн дæр-иу алцыдæр радзурæм?

— Иу сыбыртт дæр нал! Сугтæ калгæут!

— Сугтæ дæ хъæуы? — афарста Дабег. — Уæхимæ дын сæ сласæм?

— Уæхи дзæбæхæй ардыгæй айсут.

Дæргъæй-дæргъмæ лæджы ауыдта Дабег. Кæм архайдтой, уыцы æрдузы астæумæ æрбахæццæ, йæ чысыл къæхдзæф дæр ахадыдта æмæ йын размæ хорз æнтысти. Газацце йæм чъылдымырдæм лæууыд, Мæцци æмæ Гарцо та сæ цæст æртхирæнгæнæгæй нал истой æмæ бæрзонд лæджы нæма ауыдтой. Æнæзонгæйы сæрыл уыди цъындахуд, уый дæр ма цъупп дардта æмæ йын йæ асыл æфтыдта. Уыцы хъуыды Дабегмæ кæцæй фæзынди: йæ цъындахæдон ын Газаццейыл æркодта æмæ йæм худæг смидæг — аныгъуылид дзы, айсæфид дзы æд къæх, æд къух. Æнæзонгæйы къухы — даргъхъæд фæрæт, йæ цæсгом уыди сабырхуыз. Газацце карабинæй куыд æвзыста, куыд хъæртæ кодта, уыдæттæ йæм нымады дæр кæй нæ уыдысты, Дабег ууыл ради.

Дабег æнæзонгæ лæгмæ амонгæйæ Газаццемæ бадзырдта:

— Мæнæ дæм Уæйыг æрбацыди æмæ дын уый дæ уачъи сиваздзæн!

Æртæйæ дæр æм сонт каст фæкодтой. Гарцо æмæ Мæцийы цæсгæмттæ куыд ныррухс сты, уый ауыдта Дабег. Газацце та хорзау нал уыди, иуварс астъæлфынæввонг аци, йæ карабиныл нырма дыууæ къухæй хæцыди, уæддæр æй цыма зæхх йæхимæ æлвæста.

Дыууæ лæджы та кæрæдзи фæрстæм авæрдта Дабег æмæ Газацце фестæди, уылынджыйас къæхтыл чи слæууыд, ахæм иусæрон уæйыг, йæ акомкоммæ уый та гæдыбæласау ныббæрзонд æмæ цыма ноджы годзыкъæхтыл дæр слæууыд. Цы уыдта, уыдон Дабегæн худæджы хос фестæдысты.

— Лæппутæ, ацы хъæмпынсæр уæ, æнхъæлдæн, хыгдары? — бафарста Уæйыг, йæ рахиз цонг æмæ ма цонгмæ бафтау даргъхæдджын фæрæт баивæзта Газаццемæ.

Газацце хъен алæууыд, топпы хæтæлæй уæлдæф сфæста, Уæйыджы фæрæт сцавта æмæ узал æфсæны зæлланг фæцыди. Газацце рæвдз асхъиудта фæстæмæ, карабины хæтæл Уæйыгмæ фæцарæзта, æнгуылдз мæнгвæдæг ацахста æмæ йæ мæстæлгъæд зæгъинæгтæ скалдта:

— Адонæн цы загътон, уый дæуæн дæр зæгъын: уæ рæстæг фæци, сæвецки власт амарди, ныгæнинаг мæрдтæ йеддæмæ ницуал стут!

— Лæппутæ, ныр ай цы рахуындæуа? — Уæйыг лæг дзырдта сабыр хъæлæсæй, лæппутæй алкæйдæр ауыдта. — Æнхъæлы, ныхасы бар æм æрхауди...

— Фæцис уæ дуг! — азæлыд Газаццейы хъæлæс, цыма кæмæдарты æххуысмæ сидти. — Дæ хæдзарæй цалдæр сырх къамандиры сæ ныхмæ хæцынц, уый уал базоной!

— Дæ хуыздæр куыст цы у, фæхæццæ сæм æй кæн.

— Зæхх дæ быны судздæни!

— Гъе, цыдæртæ лæхурыс. Бынæттæ уæрстой, хъæуккæгты фарстой æмæ дзы дæу ничи банымадта. Сæхæдæг дæр дæм æрысмуддзысты æмæ де 'лгъаг смаг... Цыфæнды тыбырттытæ куы фæкæнай, уæддæр дæ нæ райсдзысты — нæлгоймаджы миниуæг кæуыл æрзайы, уый сылгоймаджы къабайы куы сбыры...

— Зæронд куыдзы мард дæ ныккæндзынæн! — ныббогъ ласта Газацце, цыма йæ зонд атар. Дабег фембæрста, ныртæккæ æбуалгъ ми кæй æрцæудзæн. Газаццейы чъылдыммæ йæхи баппæрста æмæ йын йæ зæнгты фæтасæнтæ бацавта. Æртхъи-рæнгæнæг ныццудыдта, йæ мидбынаты нæма æрхауди, афтæ

гæрах хъæды къуымты анарыд. Уæйыджы къухæй фæрæт куыд асхъиудта, уый дæр ауыдта Дабег, йæ годзыкъæхтæ йæ нал баурæдтой æмæ размæ фæцудыдта, сæррæтгæнæгау ма цалдæр къахдзæфы... Дабеджы бауырныдта æхсидгæ нæмыг Уæйыджы риуы ацыди æмæ ма йæ тæвдæй азмæлыд, Газаццейы раз адæргъ уыдзæн. Нагъ, нæ ахауди Уæйыг лæг, йæ цонджы риуыгъдæй фæфæлдæхти Газацце, фелвæста йын йæ карабин æмæ йæм ныдздырдта:

— Цы дын хъæуы, уый бæргæ зонын, фæлæ — нагъ. Æлгъыст дæ ды, тæригъæдджын, æлгъаг дæ æмæ дын топпы нæмыг дæр æвгъау у! — Карабины сампал рафтыдта, йæ гилдзытæ йын иуырæм фехста, карабин иннæрдæм ныззыгъуыт ласта, сампал йæ хæлафы дзыппы ауагъта. Лæппутæн афтæ:

— Цæут, уæ фæндаг дарут.

Изæррухсæй хъæуы бынмæ стылди сугтæй дзаг уæрдон, афтæ Кæрæфдонырдыгæй Мæциты уынгæй райхъуысти æртыдзæлхыджы къуыр-къуыр, уæртæ кæройнаг хæдзары ауонæй æргæпп ласта, цæхгæр æрбазылди æмæ сæ уæлхъус æрбалæууыд. Базыдтой йæ, уый уыди, Гарцоты кæртæй Дабеджы дзул давгæйæ чи раййæфта, уыцы пакафындз. Йæ цæстгом барухс, йæ къухы змæлдæй дæр йæ цин æвдыста:

— Гут, гут! — сдзырдта Пакафындз. — Зу госпитал, — æмæ хъæуысæрырдæм ацамыдта.

Зæтинæтæй фæуæлдæр уæрдон, уæддæр ма сæ фæдыл тылди æртыдзæлхыг. Газаццетæй сивгъуыдтой, уæд та сын хъæуысæрырдæм ацамыдта:

— Госпитал, госпитал! — йæ иннæ ныхæстæй йын ницы бамбæрстой, уæвгæ сын бардзырд лæвæрдта: «Сугтæ — скъолайы кæртмæ!»

Дыууæуæладзыгон скъолайы госпиталь сарæзтой, йæ партæтæ йын басыгътой, хъæуы сылгоймæгтæй йæм ссæдзы бæрц лæгдыхæй батардтой. Афтæ дæр райхъуысти: парахат кълæсты сæхи цæфтæм зылынц, румынæгты къуындæг рæттæм баппарынц.

Пакафындз æртыдзæлхыг ныкъкъуыр-къуыр ласта æмæ уæлæрдæм афардæг.

— Нæ уæрдон амбæхсæм! — сдзырдта Дабег.

— Дæ роны йæ амбæхсæм! — сбустæ йыл кодта Мæцци. — Дæумæ æдзухдæр дæхи аирхæфсын фæцæуы.

— Ныртаккæ нæм кæцыдæр уынгæй рагæпп ласдзæн, — загъта Гарцо. — Æнхъæлыс, айрох дзы стæм?

— Уæ кæртмæ йæ батæрæм, — фидар хъæлæсæй дзырдта Дабег. — Зæгъдзыстæм: стыр къамандирæн æй баластам.

— Барæй нæ ныуагъта нæхи бар, — загъта Гарцо. — Фадат ын фæуа æмæ ныл йæ пырх акала.

— Уæдæ йæ мæ бар уадзут, — цæхгæр загъта Дабег. — Мæн-иу нæмæд.

— Уæдæ афтæ, — сдзырдта Мæцци. — Кæд уæрдон æмбæхсæм, уæд, немыц кæм цæрынц, ахæм хæдзары. Уæлдæр ма суайæм.

Дыккаг цæхгæрмæ уынджы иу хæдзары кæртмæ батардтой суджы уæрдон. Хæдзары хицау — зæронд ус сын арфæтæ кæнынмæ куыд фæци, афтæ айхъуыстой æртыдзæлхыджы хуыр-рыттытæ: Гарцоты уынджы уæле дæлæмæ æруади æмæ ацы цæхгæрмæ уынджырæм æрбазылди.

Лæппутæ цæхæрадонмæ агæппытæ кодтой.

15

Мæцциты кæрты бæстастæу лæууыди кæттагæй æмбæрзт дæргъæй-дæргъмæ машинæ, азмæлæнтæ скъуындæг сты, æмæ-иу Гыцца æмæ Фриц хæрхæмбæлд дæр фесты. Гыццайы зæрдæ йæ бакæсын нæ куымдта, уæддæр ын иуахæмы бонрухсæм йæ цæстытæ ауыдта — бадт хуырхы хуызæн цъæх цæстытæ, хъыхъæг туаг тæф æм ракалди. Гыццæмæ-иу афтæ дæр фæкасти, цыма уый дæр, фемдзаст уой, уымæй йæхи хизы. «Нагъ, æфсæрмы чи фæвæййы, уыдонæй нæу, — хъуыды кодта Гыцца. — Йæ маст æххæстæй кæй нæ райста, кæд æй уыцы фæсмон судзы?»

Уæд æй цы гуырымыхъ схуыст фæласта Фриц. Гыцца йæ цонгæй фæбыцæу кæнынмæ нал фæцарæхст, йæ рæмбыныккъæдз æрхаста зæхмæ æмæ йæ царм арæдывсти, цонг æгасæй дæр барæсыд. Карз æлгъыстытæ йыл куы ныккалдтаид, уæд цыма иучысыл йæ маст æрсысыдаид. Фæлæ йæ уæд маст ничердыгæйуал фæцагайдта — бонрухс ыл нал сахадыдта, йе уæнгтæ азгъæлдысты, сау æрхæндæг ыл раивылди.

Йæ сау сæрæй йæ урс сæрмæ цардæн йæ алы ад дæр базыдта Гыцца, цард-иу æм йæ дзагарм дæр æрбадардта, мæгуыры бонтæ дæр ыл-иу скодта. Йæ сау сæрæй йæ урс сæрмæ йын

æвзаринæгтæй фылдæр цы уыди, уæддæр ыл ахæм рæстæг никуы скодта, æмæ, адæймаг кæй дæ, дæхи адæймагыл кæй нымадтай, уый дæ мауал бандава. Гыцца зыдта; цардæн йе 'над дæр адæймагæн æвзаринаг кæй у. Чысыл уыдысты, бирæ уыдысты, цыдæртæ бавзæрста, рох дæр-иу фесты, æмæ ма йын йæ цыбыр царды бонты цы бавзаринæгтæ баззади, уыдоныл сæмбæлынмæ дæр ма цæттæ уыди, уымæн æмæ йæм адæймаг уæвынæй диссагдæр ницы касты Хуыцауы сконд Зæххон дунейы. Зæххон цардæн йæ цыбыр дæр æмæ йæ дæргъвæтин дæр, адæймагыл дзы фарнимæ цы бахæцы, уымæй барста. Кæй уыдта, уыдоны, — саулагъз уа бурдзалыг, — Гыцца сæ дæлдæр уæлдæртæ не 'вæрдта.

Гъе, ахæм бар йæхицæн радта фыдбонны Фриц! Ахæм адæймаг куыд рантысы дунемæ, æмæ йæ зæхх куыд фæуromы, уый Гыццайы зонд нæ ахста. Ныхъхъуыста йæхимæ зæронд нана, æмæ йæ Нутæ афтæ бамбæрста: быхсэн ын нæй, ахæм хæрамæн æй быхсын бахъуыди. Йæ уды рухс æрмынæг, æрдыдзы ис.

Мæцци æмæ Дабегæй уæлæмæ ницуал хауди, уæвгæ сæ иу сагъæс хордта — Фрицæй сæ маст куыд райсой! Сæ хъус æм дардтой, æмæ йæм ома фæсмон æрхъардта, — нагъ, бынтон схъыхъхъаг, йæ маст абузта.

Иннæ дыууæ-иу æнафонты фæзындысты, кæм вæййынц, цы мигæнæг сты, уымæн ницæмæй уыди базонæн.

Иу изæр Гыцца йæ хъулджын хъæдын сынтæджы рабадти æмæ сыгъдæг хъæлæсæй загъта:

— Чындз, ме 'нцой бацу, æддæмæ акæсон, мæ риуыдзаг сулаæфон.

Лæппутæ йæ уæлхъус алæууыдысты.

— Чындзы бар мæ уадзут, — загъта Гыцца.

Нутæ зæрондыл хæмпус гаруз æркодта æмæ хъармæй уазалмæ ахызтысты.

Фæссихор Фриц машинæйы бабадти, афардæг ис æмæ нæма фæзынди. Афтæ нымадтой бинонтæ, хæсты быдырæй цæфты куы фæласы, уæд йæ фæндаг ныддаргъ вæййы. Фриц нæ уыди хæдзары, æмæ Гыцца баразæнгард æддæмæ акæсыныл, загъгæ, хъуыды кодтой лæппутæ.

Гыцца æмæ Нутæ кæртмæ куы ныххызтысты, раст уыцы рæстæг фæзындысты иннæ дыууæ. Лæппутæ сæм æндæр зæрдæ дардтой, æвæццæгæн, Фрицимæ лымæн кæй нæ уыдысты, уый

тыххэй. Афтæ дæр ма сæм касти, цыма йæм узал зæрдæ дардтой.

Æрбаздæхтысты Гыцца æмæ Нутæ. Æддæмæ сæрандæрæй ахызти Гыцца, ныр-иу йæ къæхтæ йæ быны фæдыдагъ сты. Сынтагмæ йæ сæргъæвтой лæппутæ.

Сæ хæдзар мæсыгау фидар касти Мæццимæ, Гыцца йын ахæм ныфс уыди. Зæронд лæгтæ дæр ын цы зæрдиаг салам лæвардтой йæ нанайæн. Гыццайæн цыма æгас сых иу бинонтæ уыдысты, цæстæнгасæй дæр æй æмбæрстой чындзытæ, чызджытæ: дæ акæсæнтæ сæударæй ныммæрз, дæ дарæс æнæзылд ма разынæд..

Дуар къухæй æрбахостæуыд æмæ иууылдæр аджих сты. Цалдæр къуппы ма æмæ дуар æрбайгом, къæсæрыл æрбахызт дыууæйæ иу.

— Их арцт,¹ — загъта æрбацæуæг, чысыл чумæдангонд æм, сыгом æй кодта, систа дзы дохтыры хъусæнтæ, бандон байста Гыццайы сынтæджы цурмæ. Гыццайы цонгмæ бавнæлдта, уырзтæй йæ сгæрста. Йæ дзых уæрæх бахæлиу кодта, ома, бафæзм мæ. Уый фæстæ йæм хъусæнтæй фæхъуыста. Цыдæртæ-иу сдзырдта. Сыстади æмæ Нутæйæн афтæ:

— Гут, гут, гут. Корош... — æмæ ацыди, фæлæ тагъд фæзынди. Гæххæттыты гуппар тыхтон райхæлдта. — Корош медикамент, корош. — Нутæйæн стъолоыл кружкæмæ ацамыдта, ома, нуазинаг хъæуы. Нутæ йын дон куы радта, уæд загъта:

— Дие арцней.² Корош медикамент, — таблеткæтæй иу йе 'взагыл авæрдта, дон анызта. Цъусдуг ма афæстиат, бахудæндзаст æмæ ацыди.

— Дохтыр куы у, — загъта Гыцца цымыдис æмæ цинайдзаг хъæлæсæй.

— Дохтыр у, уæдæ нæу, — загъта Нутæ.

— Æмæ йæ кусæн бынат та кæм ис?

— Уæлæ скъолайы, сæ цæфты кæдæм ласынц...

— Хорз дохтыр йæ къухы бавнæлдæй дæр бæрæг у.

— Хостæ дын æрбахаста, уый нæ бамбæрстай? — афарста Мæцци.

— Ахæм адджын хостæ дын æрбахаста, æмæ дзы йæхæдæг дæр анызта, — загъта Дабег.

— Æмæ цы загъта, цы хыгдарæг мæ ис?

¹ Их арцт — æз дохтыр дæн.

² Дие арцней — хостæ.

— Фриц дæ хъыгдарæг, — загъта Мæцци, — æмæ йемæ хъуырдухæн ма кæн. Мæнæ дæ чи федта, уый дохтыр у æмæ йын йæ хостæй баназ.

Уыцы æхсæв Гыцца дзæбæх бафынæй. Æмæ, чи никуы æрцыди, ахæм æмбисонд: йæ фынтæ никуы рахæссы, ныр федта, кæддæрæй кæддæрма-иу æй радзурдзæн, ахæм фын. Мæнæ йæ кæроныл аскъуындзæн, афтæ дын куы фехъал уайд æмæ йæ æнæхъæнæй рахаста.

Гыцца йæ дзаумæттæ бацагуырдатæ фæсаходæн. Нутæ йæ стын нæ уагъта, ацы бон ма дæхи хуыссæны бар бауадз, зæгъгæ.

— Нæ, нæ, чындз, — фидар хъæлæсæй загъта Гыцца. — Æддæмæ мын æнæ акæстæ нæй, уыцы графин сæфдзæни, махæдæг æй хъуамæ бацагурон.

— Сæ дæлармтты хъазтæ, афтæмæй дæ уæлхъус чи алæуыд, уыцы быларафтауджыты агур фæцæудзынæ? Ныхъхъуытты йæ уадз, дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр — графин...

— Чындз, дысон цы фын федтон, уый куы зонис, уæд афтæтæ нæ дзурис. Æмæ куыд хорз рауад, мæ фын йæ кæроныл аскъуына, зæгъгæ, афтæ фехъал дæн. Æмæ мæм байхъус: Госсохтæм уазæджы хорзæй алы рæттæй фæцыдысты. Рагæй кæмæ æнхъæлмæ кастысты, уыцы бæлццон сын фæзынди, — æмæ йын кæуылты куывд скодтой! — фæхъус ис Гыцца, йæ къух ауыгъта. — Алæ, изæры дын сæ радзурдзынæн. — Йæ къух та ауыгъта Гыцца. — Уæд та дын æй цыбыртæй зæгъон. Хуын хастам, хуын. Цыдæр æнахуыр рæтты цыдыстæм. Иу ран нæ фæндагыл — арф адаг, йæ сæрты къæцæлын хид. Цæуæм хидыл, мæ къухы — гоцъоби. Ме 'мбæлттæ былмæ баирвæзтысты, мæ быны хид ныттыдта. Бынноз, ададжы хухуæджы дон гуылф кодта, гъе, уырдам ныххауон, зæгъгæ, афтæ фехъал дæн. Мæ фын куыд афоныл аскъуыди, уый бамбæрстай? Мæ дарæстæ мын рахæсс — мæ графин мæ къухы бафтдзæн, уый дын зæгъын.

Æмæ фæраст ис Гыцца йæ зынаргъ графин агурæг. Дабегыл куыдзы кæм сардыдтой, уый онг никæуыл сæмбæлди æмæ хъуыдытыл фæци. Мæцци æмæ Дабег Фриц кæй хонынц, фыдбон ыл акæна, æбуалгъдæр нæй, ахæм фыдтæ бавзара, гъе, уыцы дæлдзæхфæуинаг æм гæппæввонгæй лæууыди æмæ хъуамæ йæ хъуыдыты рæбинаг бауыдаид, фæлæ йæ æмгæрон не 'рбауагъта — йæ хъуыдыты йæм фæзынди сæ кæройнаг уаты царæг, дæсны

дохтыр. Бæстæтыл мæгуирадтауджыты ахæсты фестæм, не сæфты дуг ралæууыди, зæгъгæ, йæ ныфс асасти, фæлæ, акса-ма, адоны æхсæн дæр разынди, зæд кæуыл атахти, ахæм адæймаг. Æмæ ма дзы уæд ахæмтæ ноджыдæр хъуамæ разына, гъемæ, кæмдæриддæр сты, Лæгтыдзуар сæ йæ базыры бын дарæд!

Дыккаг цæхгæрма уынгмæ схæстæг, уæддæр адæймаг зынаг нæй. Фыццаг дæр кæмæ схæццæ, уыцы хæдзары кауын кулдуар бахоста. Сæ ус æм мæлæты рæвдз рауади, йæ цæстыты цымыдис ссыгъдис:

— Гыцца, цы дæ расырдат? Ацы бирæгъта...

— Дыууæ боны размæ уыдаид. Нæ сæрдыгон хæдзары архайдтон...

— Дыууæ боны размæ Пысылонты стур аскъардтой...

— Дыууæ немыцаджы нæм смидæг сты, сæ дæлæртты — хъазтæ...

— Хъазтæ нæм нæ уыди — иу карк дæр нæм нал ныууагътой...

— Мæ графин мын рахастой...

— Махæн та — нæ сынтæг...

— Ныхасмæ-иу байхъус, де 'фсæртыл куырой разила!..

— Куыроймæ ссинаг схастон æмæ, дам, ссæггаг кæрчытæ. Емынæ, зæгъын, уæ хъуыры ацæуæд, цæй карк ма уын æрхæссон...

— Æнæ дзургæйæ мæ нæ ныууагътой. Сымах дæр-иу мæргътыл былар æфтыдтат, ферох дæ ис? Сыхæгты кæрчытæ-иу адавдæуыди, сымахонтæй дæр-иу фæхъуыди! — йæ къух ыл ауыгъта Гыцца æмæ рæвдз ацыди. Дзураг ус æй байæфта, йе 'мдзу акодта:

— Акса-ма, куыдзы кæуыл сардыдтой, уыцы лæппу, дам, уæ хæрæфырт куы у, йæ хъус, дам, ын арæдывта куыдз?

— Бæр-бæр, гæр-гæр, дзæнг-дзæнг!

Цæхгæрма уынджы базылди Гыцца. Уæртæ бæхуæрдон йæ ныхмæ æрбатулы. Къухауонæй йæм ныккасти — Миха. Фæстаг рæстæг дзы цы диссæгтæ фæдзырдтой, уыдон йæ зæрдыл æрбалæууыдысты, æмæ цы хорз у, Хуыцау ын йæ размæ кæй æрбахаста ацы дæлимон фестæг Михайы.

Миха рагацау æрурæдта уæрдон, æрхызти æмæ ныррухс-дзæсгом:

— Дуне иннæрдæм афæлдæхти, Гыцца. Алчи йæ хæрв æппары мæнæ мæнау, уæддæр Гыцца æрдуйы хъуыны бæрц дæр нæ

фендæрхуызон. Кæдæм дæ фæндаг дарыс, Гыцца? Фæласон дæ.

— Мæнæ иблис йæ митыл æргом басаст! — йæ æрмттæ æркъуырдатæ зæронд ус. — Дæ бæсты мæ цаæгом сыгъди — куыд ма, зæгъын рацауы адæмы æхсæнмæ?

— Хъысмæты тæрхонæй ирвæзт нæй — зындоны арты судз-дзынæн.

— Къæлходз цы 'нувыдæй арæзтай! Чындыты æд авдæнтæ быдыры куыстмæ тардтай. Кæй сывæллон уыди? Йæ нывæрзæ-ны калм стымбылтæ...

— Уыди, Гыцца, ахæм хабæрттæ дæр. Фыддæртæ дæр уыди, — худти Миха. — Кæдæм цауыс? Баласон дæ.

— Адоны сæттынмæ хæстмæ ацыдтæ...

— Æмæ ныр сæ ронæй ракастæн. — Миха уæрдонмæ схыз-ти. — Мæ тæрхоны рæстæг æрцаудзæн æмæ уым уæ тып-пыртæ суадздыстут! — бæхы æрцафта Миха, æмæ уæрдон рæвдз атылди.

— Мæнæ æргом рацыдысты иблистæ! — уæрдонæ фæдыл кæстæ баззад Гыцца. Алывыдтæ йын ныдздуринаг уыди æмæ йын æнæ загъдæй базадысты æмæ ныр рæхджы нал æрсабыр уыдзæн. Йæ графин дæр æй уыйас нал бандæфта. Иугæр сæ хæдзарæй рафтыди, уæд цыфæндыйæ дæр хъуамæ Госохы фена. Гадзыма сын Бецийæн цы дзаумæттæ æмæ сæкæры къæрттытæ рарвыста, кæд сыл уыдон нæма сæмбæлдысты, уæд хъуамæ Бецийæн, цы хъæуы, уыдæттæ ныдздура. Абон уа, райсом уа — сæ чынды æфсымæр Уасджейы дæр ын æнæ фенгæ нæй — йæхи цы æгады бынаты авæрдта, уый йæм цымæ нæма бахъардта?

Цыди, цыди Гыцца æмæ хъуыды кодта: раздæр уал кæмæ бацауа?

Цыди, цыди æмæ дын иу хæдзары кæртæй куы рахизиккой дыу-уæ немыцаджы. Базыдта сæ — дыууæйæ дæр бæрзондтæ, сæ астæутæ нарæг æлвæст. Гъе, сæ дæлæрмтты хъазтæ нæ уыди, æндæр, йæ графин ын чи рахаста, уыцы дыууæйы цæрмстыгъд бакодтой. Йæ ныхмæ цыдысты, худтысты, Гыццайы мур дæр ницæмæ дардтой.

— Ничи сæм кæсы, къæрныхтæ! — сдзырдта зæронд ус. — Сæхи нæзонæг куыд скодтой!

Дыууæйæ дæр рæвдз цыдысты æмæ йæ рæзты ныффардæг сты. Æнæ æруромгæ сын нæ уыди æмæ, йæ дзыхи цы абатт, уый сдзырдта:

— Фриц! Фриц!

Фэкастысты йæм, æмæ сæ Гыцца къухты змæлдæй бадомд-та: æрлæуут ма.

Æрлæууыдысты. Гыцца сæ разы балæууыд æмæ сæм дзурь:

— Графин, графин! — йæ къухтæй цыма графины фæрстæ сæрфта, цæййас у, уый æвдыста. Сæ иу йе 'уæхсчытыл схæцыд, ома, чи дæ, цы дæ?

— Водгæ, водгæгæнгæ нæм куы смидæг стут! Нæ мæ базыдтат?

— Гыцца! — айхъуыста зонгæ хъæлæс. Уый йæм Мæцци дзырдта, дæлæ Дабегимæ сцæйтындыдтой.

— Мæнæ ис, мæнæ! — Дабег йæ къух ныхъхъил ласта.

Ауыдта йæ графин Гыцца. Цæвиттон, хуын хæсгæйæ-иу æй чи агуырда, ахæм хæдзармæ бахауди.

16

Мæцци æмæ Дабег дзырдгонд уыдысты: Зæтинæты кæрты сугтæ ракалдысты æмæ уæрдон йæ бынатыл сæмбæлын кæндзысты. Сугтæн-иу сæ рогдæртæй фелвæста Мисæрæт дæр. Хæдзары æфсин цы цин æвзæрста, уымæн сбарын ницæмæй уыди. Уæрдоны тыххæй Уасджемæ йæ хæдзармæ ссыдысты дыууæ лæппуйы. Уый та Михайæн загъта. Уæрдон фæсаходæн Мæцциты дуармæ æрлæууыд, æмæ дыууæ лæппуйы хъæды балæууыдысты. Æнæнхъæлæджы цинæй джихæй лæугæ аздади Мисæрæт, уыйбæрц зæрдæбын арфæтæ иу йе 'взагыл нал абадт, ницæмæуал арæхст.

Мæцци æнхæлмæ касти Зæтинæйы фæзындмæ, хæдзары дуар цæстыкæронæй куыд уына, афтæмæй архайдта. Чызг рæвдз къæхдзæфтæй куы рауайа, уæд, улæфт дзы ферхæцы, уыцы адджын, удæн рухсыхос уысмæ дæргъы цы цин бавзардзæн, уый рагацау хатыдта. Ноджы ма цы бафиппайдта — мæнæ ныр йæ рацыдмæ куыд нал быхсыдта, амæй размæ-иу ахæмæй ницы рахатыд. Зæтинæ куыддæр къæсæрæй рахиза, афтæ йæ хъопæгдымбыл цæстытæй цы рухс ракæла, уый иууылдæр йæхи уызæни, иунæг йæхи. Зæтинæ йын ницы бавгъау кæндзæн, гъе, цæсты иунæг тъæбæртты дæргъы цы зæгъæн ис, уыдæттæ зæгъдзæн æрмæст Мæццийæн йæхицæн... Цæмæдæр гæсгæ йæхи авæрдта Зæтинæйы бынаты — цыппар цæсты йæм-иу æмдзагъул куы фæластой, йæхи æмæ Гарцойы цæстытæ... Зæтинæ-иу йæхи ницы фиппайæг скодта. Ныр æй бамбæрста

Мæцци, сæ алы фембæлд дæр ын-иу фæлварæнау кæй рауади.

Уæрдон равдæлон, уæддæр сæм нæ ракасти Зæтинæ. Æмæ ма Мæцци йæ зæрдæ дардта Мисæрæтыл, уый сæ мидамæ æнæ бахонгæ нæ фæуыдзæн. Ацы изæр æй Зæтинæйы фенын куыд фæндыди, афтæ никуы..

— Гьер уын куыд раарфæ кæнон, дзырдтæ дæр куы ницуал ахадынц.. — Мисæрæт сæм йæ цæнгтæ ивæзта. Дабег, бæхы рохтыл хæцгæйæ, уæрдон уынджырдам куы разылдта, уæд йæ фæндагыл алæууыд. — Нæ уæ ауадздзынæн. Мидæмæ! Мидæмæ!

— Уæрдон ныронг йæ бынатыл хъуамæ сæмбæлдаид, — загъта Мæцци.

— Ницы хуызы уæ ауадздзынæн!

— Сæ цуанæттæй исчи куы фæзына, уæд сугтæ фæстæмæ уæрдоны самайын кæндзæн æмæ — госпитальмæ..

— Махмæ дæр адонæй дыууæйæ рæбинаг баисты, — сдзырдта Мисæрæт. — Бæркадсуртæ. Сугтæ аласын кæд нæ бауадзиконой.

— Уæрдон æз схæццæ кæндзынæн, — загъта Дабег æмæ гуыффæмæ сгæпп ласта. — Мæцци, ды мидамæ ацу. Æз дæр уæм зындзынæн.

— Æнæмæнг-иу фæзын, — сдзырдта Мисæрæт. — Науæд дæм хæдзармæ цæудзынæн. Хъæддзауы аккаг истытæ нæм нæ разындзæн, фæлæ фæйна хъарм комдзаджы..

Дабег фæстаг бонты йæхимæ хъусыныл фæци. Абондæргъы дæр нæ бадзырдмондаг. Гыцца æмæ йæм Нутæйы зæрдæ дæр фехсайдта. Сæ хъæуæй куыд фæлыгъди, уыцы хабæрттæ цыма мысгæ æркодтой, афтæ сæм касти. Цыма йæ цыдæр фæсмон фæцагайдта, æви йæ мад æмæ йæ хойы æрбаймысыди, фæтъæбæртт сæм ластайд, фæлæ азмæлæнтæ æхгæд арцыдысты æмæ нырхæндæг. Æмæ йæ Нутæ уælдай къахдзæф акæнын нал ауагъта.

Бæгънæг тыргътæй кæртмæ кастысты æртæ дуары. Уæдæй нырмæ Мæцци йæ хъус астæуккаг дуармæ дардта — Зæтинæ сæм уырдыгæй хъуамæ рауадаид. Уынджырдыгæй Цæрæджы уат уыди, ног чынды уым йæ разкъæрттыты къуымы æрлаууыдаид. Ныр дзы фрицтæ æрцардысты. Цæхæрадонырдыгæй хатæн сын æххæст арæзт нæ фæци, йæ рудзынгыл ын фæйнаджытæ бахостой.

Тыргътæм хизгæйæ Мæцци фæтæргайзæрдæ — Зæтинæ сæм йæхи иу æвдыст цæуылнæ ракодта?!

Тыргътæм разæй схызти Мисæрæт æмæ хæдзармæ хъарæй бадзырдта:

— Иу гудзи ракодтаис, кæд дæхицæн цæстдзыдæй нæ тæрсыс! Чысыл нана!

Хæдзармæ бахызтысты, æмæ дзы Зæтинаæ зынæг нæй. Джихæй аззади Мисæрæт, ома цы 'рбауыдаид нæ чызг? Рахиз къуымы — пец. Чъылдымырдæм — дыууæ рудзынджы, се 'хсæн клеенкæйæ æмбæрзт стъол. Уый бынмæ дæр бакасти Мисæрæт. Скъаппы ныхмæ къулрæбын — иу сынтæг, иннæ сынтæг — стъолы бакомкоммæ къулрæбын. Уыдоны бын дæр ацагуырда Зæтинаæйы.

Мæцийы зæрдæ фехсайда дзаумæттæ ауындзæн рагъæнмæ. Ауыгъд дзы цы уыди, уыдон нæ зындысты æрвхуыз æмбæрзæнæй.

— Нæ чызг багыццыл. — Мисæрæт æмбæрзæныл иуварс ахæцыд. — Æмбæхсынтæй хъазын йæ зæрдæ æрцагуырда.

Дзаумæттæ разындысты æмæ лæппуйы цæст ацахста фæрсæй-фæрстæм ауыгъд дыууæ даргъ къабайы бын къæлæтджын бандоны къæхтæ, бандоны æрбадæн къабаты аууон фæци.

Мæци бандоны къæхтæй иуыл фæхæцыд æмæ сдзырдта:

— Замманай лæдджытæ, иу дзы — мæн.

Сонт пыррыкк райхъуысти дарæсты аууонæй. Къабатæ фæйнардæм ацыдысты æмæ пълмæ гæпп... Зæтинаæйы цæсгом нæ ауыдта Мæци. Чызг стъолы цурмæ базгъордта, бандоныл абадти, йæ сæр йæ къухтæй амбæрзта, цасдæр рæстæг нал сызмæлыди. Куы сыстади, уæд Мæци фембæрста, Зæтинаæ цæмæн æмбæхсти, уый. Чызг йæ мады къаба скодта, — æвæццæгæн, ын йæ астæуыл уæлæмæ дзæбæх схæцыди, ронан ыл цыдæр æрбабаста, къабайы гуыры уæлдайттæ кофтæйы фæдджитау æрцыдысты. Стыр кæлмæрзæн ын йæ ных æхгæдта, йæ кæрæттæ йæ дæлæрмтты ауадысты æмæ сæ фæсте абаста. Æрдæбон æм йæ мад «Чысыл нана!», зæгъгæ, хуымæтæджы не 'рбадзырдта, уый фембæрста лæппу — фрицты цæстывæрд цæмæй ма фæуа, ууыл бацархайдта Мисæрæт.

— Мæцийы хæрæфырты размæ нæ ауæндыдтæ, — загъта Мисæрæт, — фæлæ Мæцийæ та цы ныгъуылдтытæ кæныс? — йæ риуы арфæй сулæфыди. — О, Хуыцау, фыдгулы азарæй нæ бахиз! Ацы дыууæ нæм куы фæзындысты, уыцы уысмæй фæстæмæ нæ удтæ цы бавзæрстой! Боныгон цы ацъынд кæнæм, æндæр æхсæв дзагъырдастæй бад, дæ дарæс ма ралас. Дуары хæцæны бандоны къах атыссын...

— Ахсæв ам нал баззайдзыстут! — загъта Мæцци. — Махмæ уал уыздыстут.

— Уахæдæг иу къуымы цалæй стут...

— Бон-иу абæрæг кæндзыстут уæ хæдзар...

— Охх, хъарджытæ кæнынмæ куыд фæдæн, цыма адæмыл хуыздæр бон ис. — Мисæрæт Зæтинайы сæрæй кæлмæрзæн фелвæста, йæ сæрыхъуынтыл ын йе 'нгуылдзтæ фасæгау æрхаста. — Аныхæстæ кæнут, уе скъолайы рæстæгæй истытæ æрымысут. Куы у, уæдæй нырмæ Зæтина æндарæны ис.

Уæрдон æвдæлонгæнгæйæ сæм Зæтина куы акастаид, уæд Мæцци цин бавзæрстаид, уый ахæм æнæгуырыско цин рауадаид... Зæтинайы цæстытæ уæдæй нырмæ се 'мбæхсæн къуырфыты æрныгъуылдысты, ныр æм æргом æрттывд фæластой, ома, быдыргъы хуызæнæй мæ æрбайæфтай æмæ нæ бабылысчылхуыз дæ, нытгъæбæрттытæ ластой чызджы цæстыхаутæ, йæ хъоппæг цæстытæй йыл рухс раивылди. Мæццийы фæсайдтой йæ разæнкъарæнтæ — Зæтина дзы ницы бамбæхста, йæ уды сыгъдæг æвæрæнтæй ракалди кæлæнтагæнæг адджын къæйных цин.

Чызджы æмбæхсæн-ныгъуылæн дарæстæй лæппуйы цæст ницуал уыдта. Мисæрæт стъолыл арынг авæрдта æмæ ссад луарынмæ фæци. Бæлвырд, дыдагъ къæбæр раканын ис йæ зарды, донгонд хыссæйæ чъиритæ. Хъуамæ йæ ма бауагътаид, чъиритæ кæнынмæ рæстæг куы æрцæуа, уæд дæ ныддомдыстæм, зæгъгæ, фæлæ, цы цин æвзæрста, уый амæй размæ бавзæрстаид, уымæн уæвæн нæ уыди, уæдæ ахæм цин æндæр искад дæр нал бавзардзæн.

Мæцци йæхицæн къæйныхдæр разынын æнхъæл уыди, йе 'мбæхст æфсарм ын йæ рустыл арт суагъта æмæ, чызджы цæстытæ къæйных агурæг-сгарæг кæй сты, æмæ цыма куы фемдзаст уой, уæд йæ уд ауайдзæн, ницæмæуал арæхсдзæн, æмæ йыл афтæмæй Мисæрæты уынаг цæст æрбаныдзæвдзæн.

Адон æгомьгæй кæдмæ баддзысты, зæгъгæ, сæм Мисæрæт иу каст фæкодта:

— Мæццийæн йе 'мбæлтæ йæ цуры куына ваййынц, уæд... Гарцойы куына ссарæм, уæддæр дæр дæ хæрæфырт ныртæккæ зындзæн...

— Цæуыл ахъуыды кодтон, — загъта Мæцци. — Зæгъын, Мисæрæтмæ аргæуы нымæтын ехс куы уайд, Зæтинайы дзы æрцæвид æмæ лæппу фестид...

— Ницы мæнг зæгъыс: сылгоймаг мыст куы фестид, уый дæр æй æрфæнды.

— Иу хъуыды мæм æрцыди æцæг дæр, — зæрдиагæй загъта Мæцци. — Æмæ йын саразæн дæр ис. Зæгъæм, нæ сыхаг Тау-зантам, кæнæ Надыгомаæ фæзынди Зæтинаæ лæппуйы дарæсты. Æнæнхъæлæджы. Ничи ницæуыл фæгуырысхо уыдзæн.

— Ахæдзары чызг цы фæци, зæгъгæ, цымыдистæ уайтагъддæр алцыдæр анымайдзысты...

— Исты æрхъуыды хъæуы...

— Исты хъæуы, бæргæ, фæлæ ныфс асасти...

— Мыст фестон, уый мæ фæнды, — зæрдæбын хъæлæсæй сдзырдта Зæтинаæ, æмæ йæм дыууæйæ дæр кæстгæйæ баззадысты. — Халон куы фестин...

— Халон та цæмæн? — афарста мад.

— Халон узалæн фæразон, лæхмæргтæй дæр аирвæздзæн. Уæдæ йыл цуан дæр ничи кæны.

Уый фæстæ Мисæрæты адонмæ нал равдæлди, пецы-иу сугтæ баппæрста, тыргътæм-иу ауади.

— Мæцци, хъуыды ма кæныс, — Зæтинаæ фæсагъæсхуыз. — Æнæхъæн къласæй уæ куы ныууæрдтон? Салæг мыл цы зарæг скодта, уый нæ чызджытæй иу хъæрæй куы бакасти?

— Хъуыды кæнын.

— Гарцо йæ ныффыста, уый нæ бамбæрстай?

— Гарцо æнцæд фæбадти, цыма ницы фехъуыста.

— Æмдзæвгæтæ фыссы, уый нæ зыдтай?

— Йæхæдæг мын никуы ницы... Цыдæртæ фыссы, уый койæ æрыхъуыстон. Равдисыны аккаг æм кæд нæ кастысты?

— Уæдæ уыцы дымструс куыд базыдта, Гарцо æмдзæвгæтæ фыссы, уый?

— Гарцо Салæгмæ зæрдиаг ныхасмæ æрлæууа, уымæн уæвæн нæй.

— Мæ зæрдæ ныддур Гарцомаæ. Æмдзæвгæйы ныхæстæ мæ ничердыгæй... Диссаг мæм кæсы, куыдæй бахаудта Салæгмæ Гарцойы фыст? Ды йын йæ фыстытæй иу рæнхъ куы никуы федтай...

— Ды æнхъæл дæ, уыцы æмдзæвгæ Салæджы курдиатмæ гæстæ фыст æрцыд?

— Нæ зонын, мæ зæрдæ йæм нæ фæлмæн кæны.

— Зæтинаæ, Гарцо Салæджы ахæм курдиат сæххæст кæна, уымæн уæвæн нæй.

— Уыцы нарструс кәләнтағанәг у әмә Гарцойы ақуырм кодта. — Зәтинаәйы цәстытә бауымәл сты. — Цәуылнә мын зағьта: афтә әмә афтә рауади, йә кьухы бафтыди...

— Зәтинаә, ныхас әндәрырдәм фездахәм. Әмдзәвгә фыст цәмән әрцыди, уый әппындәр хьуыдыйаг нәу? — Мәңци фәхьус ис, ома, әргом куы зағьон: Гарцо дә уарзы әмә әмдзәвгәйы райгуырдаң йе 'фсон уый у уәд цымә, Гарцома цы зәрда дары, уый йә цәсгомыл йәхи не сәвдисид? — Әмдзәвгә Саләгмә куыд бафтыд, уый дәр искуы рабәрәг уыдзән. Әмдзәвгәйы цы зағьы, мәнмә гәсгә, уыдон Гарцойән йәхи зәрдайы райгуырдысты...

— Әгәр әлгәг у уыцы дымструс, мәхәдәг мәхицән дәр сәнад дән...

— Саләджи кой нал кәнәм. — Мәңци Зәтинаәйы кьәмдзәстыгдзыд цәсгомәй йә цәст нал иста. — Зағьәм, әмдзәвгә дәм Гарцо йәхәдәг йәхи номәй радта — иунәг адәймагмә дәр әй нә равдыстаис?

— Нә йә равдыстаин, — сдзырдта чызг әмә фәкьуызыд. — Әмә гьа, нә зоньн...

Тыргьтәй кьахуынар айхьуыста Зәтинаә, ноджы цыма пьолмә уәззау цыдәртә әрхауди. Кәлмәрзән йә сәрыл әрәппәрста, стыф-хәләсәй дзы схауди:

— Әрбацыдысты!

Хәдзары дуар фегом, әмә Мисәрәт сугты хьәбысыдзәгимә әрбауад. «Ам уадзән сын нал ис, — фегуырди та Мәңцийы сәры. — Ахсәв ам хьуамә мауал баззайой».

— Цәхәрадәтты сыхамә бауадтән, — Мисәрәт пецы раз сугтә әркалдта әмә Мәңциимә фемдзаст. — Уә ләппу нәма фәзынд. Нутәйән бафәдзәхстон: куы фәзына, уәд-иу әй рарвитут. — Чьиритә стьолыл әрәвәрдта Мисәрәт. Дабег кәд зынид...

* * *

Мәңци сәхимә ацыди цәхәрадәтты. Мисәрәт сә цәхәрадонмә ахизән кауын чысыл дуары цур фәләууыд, цалынмә ләппуйы әндәрг уыдта, уәдмә. Амәй зәрдабындәр нәй, ахәм арфәтә әрвыста йә фәстә. Афтә дәр ма зағьта: «Удәй әххәст чи рауайы, уыцы чызджыты рәсугьддәр дә хай фәуәд!» Әмә сындаггай баздәхти хәдзармә. Йә фәстаг

ныхæстæ йæ æхсызгон хъуыдытыл бафтыдтой. Мæцци æмæ йын Гарцо хионы ад кодтой, дыууæйæ дæр Зæтинайыл æнувыд уыдысты, æмæ гуырысхо нæ кодта, уый ма чидæртæ кæй бафиппайдтаиккой. Уырныдта йæ, йæ сæры ныффидар, кæддæр ацы дыууæ лæппуйæ иу сæ хæдзарæн адджын къабаз кæй суыздæн. Мæццимæ-иу фæкомкоммæ раздæр — сæрæнгуырды цы вæййы, уый, цард æй куы æвдæрза, уæддæр æдзæлладжы уавæрма йæхи не 'руадздæн, фæлæ та-иу йæ зæрдæ фæкъæпп кодта: йæ чызг мæнæ йæхи хуызæн куы ныттымбылтæ уа. Мæцийыл та æнувыд уыдзысты сæ фæстæ цалдæр фæлтæры чызджы, æмæ йæм Зæтина сæ кæцыдæры ауонæй куынал разына. Гарцойыл æууæндыд, уымæн æнцон æлхæнæн зæрдæ ис, зæгъгæ, нымадта, Гарцо йæ цардæмбалы ауон балæууын дæр йæ сæрма æрхæсдæн.

Гъе, уыцы хъуыдытæгæнгæ хæдзары дуар куыд фегом ласта, афтæ дын сæ нывондгонд цæу Дзегæ йæ разæй сæ хæдзары куы фæмидæг уайд. Уыцы иу цыдæй Зæтинайы цур алæууыд. Хæрз чысылæй йæ фæцалх кодта хæдзармæ цæуыныл. Йæ буц къæбæрæй дæр ын-иу фæсаста, йæ армæй йын дардта.

Зæтинайы фыд Ади сидты гæххæтт куы райста, уыцы бон дæр та хæдзары фæмидæг Дзегæ. Лæг æм цасдæр фæкасти æмæ хæдзарæй ауади. Тæнæг фæйнаджы лæгъз буарыл тæвд телæй дзуары нысан нынныв кодта, Дзегæйы æфцæгыл æй æрцауыгъта æмæ скуывта: «Дунескæнæг Иунæг Кадджын Хуыцау, бæстыл хæсты арт чи бандзарста, уыдонæн дзы сæхи сæртæ куыд басудзой æмæ рæхджы бон Дæумæ кувæг рæстæзæрдæ хъиамæтгæнæг адæмы фæндиаг дуне куыд ныссабыр уа!..»

Цæрагæн та сæ рæуæд снывонд кодтой, Мисæрæт дыууæ нывонды иумæ бакодта. Сæ дуар аизæр йе 'вдузæнæй æхгæд не 'рцыди, æмæ та йæ Дзегæ байгом кодта.

Тыргътæй сæм æрбайхъуыст хъæбæрбын батинкæты къуппытæ, цалынмæ сæ уаты дуары хъæр нæ айхъуыстой, уæдмæ хъусæй фæлæууыдысты.

— Цыбыр иунæгæй фæзынди, — загъта Мисæрæт. — Иннæмæй цыма сабырдæр арæзт у.

— Не ставнæтæ нын иумæ нæ сыгътой? — загъта Зæтина.

— Цымæ ацы изæр раздæр цæмæн æрцыди? — йæ зæрдæхсайæн хъуыдытæ хъæрæй дзырдта Мисæрæт.

Хъауккæгтæй бирæты немыц сæ госпиталы алы куыстытыл

бафтыдтой. Хъауы æдзæрæг хæдзæрттæй иуы сæ цафтæн хæринаг кодтой, æндæр хæдзары сын цай фыхтой. Мисæрæт афтæ æрыхъуыста: сæйраг уынджы скомкоммæ хъауы сæр — сæ уæлмæрдтæ. Сæ мæрдты ингæнтæ уыцы раст рæгъытæй бæрæг дарынц, садзынц сын æмыйас ныллæг цыртытæ. Немыц сæхæдæг ницæмæ æвналынц, хæцæнгарзæй æвзидгæйæ, хъæуккæгты алы къуыстытыл æфтауынц.

Уаты дуары хъинц фæцыди, æмæ та мад æмæ чызг ныккъæрцхъус сты. Цæфхадбын батинкæты къуппытæ уатæй рацыдысты æмæ сæ тæккæ дуары раз фæхъус сты,

— Хуыцау, де уазæг стæм æмæ нæ бахиз фыдбылызæй! — Мисæрæт йæ цæнгтæ уæхсчыты æмвæз систа. — Хорз зондыл сæ бафтау.

Дуар фæлмæн къухæй æрбахоста Цыбыр, уæддæр сым дæр не суæндыдысты мад æмæ чызг.

Дуар æрбайгом, æмæ къæсæргæрон æрлæууыд Цыбыр. Мисæрæты зæрдæ адæргæй ныссæххæтт ласта, йæ улæфт фескъуыди, туг сæрма сæнхъæвзта. Уæртæ немыцаджы рахиз къухы æрвхуыз хъуымацы чысыл тыхтон! Цæрæг цы фыстæджытæ æмæ æфсæддон дарæсты ист къамтæ фервыста, уыдон уыцы хъуымацы гæбазы атыхта, шифанеры тæрхæгыл æфснайд хуыссæныцъæртты æхсæн æмбæхст уыдысты. Знон изæр йæ зæрдыл æрбалæууыдысты. Куыд сæ райста, афтæ дыууæйæ дæр фæзындысты кæрты æмæ сæ шифанеры фæстæмæ ныппæрста. Абон ауади уатмæ, фæлæ скъаппы фæстæ ницуал разынди. Абондæргы дæр йæ уд уади, фæлæ Зæтинайæн ницы схъæр кодта.

Мисæрæт систади, йæ цæнгтæ цы фæкодтаид, уый нал зыдта æмæ Зæтинайы æрбахъæбыс кодта. Цыбырæй йæ цæст нал иста: ныртæккæ йæ сырды æфсæртæ низзыхъхъыр уыдзысты, фæтъæлланг сыл ласдзæн æмæ сæ йæ разæй атæрдзæн. Уæгъд хæдзæрттæй, дам, сын иу тæрхондон у, зæгъгæ, дæр дзырдтой. Кæрты æвæрд стъолоыл, дам, ронбасты онг бæгънæгæй схуыссын кæнынц сæ амæддаджы æмæ йын йæ фæсонтæ тугæрхæмттæ скæнынц.

Цыбыры цæсгом иу уынд куы акодтаид, фæлæ уыцы ныфс нæ разынди Мисæрæтмæ, æрвхуыз хъуымацы тыхтонæй йæ цæст нал аскъуыдта.

Цыбыр цыдæр загъта, дуар æрбассыдта æмæ мидæгдæр æрбацыди. Мадмæ афтæ фæкасти, цыма къæсæрæй куыддæр æрба-

хызт, афта Зæтинайыл йæ цæст æрæвæрдта, ома, уæ кæртма кæд æрбахызтæн, уæдæй йыл мæ цæст цæуылнæ æрхæцид?

Хæдзары астæу æрлаууыд Цыбыр æмæ Дзегæмæ аджих. Йæхицæн цыдæртæ дзырдта, йæ къух æм баивæзта. Æрныллæг ис æмæ худти фæлмæн мидбылты худтæй. Уыйбæрц цымыдис ыл бафтыдта Дзегæ, æмæ йæ хъалæс бынтон ныффæлмæн. Дзуцæджы æрбадти æмæ фæйнæджы гæбазмæ бавнæлдта. Дзегæ йын йæ къух асдæрдта æмæ йын нæ фæхъыг.

«Дзуары нывыл цин кæны! — уыцы хъуыды æрцардта Мисæрæты. — Æвæццæгæн, кувæг лæг у».

— Иезус Хрестус,⁶ — загъта немыцаг æмæ йæхиуыл дзуар бафтыдта.

«О, Дунесфæлдисæг Хуыцау, цы стыр хорзæх нын ракодтай! Табу дын уæд. Адонæй кувæг лæг мах бынмæ кæй æрбацыд æмæ йæ нæхи цæстытæй кæй федтам...» — йæ мидзæрдæйы куывта Мисæрæт æмæ ма кæдæй-уæдæй йæ цинæйдзаг мидхъалæс фехъуыста. — Мæнæ æппæтæн æвдисинаг Хуыцауы хорздзинад, хæдзари-хæдзар дзуринаг...»

Зæххон адæмæй æрмæстдæр йæ фыд Бæппу æрбалæууыд ацы уысм Мисæрæты зæрдыл. Гъех, ныр, Бæппу уалæуыл царды æрцауын æнхъæл кæмæн нæ уыди, уыцы диссагтæ йæхи цæстытæй куы фенид!

Чындзытæй хъазын нал уæндыд Мисæрæт, уæд Бæппуы йæхиуыл дзуар æфтаугæ байæфта сæ уаты. Лæугæйæ йæ сæр æруагъта, Хуыцаумæ куывта, Чырыстийы ном ссардта. Фæлæ йæ фыд кувгæ кæны, афта нæ банхъæлдта Мисæрæт. Уымæн æмæ-иу сыхаг лæгты куы æрбахуыдтой, уæд-иу сæ разы æртæ чырийы уыди, сæ нуазæнты — арахъхъ. Йæ фыды нæ бауæндыд бафæрсын, æнæ чыритæ æмæ арахъхъæй цæмæн кувыс, зæгъгæ. Йæ хистæр хо иу рæстæджы комфасивæды рæнхъытæм цыди æмæ йæ нæ райстой: «Дæ фыд дингæнæг у æмæ дæ зондахаст æмтъерыйæ баззад». Уæд Мисæрæты йæ фыдæн афта зæгъын фæндыди: «Сауджыны хуызæн мауал скув æнæ чыритæ æмæ æнæ арахъхъæй», фæлæ нæ бауæндыди.

Æмæ мæнæ ныр, æлгыстаг фæуинаг кæй хуыдтой, уыдонæй иу йæхиуыл дзуар бафтыдта, æмæ йын цы цины хос фæци, цы ныфсы гуырæн ын рауади! Цæрæнбонты йæ æхсызгонæн мысдзæн.

⁶ Иезус Христус — Иесо Чырысти.

— Секрет, — загъта немыцаг, савдыста хъуымацы тыхтон, йæ пæлæхсар æнгуылдзтæй йæ цæстытæм ацамыдта æмæ йæ къух батылдта, ома мæнæ адон афтæ арф бамбæхсут, куыд никæй цæст съл æрхæца. Æмæ Мисæрæтмæ тыхтон радта.

— Бузныг, бузныг! Хуыцау дæ сараза, — худти æмæ йæ сæр тылдта Мисæрæт, салам дæттыны тылд, — ацы тугуарæн рæхджы бон куыд банцайа æмæ дæ бинонтыл сæрæгасæй куыд сæмбæлай. — Æмæ йæ цæссыгтæ æруадысты.

Куы ацыди, уæд мад чызджы афарста:

— Ацы хуыцауысконд немыцаг цы зæгъынмæ хъавы, уый нæ бамбæрстай?

— Алцыдæр бамбæрстон. Цыма нæ тугхæстæг у...

17

Фæссихор Газацце йæхи æруагъта нымæтæмбæрзт тъахтинул, йæ нывæрзæн — мутакан. Йæ уæлæ æрæппæрста, Уæги кæуыл нал æрвæссыд, уыцы хиуафт хъуымацай хуыд хуыссæнæмбæрзæн. Сихоры фынгыл ын æфсин нарæгхъуыр графины арахъхъ æрæвæрдта, фæлæ дзы лæг иу æртах дæр нæ рауагъта — æвронг сæрæй хъуамæ ахъуыды кæна, масты гуырæнтæ йын цы басгуыхтис, уыдæттыл. Гъе, хæдзардарæг куы сси, уæдæй абонмæ йын цы хæрæмтгæ фæчынди, æнхъæл уыди æмæ уыдонæй бирæ цыдæртæ ферох уыдзысты. Нагъ, ацы немыцы рæстæг ыл фæстæмæ æртæфстысты, йæ зæронд хъæдгæмтты судзаг рис зæрдæйыл сæмбæлди. Цæмæдæр гæсгæ йын æппындæр гуырысхойаг нæ уыди, аивæй æргомай йæ дæлджинаг чи кодта, уыдонæй алкæмæн дæр аккаг кæй фæуыдзæн.

Газаццейы фыд колхозмæ нæ куымдта, æмæ-иу йæхи æмхъуыды лæгимæ сæхи фæсвæд хъæумæ айстой. Куыст дæр ссардтой, кæд айрох уаиккам, зæгъгæ. Миха сæм уæрдоны фæцыд æмæ сæ æрласта хъæумæ. Колхозмæ сæ уæрдæттæ дæр радтой, сæ гутæттæ дæр. Уæддæр ын йæ фыды скаст нал суагъта Миха. Фыд уый фæстæ æррынчын, батади.

Нымадта йе 'фхæрджыты Газацце, нымадта. Мисæрæтыл куыд æнувыд уыди, сæ къæсæрæй йæ номыл кæй æрбахиздзæн, уый йæ куыд тынг уырныдта — нæ йыл барвæссыд Мисæрæт. Уæгийы æрхаста, уæддæр дзы Мисæрæт нæ ферох. Æмæ йæм баззад иу бæллиц — искуы йыл фæсвæд куы фæхæст уайд, бармыдултæ йæ кæнид. Йæ мидхъуырдухæнтæй рафæлмæцыд, афтæ

дын куы фæкомкоммæ уайд, йæхи йын æрцардзæн, Мисæрæт та зæрдæниз райсдзæн, ахæм хъуыдымæ.

Уæги кæрты змæлыди æмæ йæм ахъæр кодта:

— Гыццайы чызг, æрбакæс ма мæм!

Дуары зыхъхырæй йæм сылгоймаг йæ сæр æрбадардта:

— Цы мæ кæныс?

Æнæуи, йе 'ргом къулырдæм, афтæмæй йæм бардзырд дæттæгау сдзырдтаид, ныр æм разылди, бахуæндзаст:

— Æрбахиз ма мидæмæ. — Йæ хуыссæны рабадти Газацце.

— Ма сæры цы æвæджиауы хъуыды фегуырди! Ха-ха-ха!

— Цывзыйыцъæрттæ фыцын æмæ мын цыма фегæр сты.

— Нæ дыууæйæн иумæ аразинаяг хъуыддаг.

Æрбахызти мидæмæ Уæги.

— Салæгæн чызг аскъæфын хъæуы, ха-ха-ха!

— Гъалæ, куыст дын нæй! — фæстæмæ фездæхти Уæги.

— Фæлæуу! Хабар бамбар. Æнæ пъырыпъыфы чызг ын цард ад нал кæны, уый зоныс.

— Ды йын хъуамæ скæнай йæ хъуыддаг?

— Æз æмæ ды. Ацы минутæй фæстæмæ сæ хæдзармæ дæ хъус дар. Чызг иунæгæй кæд аззайы. Сæ немыцæгтæ кæд фæзынынц хæдзармæ. Пъырыпъыф кæдæмыты ауайы...

— Скъæфгæ дæр æй æз æмæ ды ракæндзыстæм?

— Æз, ды æмæ Салæг. Уымæй фылдæр дзы нæ хъæуы. Ацы ныр дæ цывзыйыцъæрттæм.

Уæги æмбæрста: йæ лæджы цæст цалынмæ Мисæрæты уына, уæдмæ йын цард ад не скæндзæн. Мисæрæт йæ рæстæджы дард искадæм чындзы куы фæцыдаид, уæд æй ферох кодтаид, фæлæ дын, Газаццейыл куы бабылысчыл кодта, уымæй мæй фæстæдæр сæ дæллаг сыхæгты чындз куы бауид. Уæгимæ гъе уыцы бонты куы æрбарвитид Газацце йæ минæвæртты. Нæма йæ æрхаста, афтæ дын Уæгийыл чидæр куы аныхасид ном: «Науырызы бæх».

Гæдыбæласау æнахуыр бæрзонд лæг Науырыз-иу сæ рæзты арæх цыди. Йæ бæх дæр æнахуыр стыртæ, гъе, æрмæст цæстæн йæ уынд æхсызгон нал уыди, бæхæй ма баззади йе ставд стæгдар цармы тыхтæй. Уæгийыл уыцы ном хуымæтæджы нæ абадти — асæй бæрзонд ссыди, нæлгоймаджы хъарутæй фæхайджын, фæлæ-иу сæрдыгон тæнæг къабайы куы рацыди, уæд-иу цæст ацахста, куыд ставд стæг у, цы къуызырджынтæ æмæ сынæгджынтæ буар ын ис. Æмæ йыл аныхæстой «Науырызы бæх».

Лæджы сусæгвæнд фæцагайдта Уæгийы дæр. Мисæрæтмæ рагæй дæр фыдфæндийæгтæ дардта, йæ лæгъздзæстгом куыд атайа, ахæм исты фыдтæ йыл куыд æрцæуа, Газаццейæн сылгоймаджы ад куыд нал кæна.

Гъе, уыцы хъуыдытæ куыд кодта, афтæ сын Салæг сæ кулдуар æрбахоста. Уæги йæм ауади. Сæ дуармæ лæууыди бæхуæрдон, бадти дзы Салæгты æххуырст лæппу Басил. Уæрдоны раз дæр ма — дыууæ лæджы, сæ иуы уæхскыл топп ауыгъд. «Адон чызгыскъæфджыты хуызæн не сты», — загъта йæхицæн Уæги.

— Газацце хæдзары ис? — афарста Салæг, йæ хъусджынхуц сæрыл фæстæмæ азæбул.

— Ам ис.

— Фенон æй, — загъта Салæг æмæ кæртмæ бараст. Хæдзармæ бацыди Уæгийы разæй. Газацце тæхтинай рæвдз фестади, зæлланггæнаг худтæй ныххудти:

— Мæнæ диссæгтæ, царциаты диссæгтæ! Ацы тæккæ сахат мæ хъуыдытæ демæ уыдысты.

— Фæлæуу! — фескъуыдта йын йæ ныхас лæппу. — Мæнмæ уал байхъус.

— Табуафси. Дæ хорзæхæй!

— Хæдзæрттыл зилæм. Немыцы госпиталæн урсаг, фыдызгъæл. Исты нын раттут. Уæд та æйчытæ, цыхт. Джигул кæнын нæ куыд нæ бахъауа.

— Æфсин, марадз, исты сын фен, — загъта Газацце зæрдиаг хъæлæсæй. — Цы дæм ис? Цу, цу! Æз Салæгæн цыдæр зæгъон.

Салæджы фыд Бецийæн стыр кад скодтой немьц, хъæуы бæрнондæр лæг сси. Чидæртæ Газаццейы ницæмæ дарынц, фæлæ йæм Беци хъуамæ ахæм зæрдæ ма дара. Хъæдгæсы бынат нырма уæгъд у æмæ дзы цалынмæ никæй авæрдтой, уæдмæ хъуамæ Салæг бацархайа, цæмæй йæ Беци уыцы бынаты фæсадза.

Уæги хæдзарæй куы ауади, уæд Газацце йæ зæлланг худтæй бахудти:

— Салæг, иугæр мæ мæ хъуыдыты дæуимæ архайгæ æрбаййæфтай, уæд афтæ нымай — дæ хъуыддаг сырæздзæн.

— Цавæр хъуыддаг?

— Нæ дæле, уыцы хæдзары чызг мæнæ-мæнæ дæ хъæбысы стæлфдзæн.

— Дæ фыны исты федтай?

— Æз æмæ ды хъуыддаг сараздзыстæм. Куынникæй цæст

дыл æрхæца, афтæмæй нæм иу изæр фæзын. Фæсахсæвæр нæ цæхæрадоны дуар дæр гом уыздæн.

* * *

Салæг Газацетæм фæзынди талынгæрæтты. Уæги стьольыл æрæвæрдта æртæ чъирийы, стурьы фыдæй лывзæ, цывзыыйы-цъæрттæ. Нарæгхъуыр дурын дæр йæ бынат ссардта.

Лæппу куыддæр къæсæрæй бахызти, афтæ йæ фындзы-хуынчытæ айдзаг сты, зæрдæ дзы схаста, ахæм æнуд смагæй. Абон сæм фæссихор куы фæмидæг, уæд дæр уыцы смагæй ратыхсти, фæлæ уæд тагъд феддæдуар. Ныр Салæг катыйты хай фæци — æнудсмаг йæ буары ахъæрдзæн. Улæфыди йæ æмæ иртасын куы байдаид æнуд хъылмайы гуырантæ. Газаццейыр-дыгæй йæм кæй кæлы уыцы æмбыд хиды тæф, уый рахатыдта æмæ йæ цæстытыл ауадысты фысымы дæлæрмтты хъуынтæ цы хидгаппар хæрв сæвæрдтой..

— Сырæзинаг хъуыддаджы кой нæм рауади æмæ йын акувæм, — цинхæлæсæй райдыдта Газацце. — Ха-ха-ха!

— Кувыны афон уал æрцæуа..

— Сæрмагондæй уый тыххæй конд æрцыдысты ацы чъи-ритæ, ха-ха-ха!

— Хъуыддаг чи кæны, уый хæдзары уал скувынц раздæр.

— Салæг, тынг цæстуарзонæй конд сты ацы æртæ чъирийы.

— Æнæуи акувæм. Уый тыххæй нæма æмбæлы.

Йæ нана Далу дæр æй дзырдта, йæ мад Гыдæ дæр. Газацце æмæ, дам, Уæги се 'вæрд арахъхъæй хæрды размæ фæйна аназынц, къуырцц дæр бакæнынц. Сæ лæппу æмæ, дам, сæ чындз куы фæлыгъдысты, уый фæстæ фæцалх нозтыл Уæги.

— Салæджы куыд фæнды, афтæ фæуæд, — загъта Уæги.

Газаццейы зæллангæнаг худын нал райхъуыст. «Нæ ма нымайы йæ фыд Беци дæр, йæхæдæг дæр ма ницæмæ дары», — бамæгуыр ис Газаццейы зæрдæ.

Бецийы куызæмгадæй сæ хæдзарæй куы ацæу-цæу ластой, уæд Газацце уартæ цымарæх Лæбырдты комы уыди цалдæр лыгъд лæгимæ æмæ сæм фæхабарчынди: «Бецийы дыууæйæ районмæ æрбакæнынц» Тæккæ нарæджы сæ размæ бабадтысты. Тæрсæн гæрæхтæ, æмæ æмбæхсынмæ фесты дыууæ гæрзифтонг лæджы. Беци, йæ уд йæ армы хаста, афтæмæй сæм бахæццæ. Ныр сæхи ницызонæг скодтой.

Газацце фæзæрдиагхуыз æмæ загъта:

— Бецийыл мæ арфæтæ сæмбæлын кæн. Амондджын бынат ын фæуæд! Иузæрдионтæ йæ алыварс куыд æрбалæууой. Хабæрттæ бирæ, æмæ æвдудон дæр алцæуыл нæ аххæсдзæн. Гъер хъæд цæгъдынц æмæ дзы иу хуызæнæн тала нал баззайдзæн.

— Дæ салæмттæ йыл æнæмæнг сæмбæлдзысты.

«Кæд Салæджы Уæгийы цур æргом дзурын нæ фæнды», ахъуыды кодта Газацце, æмæ йæ бинойнагæн йе 'нгуылдзы змæлдæй ацамыдта: æддæмæ уал ацу. Уæги уайтагъд ахызти тыргътам.

— Ног закъонтæ æвæрдзысты нæ ныфсы адæм. Ног æгъдæуттæ фæзындзысты, уæдæ куыд ваййы.

— Æвæрдзысты, уæдæ не 'вæрдзысты.

Ног рæстæджытæ ралæууыдысты, æмæ Газацце æнцой нал зыдта. Ног закъонæвæрджытæ хъуамæ базоной сæвецки царды цæджындзты. Гъер Науырызы хæдзары комендант æрцарди, æмæ уыцы хъæндыргъайы фырттæ сырх къамандиртæ кæй сты, уый хъуамæ ма зона? Базонын æй фæндыди: уыдоны тыххæй Беци дæр æмæ Салæг йæхæдæг дæр цы хъуыды кæнынц, цы тæрхоны аккаг сты?

— Газацце, чызг мын куы скъæфтай, айрох дæ ис? — загъта Салæг.

— Мæ сагъæс дæр ууыл у, ард дын хæрын. — Дуарæй акасти Газацце æмæ ахъæр кодта Уæгимæ. Уый куы æрбацыди, уæд æппæлынмæ фæци. — Не 'фсин разведгæмæ афтæ дæсны у, афтæ. Зоны, чызг иунæгæй кæд аззайы, йæ мад кæмæты ауайы, цас афæстиат ваййы. Каст дæхимæ у. Гæппæвонгæй лæууын хъæуы, æмæ ды ам хъуамæ уай. Нæ хæдзармæ уал æй æрба-мидæг кæндзыстæм, йæ хъæр, йæ цыист куыннæ айхъуыса.

Уæги йæ хъус дардта сæ сыхæгты змæлдмæ. Мисæрæт хæдзарæй кæдæм ауайы, сæйрадждæр æй уый базонын хъуыди æмæ базыдта: дыууæ изæрастæу-иу Кæрæфдонмæ ауади, йæ дыууæ бедраимæ, иу хастæй иннæйы æхсæн рацыди дыууæ боны. Талынгæрæтты-иу кæй фæраст, уый дæр Уæги æмбæрста, ома макæй цæст мыл æрхæца.

Уыцы изæр Салæг Газаццемæ фæзынди, Уæгийы бæрæг-гæнæнтæм гæсгæ Мисæрæт дон хæссынмæ куы фæцæуы, уымæй дзæвгар раздæр. Газацце æмæ Салæг сæ дарæстæ аивтой. Лæппу

йемæ æрхаста йæ фыды зæронд цъындахæдон, Газацце йæ æркодта йæ уæлæ æмæ йæ фæдджитæ уæрджитæй фæдæлдæр сты. Йæхиуыл дæр — даргъфæдджи цъындахæдон, сæ сæртыл — гопджын цъындахæудтæ, уыдон дæр Салæг æрхаста.

Мисæрæт донхæссæн къæлæтыл ауыгъд дыууæ бедраимæ хæдзарæй адард, уæд Уæги фæхабар кодта Газацце æмæ Салæгмæ, уыдон цæхæрадæтты бырурæбынты ныууадысты Зæтинæты сарайы чъылдыммæ. Зæтинæ хæдзары ис, æви ахæм рæстæг искуы амбæхсы, уый бæлвырд нæ зыдтой. Уæвæн ис, æмæ Зæтинæ дуары хæцæны мидæджырдыгæй исты атъыссы, æмæ цонджы дæргъæн загæлласæн дæр семæ айстой. Уыди сæм, чызджы дзыхы цы ныннæмдзысты, ахæм пысултæ дæр.

Изæрдалынгтæ ивылдысты, æмæ уый скъæфджытæн фæци ныфсы хос. Исдуг хъæу ныцци æдзæмсабыр, цыма хъæуккагæй-æддагон лæбурагæй сæ сусæгвæндтæ æххæст кæнынмæ бавнæлдтой. Уæлæ сæм дыккаг цæхгæрмæ уынгæй æви уæлдæрæй æрыхъуыстысты æртыдзæлхыджы маesty хуыррыттытæ. Иу рæстæджы цыма æрцæйлаууыд, фæлæ та ныккъъуыр-къуыр ласта æмæ Кæрæфдонырдам фæдистагъдæй афардæг. Йæ уынæр куы фергомдæр, уæд æй Салæг бамбæрста — дæргъмæ уынджы тигъыл дæлæмæ æрзылди. Йæ зæрдæ фехсайдта: кæд исты фæдисы хабар ис, æмæ йæм агурæг рацыдысты. Фæлæ, кæдæм цæуы, уый никæмæн загъта, æмæ æрсабыр.

Зæтинæты кæртмæ Салæг ныххызти кауы сæрты. Цæхæрадонмæ ахизæн дуары æвдузæны тъыст къæбæл сласта, æмæ Газацце кæртмæ æрбауад. Хæдзары рудзынгæй кæсæг сæ рауыдтаид, æмæ сæ цыппæртыл бацыдысты тыргътæм схизæн асинмæ. Хæдзары дуары фæйнафарс къулрæбын æрлаууыдысты. Дуарыл рахæцыд Салæг — змæлын дæр нæ бакуымдта. Зæгæлласæны сажилсаггом кæрон хæрз тæнæг уыди æмæ дуарæй тарвазы æхсæн дзæбæх бабырыд. Салæг ын йæ кæрон сонтæй ратьæпп ласта. Дуар тарвазæй æнгуылдзы бæрц раиртæсти. Ныр та загæлласæнмæ Газацце февнæлдта, йæ хъару цы амьдта, уымæй йæ рариуыгъта. Мидæгæй цæйдæр хъинц фæцыди, æмæ дуар фегом.

Пецы мынæг арты дыдзы рухсмæ Салæг ауыдта хæдзары талынг къуыммæ балидзæджы. Йæ ас, йе змæлдмæ гæсгæ Зæтинæ уыди, уый базыдта. Йæ хъустæ айдзаг сты, хæдзары гуппар талынг дзы тæгæлтæ ахауди, ахæм цъæхахстæй. Йæхи йыл бауагъта лæппу, йæ дыууæ цонджы йыл æрбатыхта, хæдзары къуыммæ

йæ тардта, рахиз кӕухæй йын йæ дзых ацагуырдат, фæлæ ма дзы сирвæзти:

— Ми-сæ-рæт-т-т! — æмæ ныббогъ ласта.

Уæдмæ йæм Газаццейы кӕухтæ дæр баххæссыдысты. Чызджы дæндæгты æхсæн атыстой карды фистон, дзыхы анадтой пысулы гæбæзтæ, кӕухтæ фæстæмæ абастой. Чызджы гуырыл йæ цæнгтæ æрбатыхта Салæг æмæ уади разæй. Къæхтыл хæцыди Газацце. Ахастой йæ цæхæрадæтты. Газаццеты кæрты фæмидæг сты, цæхæрадоны дуар ахгæдта Уæги. Сæ сарайы ныхырдыгæй — пец амад, пецæй сахъарикъулы æхсæн ныккæндмæ ныххизæн, йæ дуар уыди гом. Асин рагацау бынмæ ныргъæвтой. Разæй уырдам ныххызти Газацце, адон æм дыууæйæ чызджы ныллæвардтой. Кæрцыл æй æрæвардтой.

Мисæрæт йæ доны бедратимæ цæхæрадæтты куы æрбацæйтындзыдта, уыцы рæстæг Салæг уынджы дзæвгар суади. Згъордта æмæ дын æваст йæ цæстытыл куы ауайд. кæрц Зæтинæйы буарæй куы бахъарм уа, уæд æм сыстытæ хылын байдайдзысты, иуæй иннæ риссагдæр æлхысчъытæ. «Уый мын никуы ныбардзæн Зæтинæ», — уыцы хъуыдыйæ йæ ныфс састы.

18

Мисæрæт тыргътæм схызти къæлæтыл ауыгъд дзаг бедратимæ æмæ, хæдзары дуар гомæй куы ауыдта, уæд йе уæнгтæ азгъæлдысты, йæ уд фæдисы дзæнгæрæг ныццагъта.

— Зæтинæ! — йæ мидхæлæс ныййазæлыд æдзæм талынг дунейыл. Æнхæлдта хæдзармæ бахизæны йæ къæх бандоныл скъуырдызæн. Йæ кӕух фæхæст дуары мидæггаг хæцæныл — йæ иу загæлыл зæбулæй аздад. Йæ фыццаг æвронг хъуыдыйæ æрчъыцыдта — йæ рæстæгæй иунаг уысм дæр хъуамæ ма фесæфа. Йæ хъуыдыты йæм чи фæзынди, уыцы фыццаг фæдисон уыди Мæцци. Цæхæрадæтты йæм тагъд кæй фæхæццæ уыдзæн, уыцы хъуыды дæр ын — ныфсы хос. Сæ цæхæрадонмæ ахизæн дуар гом разынди æмæ фембæрста: хæдзар бынгæнджытæн дыууæрдæм дæр сæ фæндаг ууылты уыди, æмæ уæд сæ фæдтыл æнцондæрæй фæхæст уыдзысты. Мæцциты зымæгон уаты цæхæрадонмæ рудзынгмæ комкоммæ куыд цыди, афтæ йæ цæстыты раз фегуырди ныллæг немыцаг, йæхиуыл дзуар куыд æфтыдта, уый дæр уыцы дзæбæх ауыдта, Есо Чырыстийы ном сæхирдыгонау здæхтæй кæй дзурынц, уый дæр бафиппайдта.

Æхсызгон рухсивылæн ыл цыма рацыди, æмæ цы хорз рахатыдта — йæ уд æрсабыр æмæ æрлæууыд. Рахиз къухы æртæ æнгуылдзы уырзæнгомæй йæ ныхыл аныдзæвыдысты. Нæ фæкъуыхцы, æртæ хатты йæхиуыл дзуар бафтыдта. Куывта. Ныхæстæ йæхи зæрдæйы гуырыдысты. Бæппуйы кувыны ныхæстæ нæ афæзмыдта. Куывта æмæ дзырдтæ кæрæдзи агуыртой.

Мæцтиты рудзынг хъавгæ бахоста Мисæрæт. Бæзджын тар рудзынгæмбæрзæнæй дыдзы рухс рахъардта. Æмбæрзæны кæрон уыдисны бæрц схъил æмæ ауыдта Нутæйы дæллоз баст сæрбæттæн. Цъусдуг кæрæдзимæ фæкастысты, æмæ æмбæрзæн рудзынджы къуым ахгæдта.

Рауадысты йæм Нутæ æмæ Мæцци.

— Донмæ ауадтæн. Зæтинæйы нал байæфтон, — уынгæг зæрдæйы хæлбурць сирвæзти Мисæрæтæй.

— Фрицты азар уæ ма басудзæд? — ныккатай кодта Нутæ.

— Уыдон нæма фæзындысты. Цæхæрадонмæ дуар — гом. Сæ фæдтæ кæдæм ацыдысты, уый мæ зæрдæ зоны.

— Кæмæ æхсайы дæ зæрдæ? — афарста Нутæ.

— Салæг йеддæмæ ничи уыдаид, — сдзырдта Мæцци, йæ каст зæхмæ.

— Мæ зæрдæ мæм дзуры — йæ хæрзгæнæг та — нæ уæле цæрæг, — загъта Мисæрæт. — Уартæ мæм кæд бартхъиран кодта: «Ды мын нæ бакуымдтай, фæлæ мæ дæ чызг нал аирвæздзæн»

Колхозы дард хуымтæ æхсæвæддæйæ куыстой. Дзидзидар сылгоймагтæй дæр хæдзæртты никæй ныууагътой. Мисæрæт нæфæразгæ уыди æмæ йæ сывæллонгæс скодтой. Саджилцъупп обауы цур — сæ кауынкъул, хъæмпынсæр цæрæн. Обау закон къутæртæй — æмæхгæд, уырдыгæй суанг хъæдмæ атыанг сты къутæртæ. Сывæллæттæй иу æрбайсæфт. Быдыры кусджытæ цал уыдысты, уалæй фæдисæттæ фестæдысты. Хъæдмæ æввахс æй йæ кæуыномæ ссардтой. Абон дæр ма йæ Газацейæ æнхъæл у Мисæрæт.

— Гьер сæм æваст фæмидæг у, — сдзырдта Нутæ.

Мæцийы зæрдыл Габи æрбалæууыди. Скъолайы кæрты æмбырды рæстæг сæм уый фæхабар кодта, фæсивæды ахсæв немыц куы аласой, уымæй тæссаг у, загъгæ. Салæджы фæдзæхст æххæст кодта Габи. Зæтинæйæн лæппуйы дарæстæ дæр уый йеддæмæ ничи нырвыста. Æмæ, йæ зæрды цы уыди, уый йын ацы изæр бантысти.

Йæ сæрыл схæцыд Мæцци æмæ сдзырдта:

— Æз згъорын.

— Кæдæм? — фæрæвдз æм йæ мад.

— Габи, æнхъæлдæн, алцыдæр зоны.

— Æз дæр демæ, — сдзырдта Мисæрæт.

— Æз дæр цауын, — загъта Нутæ.

— Ды нагъ, — загъта Мæцци йæ мадæн. — Ацафон ныл уалæй немыцы цæст куы æрхæца. .

Уынгмæ ахызтысты Мæцци æмæ Мисæрæт, Кæрæфдоны уæлбылмæ ахæццæ сты, донисæнмæ ныууайæн къæпхæныл ныххызтысты, танкуромæн æмдзæхгæр къахты рæбынты хъæуысæрырдæм атындзыдтой. Дыккаг цæхгæрмæ уынгæй фæуæле сты, æмæ уæлбылмæ схызтысты. Уынджы кау кæм фæкъахыр, уыцы ран цæхæрадоны фæмидæг сты.

— Æз Габимæ згъорын, — сдзырдта Мæцци, сæ акомкоммæ хæдзары æндæргмæ ацамыдта. — Уасджемæ бахой. Æз дæр уæм зындзынæн.

Мæццийæн ныр йе змæлд йæхи бар сси, йæ къахуынар йеддæмæ йæ хъустыл ницуал уади. Мисæрæт Уасджейы хæдзары баййæфæд, æндæр уый йæхи иуварс нæ аласдзæн. Мисæрæт ахсæв базондзæн, йæ уды къоппа йæ армы чи хæссы, Уасдже уыдонæй кæй нæу. Уыцы хъуыдытæ йæ æрцардтой. Уый фæстæ цы хъуыдытыл бафтыди, уыдонæй дæр йæ ныфс фæфидар. Зæтинæйæн нæ тарсти, æвдыæй баззайдзæн, йæ сыгъдæг уды рухсгуырæнтæ нæ ахуысдзысты. Йæ зæрдæ амæла, нагъ, уый онг æй не 'руаддзыстæм. Афтæ дзырдта лæппумæ йæ зæрдæ, цыма ацы цъысымы уавæр Мæцци æмæ Уасджейæн фæлварæн басгуыхти, чи сæ цы у, уый равдисыны фадат сын цæмæй фæуа... Фæлварæн у Габийæн дæр.

* * *

Мисæрæт Мæццитæм куы бахоста, уыцы рæстæг Салæг та Габимæ схæццæ. Сæ рудзынг сын бахоста. Габи йæм тагъд рауади.

— Дæ сæр мæ ныры хуызæн никуы бахъуыди, — сдзырдта Салæг, йæ улæфт уæззау

— Цы хабар ис? — афарста Габи.

— Чызг раскъæфтон. Æмæ мын æй нæ хæдзармæ нæ уадзынц.

— Кæй сияхс бадæ?

— Куы мæ суазæг кæнай, уæд алцыдæр базондзынæ.

— Рахæсс æй, мæнæ дын хæдзар.

— Дæ мад Софкæйы афæрс.

— Ёнаеманг ма фæрсдзæн: чи у, кæцон?

— Нæхи хъæуккаг, — Салæг катæй змæлд кодта æмæ йæ къух хъæуыбынырдæм фæтылдта.

— Нæ дæ 'мбарын. Скъæфт у, æви йæм ныр цæут скъæфынмæ?

— Ныронг кæм уыди, уым нал ис... Мауал ма уром, фæдисæттæ ма æрбасурынц, — лæугæ йæ фæуагъта Салæг, кæртæй фæдде, уынджы сæхирдæм фæтæбæртт ласта.

Салæджы курдиат Габи йæ мадæн куыд дзырдта, афтæ та сæм Мæцци бахоста. Габи фенхъæлдта: Салæджы чызгскъæфджытæ схæццæ сты. Мæццийы ауынгæйæ аджих: «Ай та ма кæцытæй у?»

— Габи, ма цæстытæм мын кæс æмæ афтæмæй дзуапп дæтт, — Мæцци йын йæ къух йе уæхскыл æрæвардта.

— Фæдисон цыдæр дæ?

— Салæг хъуыддагæнинаг уыди. Æмдзуарджын кæнæ дæ къухылхæцæг хъуамæ скодтаид.

— Бамбæрстон дæ, ды дæ фæдисон.

— Комкоммæ дæ фæрсын: ацы изæр дæ чызг скъæфынмæ нæ хуыдта?

— Ахæм хабарæй нæм ницы уыди. Æмæ чи фескъæфты ис, кæд сусæггаг нæу?

— Зæтинайы мад донмæ куыд ауади, афтæ дуар басастой.

Габи иу дзагъул уынгмæ фæкодта æмæ мынæг хъæлæсæй сдзырдта:

— Салæг æй аскъæфта. Æндæр ничи.

— Ды дзы ницы архайæг дæ?

— Чысыл раздæр мæм æрбахоста, сæ хæдзармæ йын æй нæ бауагътой, ардæм æй æрбахæсдзæн.

— Кæцæй йæ æрбахæсдзæн?

— Уый нæ базыдтон. Лæугæ ма фæуагъта.

— Кæцырдæм азгъордта?

— Дæлæрдæм. Æмбæлттæ ма дæ куы уайд. Не 'рбацæуæнты сæ размæ бабадут. Æз дæу нæ фæдтон, ды мæн нæ фæдтай.

— Кæй зыдтон, уыцы Габи! — йе уæхск ын æрцафта Мæцци æмæ фæстæмæ фæзылди.

Уасдже æмæ йæм Мисæрæт æнхъæлмæ кастысты кæрты. Мæцци æвæстиатæй дзурынмæ фæци:

— Габи æппындæр ницы зоны. Пъæлицæйæгтæй ма иуы фæдтон.

Скъæфæг Салæг у, сæхимæ, дам, ын æй нæ бауагътой. Згъорæм Газацетæм.

— Афтæ загъта дæ пъæлицæйаг: Газацетæм æй бахастой?

— Куыддæр ын æдасдæр бынат ссара, афтæ йæ уырдыгæй рахæсдзысты.

— Æз дæр ыл гуырысхо кæнын, — загъта Мисæрæт. — Уыдонмæ уал æй бамбæхстой. Тыргътæм схизæн асины цурмæ бауади Уасдже, йæ бынай йын цыдæр райста, йæ дзыппы йæ атыста.

Дæргъмæ уынджы атындзыдтой. Уасджейы къæхдзæф фидар, размæ тындзыдта æмæ-иу аразæй. «Æнафонты йын уынгты цæуыны бар чи дæтты, ахæм гæххæтт æм ис, æвæццæгæн, æмæ ницæмæй тæрсы», — хъуыды кодта Мæцци.

Газацеты кæртмæ кауы сæрты ныггæпп ласта Мæцци, чысыл дуар фегом кодта. Дыууæ нæлгоймаджы уайтагъд Газацеты хæдзары дуары цур алæууыдысты. Уасдже дуар бахоста, æмæ айхъуыстой рæвдз къæхдзæфты уынар.

Мидæгæй райхъуысти Уæгийы хъæлæс:

— Салæг, ды дæ?

— О.

Дуар фегом. Хæдзары раздæр фæмидæг Уасдже.

— Чи стут? — фæудаист Уæги. — Нæ мæгуырыл нæ цæуылнæ ныуадзут?

Уасджейы къæхты бын фегуырди армытæппæны йас рухсы зилакк, комкоммæ асыффытт ласта æмæ стъол сæвдыста. Рухсы зилакк къулыл иуырдаем сыффытт, иннæрдæм сыффытт. Уый фæстæ йæхи ахафта, къулырдæм здæхтæй сынтæджы чи хуыссыд, уый фæсонтыл. Уый Газацце уыди. Уасдже йæм бауади, йæ фарс ын бацавта. Газацце сонтæй рабадти, йе 'ргом сæм фæзылдта, æмæ рухсы зилакк йæ цæстгомыл бандзыг.

— Чи стут?! — йæ цæстытæ амбæрзта Газацце, йæ къæхтæ æроста сынтæгæй.

— Скъæфт чызг кæм ис, уырдаем нæ разæй цу, — сабыр хъæлæсæй загъта Уасдже.

— Абырджытæ! — Газацце фестæди, йæ цонг æвзидæгау фелвæста. — Æнафоны уæ цы хъуыддаг ис кæйдæр хæдзары?

— Чызджы кæм æмбæхсут, уырдаем цу Рæвдз, рæвдз!

— Цытæ лæхурыс? Цæй чызджы кой кæныс?! — Газацце йæ цæнгтæ стылдта.

— Цы нæ хурхæй марут? — кæуынхъалæсæй сирвæзт Уæгийæ. — Фæдис, нæ удтæй нын хъазынц!

— Хъыпп, сыпп! — фæтгъалланг ыл ласта Уасдже, йæ хæлафы дзыппæй систа чысыл авг, стьолюл æй æрæвæрдта æмæ йæ дзыппыдаргæ цырагъæй срухс кодта. — Ацы авджы ис бензин. Зæтинайы æмбæхсæнмæ ныртæккæ мæ разæй куына араст уай, — уæ хæдзар пиллонарт суадздзæн.

— Ацæут æмæ йæ бацагурут, цы тугтæ ныл мысыс?

Уасдже авг Мæццимæ авæрдта, ацахста Газаццейы йæ къабазæй æмæ уайтагъд хæдзары хицауæй сирвæзти:

— Уау-у-у!

Уасдже ма йын иу хатт йæ дзæккор къухæй йæ фарс бацафта æмæ йæ размæ фесхуыста.

Кæртмæ ахызтысты. Мæцци кулдуаргæрон ауыдта Мисæрæты.

— Лæбурынц нæм! Фæдис! — сирвæзти Газаццейæ, ома, æрыхусой нæм.

— Ныртæккæ дæ сарайы пиллон скæлдзæн! — Уасдже бензинæй ифтыгъд судзæн ссыгъта æмæ, куыд æй феной, афтæ йæ рухсмæ февдыста бензины авг, хъæмпынсæр сарайы кæрæттæм цалдæр раны скалдта авджы хъуырæй.

— Ма бакæ! Ма нæ басудз цæрдудæй! — Уæги Уасджейы цурмæ базгъордта. — Цом, цом.. — сарайырдаем ауади.

Ныккæндмæ ныххызтысты Уасдже æмæ Мæцци, сæ фæстæ — Мисæрæт. Хъарæггæнагау сыхъуысти йæ кæуын хъалæс.

Зæтина æвуд, æнæфыдбылыз кæй у, уый йæ куы бауырныдта, уæд Уасдже ныккæндæй рæвдз сгæпп ласта, тамако судзæны рухсмæ кæртмæ къуымтæм — кæстытæ, сгæпп ласта тыргътæм, фæмидæг ис хæдзары. Газацце зæххы скъуыды ныххауди.

19

Мæцци æмæ Нутæ цæхæрадæтты Мисæрæттæм бауадысты. Мад æмæ чызг зæрдæцæф фесты, ахæм рæстæг адæймаг йæхимæ хъусынтыл фæваййы æмæ сæ цуры абадой. Зæтинайы фынайæ баййæфтой, æхсæв, дам, йæ хуыссæг алидзы. Мæцци сын сугтæ асаста, Мисæрæт æмæ Нутæ сæ ныхасмондæгтæ уагътой. Нутæ ныхас афтæ арæзта, цæмай, Мисæрæты æнуд сыгъдæй чи сыгъта, уыцы дзуринагтæ скала. Мæцци сын сæ холлагдонмæ дæр бауади. Иу хосы цъупп дæр сæм нал баззæди, хъæллæггы куыристæ ма нымадæй — цалдæр. Сæхимæ

здæхгæйæ лæппу хабар йæ мадæн адзырдта, Нутæ Зæтинæты дæллаг сыхæгтæй лæгуæрдон ракуырдта, нæ холлæгтæй сын Дабегимæ истытæ баласут, зæгъгæ.

Мæцци æмæ Дабег чысыл цæхæрадонæй хъæллæгты куыристæ лæгуæрдоны цурмæ куы хастой, уыцы рæстæг Фриц сæ рæзты ауади, хæлбурцъ ныхæстæ дзы сирвæзти. Йæ машинæйы кабинæйы абадт, æмæ мотор спæртт-пæртт кодта. Æнæбары пæртт-пæртт æмæ уайтагъд фæсыпп. «Йæ зæрды та цыдæр ис æмæ та йæ маст исдзæни», — йæ мидхъуыдыты дзырдта Мæцци. Дабег æй, æвæццæгæн, йæхæдæг нæ фиппайы, Фрицы цур йæ мастагайæн митæ райдайы. Иуахæмы дзы сирвæзти: «Гъер амæн йæ бензиныл цæхх фаг ма ауадз!» Уыцы ныхас Мæццийæ айрох, афтæ йæ Нутæ куы афæрсид: «Сыхæгтæй искамæн, мыййаг, цæхх радтай?» Уымæй цалдæр боны фæстæдæр Фрицы машинæ нал скуыста. Лæппутæ уелæсыхмæ Гарцойы уынынмæ ссыдысты æмæ сын Нутæ дзырдта, Фрицмæ, дам, фæдисы æруадысты, йæ хид акалди, уæддæр нæ фенкъуысти машинæ.

— Фехъуыстай, цы хæлбурцъ хъуыр-хъуыр дзы сирвæзти, хуы-йы цæсгом бирæгъ-фашист! — машинæйырдаем дзырдта Дабег.

— Æнхъæлыс, дæ джыбы-джыбытæ æмæ дын дæ мæстæй-марæнтæ не 'мбары, — загъта Мæцци.

— Йæ хъустыл дæр цæстытæ ис, йæ цæстытыл хъустæ. Гыццайы загъдау. Тибиты рын у, æмæ йæ цалынмæ мæ цæст уына.

— О, фæлæ ма дзы иу хабар ис — дæхицæй ныббузныг ваййыс: æз хъæбатыр, æндонриу. .

Нутæ сæм кæртмæ рауади:

— Рацæут, хъарм картофджын бахæрут.

Дабег талф-тулф комдзæгтæгæнгæ фæхицæн каны йæ хæрд. Ныр-иу къæбæр йæ дзыхмæ хъавгæ схаста, йæхимæ ныхъхъуыста. Фрицы машинæ рæмудзгæ хуыррыттытæ райдыдта æмæ кæд уымæ хъуыста.

— Ацы Фриц фрицты бынæйласгæтæй у, — загъта Дабег, æмæ йын гъер куы ницы æрхъуыды кæнон, уæд мæ комдзæг мæ фарсыл дæр нæ бахæцдзæн æмæ мæ бæхбæттæныл дæр.

— Хъусын дæм, æмæ тæвдтуг дæ, — сдзырдта Гыцца.

— Дæ туг, дæ хъæстæйæ дæн, Гыцца, æмæ мæ ды æмбарыс.

Иу рæстæджы машинæйы мотор уыцы дзæбæх скуыста, йе 'хсызгон «з-у-у, з-у-у» райхъуысти, кæртæй уынгмæ атылди, фæлæ та ныххуыррыттытæ кодта æмæ фæхъус.

Лæппутæ рудзынджы цур æрлæууыдысты. Машинæйы дыууæ

раззаг цалхы уынгмæ ахызтысты, гуыффæйы фылдæр æрдæг — кæрты. Фриц чысыл дуарыл æрбацыди кæртмæ, лæгуæрдон батылдта гуыффæйы бынмæ, фæстаг борт æруагъта, æриста гуыффæйы æмырхуыд асыкк æмæ йæ лæгуæрдоны сæвæрдта.

— Нæ дын дзырдтон, йæ сау зонд та скусдзæн, зæгъгæ? — загъта Дабег.

— Цы дыбал-дыбул кæнут? — сæ размæ алæууыди Гыцца, къухаууонæй кæртмæ акасти. — Дæ быныхъæр айхъуыса, лæгуæрдон та уырдаем цæмæн батардта?

— Дабегæн æнкъард у æмæ йын куыст, — загъта Мæцци.

— Ды дæр дзы цыма ацы хатт нæ аирвæздзынæ, — загъта Дабег.

— Бонбæтæ дæр ыл æппарынц, рæмудзæнтæ фæндагыл æвæрынц, уæддæр та æрбатулы, йæ сæр дзы басудза! — Фрицмæ кæстгæйæ дзырдта Гыцца.

Фриц кæртыл рæвдз æрбауади, тыргътæй сæм æрбайхъуыстысты йæ цæфхадæнбын батинкæты къуппытæ, хæдзары дуар фегом æмæ къæсарыл фегуырди. Æнгуылдзæй амыдта Дабегмæ дæр, Мæццимæ дæр, бардзырддæттæджы хъалæсæй срæцыгъта:

— Ком, ком!

— Цæут, йæ мард ын фенат, нæ уæ ныууадздзæн, — загъта Гыцца.

Фриц лæппуты куыстыл бафтыдта. Мæцци гуыффæйы кæронмæ ласта æмырæхгæд асыччытæ, Дабег сæ лæгуæрдоны æвæрдта. Фриц бацыдис йæ уатмæ.

— Уæрдонæн уынгмæ атулæн куына ис, уæд нын сæ цæмæн æвæрын кæны? — загъта Мæцци.

— Фрицы хинтæ æмбарын байдыдтон, йæ калæнтæ нама, — загъта Дабег.

Фриц йæ уатæй рауади, машинæ скусын кодта, лæгуæрдон уынгмæ кæуылты атула, уыйбæрц æддæдæр атылди кулдуарæй агæпп-атъæппæй æмæ ныссыпп.

Лæгуæрдоны гуыффæ байдзаг ис, ноджы ма иу фæлтæр сæвæрдтой асыччытæ, уæд сыл фæхъæр ласта Фриц, къухы змæлдтытæй сын амыдта, ахæцут ыл æмæ йæ хъæуысæрырдæм ласут, зæгъгæ.

— Ай маринаг у, — загъта йæхицæн дзурæгау Дабег. — Йæ машинæ судзинаг.

Уæрдоныл ахæцой, зæгъгæ, афтæ ма Фриц йæ уатмæ рæвдз

бауади æмæ дзы рахаста... Кæстæр æнгуылдзæй уыди бæрæг лыстæгдæр, лæдзæджы дæргъæн, куыд кæронмæ — лыстæгдæр ахаста, йæ хæцæн та, арм ыл æнгом бадти, ахæм фистоны хуызæн.

— Герадæаус!¹ — фæхъæр ласта Фриц, лæппутæ йæ куыд уыной, афтæ йæ цæвæнгарзы цыргъ фындзæй уæрдоны фарс фæрæхуыста, тасаг уисау фæтасыди, куы йæ фæхъил кодта, уæд та фатæмраст аци. Лæппутæ йæ бамбæрстой, йæ къухы цæвæнгарз ис æмæ сæм ныр уый æвзагæй дзурдзæн.

Уæрдоныл ахæцдысты, зæгъгæ, уыцы тæккæ рæстæг Мæццийы зæрдыл æрбалæууыд, йæхи куы зоны, уæдæй йыл абоны онг цæф кæй никуы æруади. Ацы бон нал аирвæздзæн. Фриц æм йæ къух сисдзæн. Уæрдоныл куы ахæцыдысты, уæд æй фембæрста: кæдæм сын æй ласын кæны, уырдам нæ фæхæццæ уыдысты, бастайдзысты, размæ сын ницуал антысдзæн æмæ ацы цæвæнгарз йе рагъыл æруайдзæн. Йæ зæрдыл æрбалæууыди, иубон ацы фрицтæ цыппарæй сæ акомкоммæ цæхæрадоны бырынкъджыны цыргъагтæй куыд сыхырна кодтой, уый. Уæлæ уæлдæр кæмдæр лæгуæрдон анкъуысын кæнын сæ бон нал бауыздæн æмæ сæ дыууæ дæр Фрицæн фестдзысты, йæ тугæйдзаг мондæгтæ кæмæй сисдзæн, ахæм цыппаркъахыг мукъуджын-бырынкъджынтæ.

Лæгуæрдон йæ бынатæй анкъуысти, цæлхыты уд бацыди æмæ тылдысты, тылдысты. Мæццийы зæрдæ фæфидар — афтæ тулдысты, тулдысты цæлхытæ, схæццæ уыдысты, Фрицы сау туг рафыца, уыцы æфсон ын нал разындзæн.

Сæ уæрдонимæ цæхгæрмæ уынджы куы базылдаиккой, уæд цыма, Гарцотæм цы стыр къамандир æрцарди, Госсохмæ йæ фыды æфсымæры лæппуйы хуызæн чи фæкаст, уый фембарид, Фриц сæ хурхæй кæй мары æмæ сæ сæрыл сдзурид.

Комкоммæ сын уæлæмæ ацамыдта Фриц.

— Куы алидзикам, уæд нæ акъæрццытæ ласид? — бафарста Дабег.

— Афтæ зæгъынмæ хъавыс: фесгуыхыны фадат нын ис æмæ бацархайæм?

Дабег ницуал загъта.

Мæццийы уырныдта; йæ хæрæфырт æнæмæнг исты æрбаймысдзæн. Æмæ нæ фæрæдыди. Дыккаг хатт куы аулæфыдысты,

¹ Герадæаус! — Уынджы уæлæмæ ацæу!

уæд Дабег уæрдоны рæтæнагъдыл сбадти, йæ цæнгтæ асыккыл æрбатыхта, зыхъхырти-иу йе 'нгуылдзтæ атъыста, ома, цы ласæм, уый хъуамæ ма зонон. Фриц æм багæпп ласта æмæ йын йæ цæвæнгарзæй йæ фæсонтæн хафт! Дабег æрлæмæгъ, рæтæнагъдæй æрбырыд, зæххыл æрфæлдæхт. Æфсон каны, зæгъгæ, фенхæлдта Мæцци. Дабег нал сызмæлыд. Фриц сдзæнг-дзæнг ласта, йæ цæвæнгарз та йыл хъуамæ æруагътаид, Мæцци йæ фæстæмæ фесхуыста, къæхты бынæй карчы айчы-йас дур фелвæста æмæ йæ къух цæвынæввонг фæхъил кодта. Фрицæн уый цæмæндæр худæджы хос фæци.

Атылди та сæ уæрдон. «Æвæццæгæн æм æнæбон уасæгау фæкастæн, æндæр цы смыр-мыр кодта, — хъуыдытæ кодта Мæцци. — Æцæгæй дæр маринаг у» Æмæ ма цы бафиппайдта: Дабег йе 'ртхырæны ныхæстæ хъæрæй зæгъын бауæнды. Мæццийæн та йæ фыд йæ цæстытыл ауади, Фрицы бынаты йæ авæрдта. Цыма дард кæмдæр фæсвæд немыцаг хъæуы йæ фыд дыууæ æнахъом лæппуы йæ фыццаг скодта. Нагъ, нæ йæ бауырныдта, йæ фыд немыцаг лæппутæй иуы бынаты йæ фырты ма авæрдтаид, уый.

Скъолайы кærты æрлæууыди лæгуæрдон. Мæцци æмæ Дабег фыццаг уæладзыджы ахуыргæнджыты уаты цурмæ асыччытæ фæхастой. Дабег сцырддзаст, зæрдиаг хъалæсæй сдзырдта:

— Цæй-ма, Гыццайы дохтыры ссарæм, — æмæ дæргъæй-дæргъмæ тыргъты рахизырдæм фæраст.

— Цæмæн дæ бахъуыд Гыццайы дохтыр?

— Хуыфæджы хос дзы ракурæм.

— Дæ хъуыды йын куыд бамбарын кæндзынæ?

— Хуыфгæ йæм бацæудзынæн æмæ зæгъдзынæн: медикамент, медикамент.

Тыргъты урс пæлæзджын змæлджытæ арæх, сæ къухты цы-дæртæ скъæфтой. Иу уаты дуар фегом ласта Дабег. Хосты æмæ хиды æнуд тæфæй айдзаг сты фындзыхуынччытæ. Фæрсæй-фæрстæм — æнгомæвæрд сынтæджытæ, цæфтæй кæмæн йæ сæр уыди бинтæй тыхт, кæмæн йæ цонг, йæ къах. Фегом кодта дыккаг дуар дæр. Æртыккагмæ нал бахæццæ сты — уынгæй æрбацæуæн дуарыдыгæй айхъуыстой зæлланг хъалæс:

— Кнабен! Кнабен!¹ — Фæкастысты уыцырдæм. Фриц сæм йæ къух тылдта, йемæ йæхицæй бæрзонддæр немыцаг, тар

¹ Кнабен! — Лæппутæ!

пэлэзы, йæ хъуымацын худ дæр йæ пэлэзы хуызæн. — Ком! Ком! — Фриц йæ къух тылдта.

Сæ цурмæ ацыдысты дыууæ лæппуйы, семæ схызтысты дыккаг уæладзыгмæ. Кæройнаг къласæй сын бæрзонд немыцаг рахаста сынт, авæрдта сæм æй æмæ сæ кæртмæ акодтой. Уым се скъолайы завхозы хæдзар уыди, дыууæ уаты дзы, сæ иуы — йæ æрмадз. Уырдам сын ацамыдта тар пэлæзджын.

Скъолайы æрмадзы быгъдæг къултæ Мæцци цæсты кæронæй ацахста. Зæрдæ нæ куымдта пъолыл тыд кæттагыл фæрсæй-фæрстæм æвæрд мæрдтæм кæсын. Фæлæ цæст — цымыдисæфтауæг уынинагтæй æнæфсис — ауыдта мæрдтæ æртæ кæй сты, сæ дарæстæ тугæрхæм, сæ цæсгæмттæ — мæрдцъынд-уазал. Йæ зæрдыл æрбалæууыди, Дабеджы сæрыл тохгæнæг куы сси, цæвæнгарзæн чысыл дур куы фелвæста, йæ къухæй куыд æрхауди æмæ йын Фриц йе 'нæбоныл куыд ныххудт. Æмæ йæм цы бæллиц фегуырди — æртæ мæрдæй иу куы разындиад Фрицы мæрд! Иннæ дыууæйы æхсæн бæрæг дарид, ахæмæн, æвæццагæн, йæ мæрдон хуыз дæр нæ бамбæхсы йæ цæсгомыл фыст хæрамзæрдæйы нысанта. Ацы æртæйæ, чи зоны, исчи уыди Гыццайы дохтыры хуызæн лæг, зæгъгæ, йæм ахæм хъуыды дæр фегуырди. Ныр æй фæфæнды Гыццайы дохтыры цæстытæ бонрухсæй дзæбæх ауынын.

Скъолайы кæрты уæллаг кæрон — хъæуы фыццаг скъолайы агъуыст. Фыццаг æрлидзджытæ йæ хохаг хъæуæй хайгай æрластой. Ныр дзы фрицтæ сæ мæрдтæн рæстæгмæ æвæрæн скодтой. Уырдам Дабег æмæ Мæцци сынтыл хастой немыцаджы мæрды. Кæрты астæумæ куы схæццæ сты, уæд сынт æрæвæрдтой, ома, аулæфæм.

Мæцци разæй цыди, уæддæр хатыдта, Дабег та цыдæр сонт хъуыдыты ахасты кæй бахауди, кæй сцырддзаст. «Фидар зæрдæ йын ис, — æнцонæй гуырыдысты Мæццийы хъуыдытæ. — Хирургæй дæр бакусид»

Систой æмæ та ахастой сынты. Кæрты къæдз-мæдз къахт акъоппытæй иуы раз Дабег сдзырдта:

— Аулæфæм та.

Æрæвæрдтой сынт. Дабег дзуццæджы афтæ æрбадт, сынт йæ аууон куыд фæуа. Мæрды дзыппытæ сгарынмæ фæци æмæ йæм Мæцци джихæй аздади.

— Цы митæ кæныс?! — сбустæ йыл кодта Мæцци, фæлæ

йын уый йæ ныхас ницæмæ æрдардта. Раздæр асгæрста риуы дзыппытæ, уый фæстæ хæлафы дзыппытæ, сæ иуæй систа дыдагъгонд гæххæтт, фестади æмæ сдзырдта:

— Цы агуырдон, уый йæм нæ разынд.

Мæцци хуымæтæджы нæ рамæсты, нæ йын ныббардзæн йæ ацы митæ, цалынмæ цæрой, уæдмæ дæр. Дзыбыхаты хæдзарæй сын фрицтæ голджыты дзæгтæй цыдæртæ куы рахæссын кодтой, Дабег уæд цæхæрадонмæ кæй баппæрста æмæ æхсæвы кæй æрхаста, уыцы батинкæты тыххæй йын Гыцца тынг карзæй загъта: «Дæ фыны дæр сæ нал фендзынæ, готекк чи у, уый! Мæ тугхæстæйæ къæрныхдзинад никæмæн ныббардзынæн!»

Сынтыл хæссинаг та куы систой, куы араст сты, уæд Мæцци схæлбурцъ ласта:

— Гъер æцæгæлон адæймаджы раз дæр бауæндыдаис марды дзыппыты джигул кæнын?!

— Фидистæ кæнынмæ ма фæу.

— Мæрдкæхы ном дыл куы сбада, уымæй нæ тæрсыс?

— Нæ дæн æмæ нæ уыдзынæн мæрдкæх! — цæхгæр загъта Дабег. — Сылгоймæгты æвзæгтæй дзурыс. Дæлаæ йæ хæлафы рахиз дзыппы — бензинкæ æмæ йæ нæ систон.

— Уæдæ йæм цытæ агурыс?

— Цы агурын, уый куы ссарон, уæд дын æй зæгъдзынæн.

Дыккаг сынтылхæссинаджы дзыппы Дабег ссардта, къухæй фыстытæй æххæст чи нæ байдзаг, ахæм гæххæтты сыф.

— Ссардон æй! — æргом ныццин кодта Дабег. — Уасдже нын сæ бакæсдзæн.

— Уый дæр ма дæ хъуамæ базона?

— Тагъд ма-иу ма кæн, зондджын, æгъдауджын, фæзминаг лæппу! Адон знæгтæ сты, фыдгултæ. Лæбурджытæ. Æмæ зоннын нæ хъæуы, мах тыххæй сæ писмоты цытæ фæфыссынц?.. Рæстдзинад зонынæн алы мисхал дæр пайда у

Сæ лæгуæрдон скъоломæ бацæуæн дуары раз нал разынди. Сæхимæ куы æрцыдысты, уæд сын Нутæ мæстæлгъæдæй адзырдта:

— Куыд маргзæрдæ у ацы Фриц! Куыддæр æрхæцца, афтæ йæ машинæйы абадти, иу фæныдзæвдæн ын скуыста æмæ афардæг. Йæ мард ын дзы æрбаласой!

20

Фриц йæ къухæй мæрдтæм бацæуа, уыцы хъуыды Дабег æмгæрон дæр нæ уагъта йæхимæ. Скъолайы кæрты æмбырды адæмæн загътой: «Хъæуккæгтæ адонæй иу афицер куы амарой — дæс æмæ ссæдз хæдзары бабын уыдзысты» Фрицы азар та басудзид фынддæс хæдзары. Æмæ марыны хъуыдымæ никуы ахæццæ ваййы Дабег. Фрицы фæндæгтæ базон æмæ искуы йæ размæ бабад, уæд гъо, уыйас дæр æй мар. Маргæ нагъ, фæлæ йын хъыцъыдæттæ куына баназын кæна, уæд æнцой не ссардзæн. Хъуыдыты-иу ацыди лæппу æмæ та-иу уыцы фæндыл ныххæццыд: йæ размæ бабадын хъæуы. Сæ хæдзармæ, йæ мад, йæ хома йæ зæрдæ тынг æхсайдта, зыдта, ардыгæй йæ ницы хуызы ауадздысты. Гъемæ, Мæцци дæр куыд ницы бамбара, афтæ æваст фæраст уыдзæни. Кæрдзыны æрдæг — йæ роны, цыбыртæгонд карабин — йæ бæмбæджджыны аууон. Фрицы размæ бадгæйæ йæ æппæты тынгдæр бахъæудзæн сæ æмбæхст гранат...

Фæсаходæн Мæцци æмæ Дабег лæгуæрдон агур æрзылдысты хъæуыл. Ссардтой йæ, фæлæ йæ нæ ратардтой — фрицтæй та сæ исчи рацахсдзæн, исты куыстыл та сæ бафтаудзæн.

Сихор хордтой, уæд Фрицы машинæ кæртмæ æрбатылды. Рудзынгæй йæм йæ цæст дардта Дабег. Немыцаг-иу машинæйы гуыффæмæ схызти æмæ та-иу æрхызти. Куы йæм дзинг хъуысти куы зæлланг Иу рæстæджы йыл йæ цæст нал æрхæцыди æмæ æнхæлдта, йæ уатмæ бацыди. Фæлæ та йæм машинæйы аууонæй йæ ныхас райхъуысти. Цæй ныхас, пихлæйттæ та калдта. Æвæццæгæн, сдзырдхъом кæмæ нæу, ахæммæ æргом цы нæ бауæнды, уыдон уый фæстæ скалы. Ныртæккæ йæ тынг бахъуыди, йæ пырх кæуыл акала, ахæм исчи.

— Суг саст нæм нал ис, лæппутæ, — ской кодта Нутæ.

— Цы сæ сæттæм, Фриц та нын сæ басудздзæн, — загъта Дабег.

— Цы нæ бон у, — загъта Нутæ. — Фæлæ нæ арт кæнын хъæуы.

— Гыццайы дохтырæн цæст уарзы, — загъта Дабег. — Æз уымæн ныссæтдзынæн, Мæцци та Фрицæн.

— Фрицæн дæр ныссæтдзынæ, — загъта Мæцци.

Гыццаты æмбæхсæн ныккæнд уыди сæ уæллаг сыхæгтырдыгæй кæрты каурабын. Уый акомкоммæ цæхæрадонырдыгæй сугдон.

Хъусджынхудтæ сæ сартыл, сæ уалæ цъындахæдæттæ, лæппутæ афтæмай рацыдысты суг сæттынмæ. Фæрæт раздæр райста Дабег. Цонджыстæвдæн талатæй иуыл йæ цæст æрæвæрдта — æмдымбыл, лæгъзбуар, иннæ талатæй уæззаудæр. «Замманайы цæвæнгарз! — айхъуыста йæ мидхъæлæс. — Фриц та мæ нæ ныуадздзæн, мæ удæй та мын хъаздзæн. Æнæуынар цæвæнгарз» Йæ цъындахæдоны бын кæй амбæхса, уыйас дзы ралыг кодта. Гыцца æмæ сæм Нутæ æдзух сæ хъус фæдарынц, ныр сæ сенæйы рудзынг машинæйы аууон фæци, æмæ уый дæр æхсызгон уыди Дабегæн, мыййаг ам исты куы рауайа, уæд уырдыгæй хъуамæ мачи мацы рауына. Æмбæхсæн ныккæндмæ дæр иу каст фæкодта — æхсæв дзы мачи смидæг уа, зæгъгæ, йыл хиамад фæйнæджы гæбæзтæй конд дуар ныффæлдæхтой.

Фриц цыдæр сабыр ныцци, машинæйы моторимæ цасдæр фæцархайдта, æмæ дзы ницыуал райхъуысти, Дабеджы зæрдæ йæм фехсайдта — йæ саузондæй та цыдæр фыдвæндтæ луары.

Дабег йæ æнæуынар цæвæнгарз батылдта æнæсаст сугтырдæм. Ног тала та æрæвæрдта къодахыл, фæрæт бæрзонд фæхаста, гуымс æмæ та тала иу цæфæн фæлыг ис. Мæцци лыггæгтæ хъавгæ иста æмæ сæ иуварс кæрæдзиуыл æвæрдта. Хъæбысыдзаг-иу куы баисты, уæд сæ-иу сарайы къуыммæ адафта.

Дабег Фрицы алы змæлд дæр цæстызулæй фиппайдта, уæртæ йæ уатæй йæ къухты цыдæртæ рахаста æмæ комкоммæ уыдонырæм æрбатындзыдта. Æрбаввахс ис, æмæ Дабег ауыдта: рахиз къухæй хæцыди цырыхъхъыты хъустыл, галиуы дзæкългонд.

Дабеджы змæлд фæтагъддæр. Фриц Мæццимæ нæ баздæхт, уый цуры æрлæууыд. Къæмдзыг сындзау дæрзæг хъæлæсæй цыдæртæ срацыгъта. Йæ дзыхæй арæх чи схауы, уыцы дзырд дæр та йæ хъус ацахста: «швайне» Мæцци дæр зыдта, кæцыдæр дзырдтæй цæвæнгарзау кæй пайда кæны. Иуахæмы Уасджейæн хæринаг схаста æмæ базыдта «швайне» — немыцагау у хуы!

Нæ касти Фрицмæ Дабег, фæрæтæй тала хенцытæ кодта. Уæд æй уый æрбасхуыста æмæ та йын швайне дæр загъта.

Æруагъта йæ фæрæт Дабег æмæ йæм раздæхта йе 'ргом. Фриц ын йæ разы цырыхъхъытæ æрæвæрдта, дзæкългонды ком байгом кодта, щеткæ æмæ кремы къопп куыд фена, афтæ. Йæ цæнгтæ дæр ма батылдта, ома, рæвдз февнал. Дабег æнæ

хъуыр-хъуыраёй сита дзæкъулгондæй щеткаæ, ома ацы хатт коммæгæс разындзынæн. Фриц æм куыддæр йæ чъылдым февдыста, афтæ лæппу йæ æнæуынаер хæцæнгарз фелвæста, нымадæй цалдæр къахдзæфы, баййæфта йæ æмæ хуылыдз талайы лыггаг фыдгулы сæрыл æруагъта. Цæф йæ зæрдæйы фæндиаг рауади, йæ маст дзы æгасæй дæр бавæрдта. Цæвæнгарз сæры тенкайыл нæма æруади, уæд цы цин бавзæрста, цы удæнцой. Фрицы цæнгтæ сысхъиудтой æмæ зæххыл йе 'мыр гуыпп фæцыд.

Мæцци исдуг фæкъуырмайау æмæ сагъдауæй аздади. Дабет та ныккæнды дуар иуварс аппæрста, ныххизæн асин уæлæмæ сласта, сугдонмæ йæ бадафта. Фрицы размæ бакодтой æмуад, йæ цæнгтæй йæ баластой ныккæнды былмæ. Йе уæхсчыты онг æй бынмæ куы ныуагътой, уæд æй феуæгъд кодтой.

— Бæмбæджджынтæ радавоң, — загъта Мæцци. — Хъуыды кæн. Ам лæууæн нын нал ис, кæм уал æмбæхсæм?

Мæцци йын кæй фембал, кæй фемвæнд сты, уый Дабеджы æрцардта. Хатгай-иу Мæццийыл йæ зæрдæ фæхудти: «Тæппуд у, йæхи та хъæбатыраёй æвдисы. Æмæ куыд не 'мбары, цæмæндæрты æмбæхсæн кæй нæй». Цы дымст уыди йæ масты дзæкъул, цы дымст, хуыдуг дзы кодта, сау сыгъдæй сыгъди. Равдæлон йæ масты дзæкъул æмæ йæ цæст суынаг: «Нагъ, Мæцци æппындæр тæппуд нæу. Æз суцца дæн æмæ йæ не 'мбарстон».

Дыууæ бæмбæджджынимæ рауади Мæцци, йæ цæсгом сагъæсæйдзаг, фæлæ йыл тарсты нысантай ницы. Бæмбæджджынтæ сæ уæлæ акодтой. Дарддæр сын цыгæнгæ уыди, уый Дабеджы цæстытыл æнцонæй ауади æмæ сабыр хъæлæсæй загъта:

— Гарцотæ сæ кусæрттаг уæныджы кæм æмбæхсынц, уыр-дæм хъуамæ баирвæзæм.

Йæхи нымадмæ гæсгæ та сæ ирвæзынганæг хъуамæ фæуыдаид Уасдже, фæлæ уый хæдзары нæ уыздæни, ноджы ныл ныртæккæ хъуамæ макæй цæст æрхæца. Уасджейы æхсæвыгон бацагурдзысты. Дабеджы æрхъуыды, хуыздæр нæ ваййы, ахæм. Гарцоты уæныджы ныккæнд сæ чысыл цæхæрадоны быруый рæбын къахт æрцыди, йæ сæрыл — хъæллæгты куырифта хъил æвæрд, æмæ Мæцци зыдта, æнцонæй уыр-дæм куыд ныйирвæздзысты, уый. Ноджы ма зыдта, Госсохмæ йæ фыды æфсымæры

фырты хуызæн чи фæкасти, уый стыр къамандир кæй у, хæдзары арæх кæй нæ вæййы, куы фæзыны, уæд дæр æнафонты, æмæ ацы кæртмæ дзæгъæл æрбауайæг йæ къах нæ бавæрдзæн. Гарцо æмæ Ануса сæ фосмæ зылынмæ изæрырдæм кæй æрцауынц, уый дæр зыдта Мæцци.

Астæуы арæнмæ сæхи байстой дыууæ лæппуйы. Сæ къахдзæф сындæг, цыма сæ исты ахауди æмæ уый агурынц. Уазал дымгæ цæсгом æлхысчъытæ кодта. Хуры цæст ныр цалдæр боны дæр нал разынди, фæизæргæраттæ, асæст фæлм æвæрдта, æмæ цæст дзæбæх нал уыдта.

Гарцоты цæхæрадоны арæнтæ цы ахстой — кауын быруйæ æхгæд, æмæ сæ уый дæр æрцардта. Кауы аууонæй Гарцоты хæдзармæ фæкастысты, змæлæг дзы не 'руыдтой æмæ каурæбынты бахъуызыдысты се мбæхсэнмæ.

Уæныджы ныккæндмæ бацауæны талайы лыггæгтæй конд дуар æвæрд. Иуырдаг æй фæбырын кодтой æмæ ныххызтысты хъарммæ. Авд дуары мидæг цыма фесты æмæ, адджын фынайтæ кæм фæкæной, ахæм ранмæ баирвæзтысты, афтæ сæм фæкасти.

Уæныг фестади, — кæй та йæм фæзындысты, уыцы цин æвдыста. — Мæццийы бæмбæджджыны дысмæ басмыста, уый йæ йæ къухæй сæрфта:

— Рæхджы дæм дæ рæвдауæг Гарцо зындзæни.

— Мæтæй мæлыс, годо, — йæ цонг æм баивæзта Дабег дæр.

— Ныр иунæг нал уыдзынæ.

Стуры къæхтæ кæм æнцадысты, уымыты нылæхъир æмæ къулрæбынты бацагуырджой хус ран, дзуццаджы фæрсæйфæрстæм æрбадтысты.

— Гарцоимæ йæ къахтам, — загъта Мæцци. — Уый зонгæйæ йæ фæуæрæхдæр кодтаиккам.

— Иу хатæн фылдæр куы фæуыдаид!

Иу рæстæджы уæныг ныссабыр æмæ æдзæм талынджы рæстæг æрлæууыди. Æндзыг-къуырма ныцци æви ауæзтæмбырд кодта æмæ сыл зæйау раивылдзæн.

Цанæбарæг абадтаиккой æдзæмæй, æмæ Дабег зæмбын райдыдта, йæ цæнгтæ ивæзта, йæ цола къубалы норттæ æууæрста. Йæ змæлынæй куы фæсабыр ис, уæд та дзы æмыр уынартæ сирвæзти. Судзаг маст та йæ фæцагайдта æмæ иунæг кæй нæу, уый дæр та дзы æрбайрох. Йæ азмæлæнтæ æхгæд æрцыдысты

æмæ йæ йæ катайтæ уынгæджы фæкæндзысты: куыд ныффæ-раздзæн дæлдзæхон æндзыг къуындæджы, куыд ныббыхсдзæн?

Стъæлфæгау скодта Дабег, къухæй æрбакъуырдатæ Мæццийы æмæ сдзырдта:

— Ардæм цæуын нæ нæма хъуыди!

— Уæдæ кæдæм?

— Уым нæ лæууын хъуыди. Фриц æрчыцдзæн, уæлæмæ хызын йæ бон нæ уыдзæн. Фæлæ куы сирвæза — Гыццайыл дæр нæ бацауæрддзæн. Цом!

— Æвæццæгæн, раст дæ, уым нæ искуы æрæмбæхсын хъуыди, — загъта Мæцци.

— Цалынмæ нæма æрчыцыдта, уæдмæ цом.

— Æмæ ма æрчыцдзæн?

— Уæддæр нын цæугæ у — исты йæ фæкæнын хъæуы.

Ныккæндмæ æрхизæнæй хъæллæгъты сыр-сыр æрыхъуысти æмæ фæхъус сты. Сыр-сыр куы фенцад, уæд Мæцци сдзырдта:

— Гарцо, мах дæр ам стæм.

— Дæ уæныджы дын хъахъхъæнæм, — загъта Дабег.

Бонрухсæй Мæцциты кæрты цы 'рцыди, уыдон радзырдтой Гарцойæн. Уый æдзæмæй аздади.

— Цы гæнгæ дын у, уый зоныс æмæ цæугæ! — фæрæвдз æм ис Дабег.

— Згъорын, — сдзырдта Гарцо. Куыристы сыр-сыр цас айхъуыстой, уый фæстæ та дуне ныссабыр.

Фæстæмæ тагъд фæзынди Гарцо æмæ ахæм хабæрттæ æрбахаста: Нутæ иурæстæджы кæртмæ рауади, нæ сугсæтджыты уынар куына хъуысы, зæгъгæ. Уæ саст сугтæ уын федта, уæгъдæппæрст фæрæт. Афтæ фенхæлдта, цыма махмæ ацыдыстут. Сугдонæй хæдзармæ куыд фæцæйздæхти, афтæ цыдæр хъуырдухæны уынартæ айхъуыста. Ныккæндмæ йæ зардæ фехсайдта æмæ йæм ныккаст. Фриц фæрасыг æмæ дзы ныххауди, зæгъгæ, ахъуыды кодта Нутæ. Фæлæ асин уым кæй нал разынд, уый йæм гуырысхойаг фæкасти. Ныллæвардта йæм асин. Гъе уæд, дам, мæ сæрмæ уыцы хъуыды ныццавта. сыгъдæгæй дæр нæ лæппуты куыст у. Хæдзармæ балыгъд æмæ дуар фидар сæхгæдтой. Фриц æрæджиау кæддæр пихлæйттæ калгæ фæзынди, хæдзары дуарыл æртæ нæмыджы ныххуырста, йæ машинæйы сбадти æмæ айвгъуыдта.

21

Госсохы фæдзæхстмæ гæстæ Гарцо сæ хæдзарæй сæ кæрчыты наррдæры схаста, абон райсом æй аргæвста. Лæппу æнхæлдта, Ануса йæ хæйттæгондæй уæларты ныппардзæн, картæфтæ йын астигъдзæн, хъонтхорайы мыггæгтæ æмæ йæм цывзыйæ азилдзæн æмæ ма кæдæй-уæдæй басы хъæстæ фæуыдзысты. Нагъ, Ануса карчы æнæхъæнæй сфыхта, йе 'ртæ чъирийы дæр мæлæты тагъд ацæттæ сты. Гарцо хъуыдытыл фæци: «Хуын хæссиккам æмæ цины хабарæй хъæуы куы ницы ис» Уæд æм фегуырди, цины хос ын фæци, ахæм хъуыды: Мæцци æмæ Дабег зын уавæры бахаудысты æмæ хуын уыдоныл сæмбæлд. Уæндыжы ныккæнды къулрæбын кæрæдзи сæрыл æвæрд куыристыл сæхи æруадзынц, тарф фынай авæййынц æмæ нæ базонынц, стур кæд сысты, йæ хъил къæдзил уыдонырдæм здæхтæй кæд æрлæууы...

Уыцы хъуыдытæ кæнгæйæ лæппу айхъуыста Госсохы хъæлæс:
— Гарцо, ацы бон нæ хæдзармæ æз æмæ ды цæуæм.

Гъе, йæ зæронд нанаæ ма ахæм зонд æрцæудзæн, уый æнхæл æппын нал уыди Гарцо. Мæцци æмæ Дабеджы æмбæхсты хабар æрмæст йæ мадæн загъта. Госсох хæрзаг æртхирæнтæм фæуайд, искамæнты йæ адзурид, ома, лæппутæн феххуыс хъæуы. Æппынфæстаг, Гæккайы фæдонмæ фæдисы ныццæуид, фервæзын сæ кæн, загъгæ.

— Нæ уыныс, цас мит æруарыд, — загъта Гарцо. — Искуы фæкæлдзынæ.

— Гуыбыныцъарыл дæр фæбырдзынæн, уæддæр мын æнæ цæугæ нæй.

— Дæ кæрчыты уынынмæ цæуыс? Ницыма дзы фæхъуыди.

— Мæ кæрчыты уынд дæр мын æхсызгон уызæн, фæлæ Гæккайы фæдоны ацы бон хъуамæ бабæрæг кæнон.

— Уасдже дын нæ загъта: хуызæнæй хуызæнмæ лæг амардæуыд.

— Гъа, сулæфын дæр мæ ма суадзут! — фæтызмæг ис зæронды хъæлæс. — Акса-ма адонмæ, акуырм мæ кæниккат, фæлæ цæстæй дæр нырма хорз дæн, мæ зонд дæр ма махимæ ис æмæ уын уынын уæ митæ, уæ хинтæ. Иу хатт ма гукк: дæлæ нæ хæдзары чи æрæнцади, уый Гæккайы фæдон у!

— Мæцциты Гыццайы Фриц куыд фæцæймардта, уый дæ ферох ис? Æддæмæ ракасын нал уындынц. Сæ гæдыйы дæр

сын амардта. Карты алæууы æмæ куы сарамæ фæхъавы, куы скъæтмæ æмæ — гæрах, гæрах!

— Гæккайы къамтæ йын ацы бон йæ разы æрæварон.

Ныр Гарцо фембæрста, хуын уымæн кæй хæссынц, хъæуы-сæрай хъæуыбынмæ сæхимæ æркæсын кæндзысты æмæ йæ маст сабузта:

— Ирыстоныл ныхъхъæр уыздæн: Гæбæдзита фрицтæн хуын-тæ хастой!..

— Гæккайы фæдон нæ хойраджды хъæстæ ма фæуа, уый махицæн мæрдты дæр æмæ уæлæуыл дæр нæ ныббардзынæн.

— Æз иунæг къахдзæф дæр нæ акæндзынæн демæ. Фосмæ дæр нал базилдзынæн.

— Гормон, дæ сæр уый нæ ахсы, ацы гæныстоны рæстæг Гæккайы фæдон нæ хъахъхъанæг кæй у. Кæмæдарты ацы бирæгътæ бæдулы дзæрных дæр нал ныууагътой. Нæ хæдзар дзæгъæлæй дæр аззайы, уæддæр æм æвналæг нæй. Кæм цы къæрных æмæ абырæг ис, уыдон дзы стъæлфынц.

Гарцо йæ нанама йæ чъылдым фездæхта, дуарырдæм рæвдз ацыди. Госсох йæ фæстæ адзырдта:

— Дæ мадæн зæгъ, арахъхъ гоцъобийы акæнæд. Ирон хуын дæр йæ цæстæй фена.

Гарцо йæ мадимæ тыргъты хæрхæмбæлд фæци, сбустæ йыл кодта:

— Дæхæдæг йемæ ацу хуындзау, æз лæппуты бабæрæг кæнон.

— Иу хаттæй иннæ хатмæ дæ нанайы нал базоныс? — загъта Ануса. — Ницы хуызы ныллæудзæн. Уырны йæ, дæлæ уый йæ тугхæстæг у.

— Дæу дæр уырны?

— Гъо, мæн дæр бауырныдта. Æндæр кой йæм-иу куына-уал уыди. Йæ фыды æфсымæрай уый, дам, нал фендзынæн, фæлæ мæм йæ бындар зындзæни. Æрмæст йæ цæстыты тъæбæрттæй дæр, дам, æй базондзынæн.

— Лæппутæн кæд исты дæттыс, цæугæ кæнын.

— Нагъ, дæ нанаимæ цæуыс. Йæ коммæ куына бакæсай — мæрдты дæр дын æй нæ ныббардзынæн.

— Нутæ мæм æнхъæлмæ кæсы. Уасджейы фенон, ахсæв сын уым уадзæн нал ис. Уæныг сыл йæ цыхцырæг кæдмæ уадзæн..

— Лæппу, иу ныхасмæ ма мæм байхъус. Нæ хæдзары чи æрæнцæд, уый нын хион куы разына... Ма æнхъырдатæ кæн дæхи, чысыл байхъус. Гæккайы кой æз дæр дæ фыдæй фехъуыстон. Бæстатæ уынынмæ цы адæм фæцæуы, туристытæ куыддæр сæ хонынц. Хæсты размæ ардæм ахæмтæ æрбафтыдысты. Дæ нанайы фыд ма æгас уыди. Сæ хъæу, Куырттаты комы цы ран ис, уый зоныс. Гъе, уыцы бæлццæттæй иуы цæст нанайы фыдыл æрхæцыд. Йæ цуры, дам, къуыттыйы бадт кодта бæлццон. Зæронд лæг дæр æй быхста, афтæ дæр нæ загъта: ацы æрцæуæг цы загъинаг у? Афтæ сыл къуыттыйæ бадгæйæ цас рæстæг ацыди, нал æй хъуыды кæнын. Бæлццоны ацыды фæстæ дæ нанайы фыд йæ цæссыг фæкалдта. Кой дæр никæмæн ницы, фæлæ йыл дæ фыд фæгуырысхо. Хибарæй, дам-иу куы аздадысты, уæд сæм-иу ницы ныхас рауад, уый, дам, мæ нæ уырны. Ской нæ бауæндыд зæронд, кæмдæр уын хæстæджытæ ис, уый исчи куы базона, загъгæ, — нымудзджытæ къæрцхъус уыдысты. Дада йæ амæлæты размæ дæ фыдæн цыдæртæ рахъер кодта. Дæ фыд та мæныл æууæндыди æмæ мæ ницы æмбæхста. Æз та дæуыл æууæндын. Хъусыс, макæмæн мацы. Мæццийæн дæр.

— Уырны дæ, уæвæн ис.. Уæд Гæккайы цотæй чидæр дадаимæ ныхас кодта, уый дæ уырны?

— Афтæ мæм дзуры мæ зæрдæ.

— Дада æндæр æвзæгтæ нæ зыдта.

— Дæ фыд куыд дзырдта, афтæмæй Гæккайы фæдон иронау йæ хъуыдытæ æмбарын кодта..

Уыдзæн ма

ТОХЫ ЦӘХÆРЫ

КАЛОТЫ ХАЗБИ

(1921 — 1943)

* * *

З айриаг калм сыф-сыфгæнгæ ралæсти сау комæй. Стыр фæндаджы был бамбæхсти зайриаг калм, ныхынцъытæ кодта йæ сау буар æмæ марг æмбырд кодта.

Цыд йæ дард балцæй скæсæнмæ фæллад бæлцзон, худти райсомы хурау æрды рæсугд æнгасæй æмæ алырдæм æнафсæдгæ цæстæй касти. Сæуæхсид райтыгъта мигъты бырæгътыл йæ судзгæ гауызтæ æмæ зынг æндæхтæй арвы найфатмæ ласта, тыхæй ласæгау, къæм-дзæстыг хуры хæхты фæстæйæ.

Зайриаг калм тынгдæр ныхъывта йæ сау буар æмæ æнхæлмæ касти. Мæнæ 'рбацæуы бæлцзон.

Гъей, дæхи хъахъхъæ! Дунейы фарн дæ уа!..

Зайриаг калм ныхситт кодта алыв-загæй, йæ налат узал цæстытæ ахаста алырдæм æмæ 'рбатахт фæндагмæ.

Нæ фæтарсти, нæ алыгъди фæллад бæлцзон. Æрбавнæлдта йæ карды сæрмæ, фыдæй-фыртмæ къухæй-къухмæ чи фæцыд, уыцы фæринк карды сæрмæ, фæдзæррæхст æй ласта.

Гъæйтт-мардзæ, уæдæ! Дæлдзæх фæуæд, раздæр чи 'рхауа, æгады мардæй чи амæла, дæлдзæх фæуæд!..

1941 (?)

АБАЙТЫ ПЕТР

(1925 — 1944)

АМБАЛЫ МӘЛӘТЫЛ

Фәззыгон бон уалә цъәх мигътә цәгатәй
 Фәдисон хъәргәнәгау згъорынц, кәс-ма.
 Мә акъопшы бадын әз иунәг, әнкъардәй,
 У саудалынг зәрдә фыдуацәй нырма.
 Сәрибары хәсты уыди уый фәразон,
 Әмә йын йә рәсугъд цард не скодта 'вгъау
 Фәндараст, фәндараст, ләудзәни, мә уарзон,
 Мә зәрдыл дә сурәт әнустәм нывау.

1943 азы январь

ДЗАДЗАТЫ ХУЫСИН

(1921 — 1942)

РАЗМӘ, АМГӘРТТӘ!

Залиаг калм марг таугә әрбаләст,
 Раст адәмән тугуарән кәны.
 Судзы зәхх... Нәры, дзыназы сау хәст,
 Арвмә пиллон здыхсгәйә кәлы.

Цом, ләшпутә, калмы 'взәгтә сласәм!
 У сәрибар не стырдәр хәзна.
 Размә, гъей, рәстдзинадуарзаг адәм,
 Риза, уадз, әмризәджы ызнаг!

1941 азы 7 июль

КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ

(1920 — 1944)

ФЫССӘДЖЫ БЛОКНОТӘЙ

16.09.1941. Нә алыварс цы сындзтелтә уагъд уыди, немьц уыдон алыварс әрзылдысты. Сындзтел кәронмә уагъд дәр нә уыди. Немьц базыдтой, нә фронты фаллаг хайы танктә кәй

наѣ, уый. Фронт ӕрбатыдтой. Нӕхиуӕттӕй та, дам, чидӕр гадзрахатӕй рацыди. Сармадзантӕ немыцӕн баззадысты. 4 сахатыл ныууагътам 3. Санджартӕ. Куыддӕр хъӕуӕй рацыдыстӕм, афтӕ нӕ фӕдыл бафтыди немыцаг хӕдтӕхӕг. Ӕхсын нӕ райдыдта пулеметӕй. Мах — хъӕдмӕ. Ӕрӕппӕрста 4 бомбӕйы. Зиантӕ ныл ӕрцыд. Дзуттаг кӕуы. Цыдыстӕм ӕнӕхъӕн ӕхсӕвбонмӕ. Сармадзантӕ нӕрыдысты. Прожектортӕ хӕсгӕрдтау лыгтӕ кодтой арв. Нӕ цуры фехӕлди цалдӕр бомбӕйы. Иу хӕдзар ныккалди. Лехъа.. Ӕхсӕв Машевкӕйы. Иууылдӕр куыдзы фӕллад бакодтам. Ӕлгъитынц командиры. Мӕхи бон дӕр цауын нал у. Ӕхсӕв районы ӕнӕниздзинады хайады.

17.09.1941. Красноград. Горӕты хуызӕнӕй ма дзы цыдӕртӕ аздади. Персайнӕгтӕ цырыхъсарфджытӕ. Базары балхӕдтам бедрайы 'рдӕг фӕткъуытӕ ӕмӕ дыууӕ чысыл харбызы. Фӕндаг цауы дыргъдзӕхарадӕтты ӕмӕ хъӕды сарты. Арӕх тӕхынц хӕдтӕхджытӕ. Кӕцӕйдӕр ӕхсынц, нӕ сӕрма ныллӕджыты чи тӕхы, ахӕм немыцаг хӕдтӕхӕджы. Ӕз та йӕ нӕхион ӕнхъӕлдтон. Федтам цалдӕр пырх хӕдтӕхӕджы, ӕнхъӕлдӕн, 3. Куыд рабӕрӕг, афтӕмӕй сыл ӕндон цъар нӕй.

Ахызтыстӕм, ӕфсӕнвӕндаджы сарты цы хих ис, ууыл. Станцӕ — ӕввахс. Галиуырдыгӕй, садзгӕ кӕй ныччынд, ахӕм ӕрыгон хъӕд. Изӕрмилтӕ. Ныллӕджыты ӕрбатахтысты ӕртӕ хӕдтӕхӕджы. Ӕваст нӕ 'хсын байдыдтой рухс фӕд уадзӕг нӕмгуытӕй. Мах нӕхи баппӕрстам хъӕдмӕ. Ӕз ӕрхуыссыдтӕн кӕлиуы аууон. Ӕввахс Мойсей дӕр. Ӕвӕццӕгӕн нӕ бафиппайдтой ӕмӕ ныл пулеметтӕй ралӕууыдысты. Мӕ тӕккӕ фындзы рӕзты асенк кодта судзгӕ нӕмгуыты сырх къӕвда. Ӕз мӕ цӕстытӕ бацъынд кодтон. Фервӕзтыстӕм. Базгъордтам конд хуыммӕ ӕмӕ уым ныххуыссыдыстӕм.

19.09.1941. Зӕронд Водолагтӕ. Хӕсты фӕсчъылдыммӕ кӕй тӕрынц, уыцы фосӕй фӕндагтыл ацауӕн нӕй. Чи сӕ скъӕры, уыдон разы сты сӕ фосӕй махӕн раттыныл, ӕрмӕст сын гӕххӕтт ныффысс, фос сӕ кӕй райстам, уый тыххӕй. Дыууӕ боны дзул нӕ цӕстӕй нӕ федтам. Слӕмӕгъ стӕм. Нӕ хӕринаг — ӕрмӕст пӕмидортӕ ӕмӕ уырыздытӕ.

Цауӕм дарддӕр. 6 боны дӕргы фыццаг хатт нӕхи хорз ныхсадтам цады. Йӕ ран — къуылдымджын. Дымгӕйы ныхмӕ ӕрлӕууӕнтӕ нӕй. Тӕрккъӕвда. Бадын телыхъӕды бын. Лидзӕг адӕм ӕд уӕргътӕ. Сӕ уындӕй зӕрдӕ уынгӕг кӕны. Фӕлӕ нӕхӕдӕг дӕр хуыздӕр уавӕры не стӕм.

Иуэртæ сахатыл бахæццæ стæм Черемушнаямæ. Æвæццæгæн дзы тыхджын дымгæтæ ваййы. Хæдзæртты сæртæ гом. Бахсæвиуат кодтам хуыдоны. Талф-тулфæй сихор кæнæм. Фронтæй чи раздæхт, уыцы æфсæддонтæ дисæй мæлынд: “Нæ бронетанкон хæйттæ ныридæгæн Харьковы куы сты, уæд сымах та хæйрæг чердæм хæссы?”

Талф-тулфæй цæуæм фæстæмæ. Дыккаг бон та ногæй Зæронд Водолагты балæууыдыстæм.

22.09.1941. Батардтой нæ нæзыйы к'юхмæ. Йæ фарсмæ ремесленнон скъолайы агъуыст — цъиуызмæлæг дзы нæй.

23.09.1941. Не 'фсæддон хай нын рацарæзтытæ кодтой. Ног командæгæнынад. Комиссар у æдылыы 'нгæс. Ноджы ма расыг дæр. Бынтон буцхаст чи уыд, ахæм. Хъæды — æртытæ. Нартхоры æфсиртæ, фыдызгъæл æмæ æндæр ахæмтæ. Знаджы хæдтæхджытæ...

ГУТОНАТЫ ЗАУЫРБЕГ

(1922 — 194?)

ХÆСТОН ФÆНДАГЫЛ

Кæс-ма, мæ лымæн, ды
Æркæс!

Дæ цæст ма быдыртыл
Æрхæсс:

Ам немыцаг фашист
Уыди,

Ам карз тох, тугкалæн
Цыди!

Кæс-ма, дæрæнтæй, кæс,
Лæууынд, —

Кæмдæр сæ мадæлтæ
Кæуынд,

Зыдæй сæ сау хъиутæ
Хæрынц...

Æркæс-ма фæндæгтæм
Дзæбæх, —

Æрцыди немыцыл
Бæллæх...

Фæлæ уал дзурынаен
 Æгъгъæд, —
 Ныр ам ис немцы
 Уæлмæрд!
 Кæс-ма, мæ лымæн, ды
 Æркæс!
 Дæ цæст-ма быдыртыл
 Æрхæсс!

1944 азы 20 июнь
 Выборг

ХЪАРАТЫ ИБРАГИМ

(1912 — 194?)

* * *

Сæумæраджы. Æхсæв æмæ бон кæрæдзийæ хицæн кæнын
 нæма байдыдтой. Терк хурыскæсæнырдæм ласы ихы
 фæзгъæртæ, цæмтæ. Терк æндонау цъæх дары. Цæст не 'ххæссы
 йæ дæргыыл. Йæ галиу фарс зына-нæзына сау дары æвзонг
 хъæд. Бæлæсты цъуппытæ æрцытау лæууынц. Мигъ цагъд къуым-
 билау тæнæг æрбадти зæхх, дон æмæ хъæды сæрмæ. Галиуыр-
 дыгæй мæй йæ цалхыдзаг, мадзурайæ, æфсæрмхуызæй
 фæлгæсыди фæдисы бæстæмæ.

Уый æрвон мæй нæ уыд...

Уый уыди мæ иунаг, ме 'нæферохгæнгæ Литæ.

1942 азы февраль

* * *

“Хæстон хъуыддаг, æвæдза, æнæуи граждайнаг цардæй чы-
 сыл æндæрхуызон у. Рæвдз архайын хъæуы, хъаруджын æмæ
 арæхстджын уæвын — уыдон хъуамæ уой хæстоны сæйраг ми-
 ниуджытæ. Æз кæнын хуымæтæджы хæстон лæджы кой. Æфса-
 ды рæнхъыты фылдæр ис ахæм адæм. Æмæ уыдон фæндагыл
 куы фæраст вайыинц, уæд уыдон æййафын хъуыддаг у. Уый йæ
 бон кæмæн нæу, уый у æнамонд. Демæ цы фæсивæд уа, уыдоны
 æмрæнхъ цæуын та дæ бон куы уа, уæд дæхи хъуамæ хонай
 амондджын. (..)

Абон пулеметæй фондз æхсты фæкодтон — фыццаг хатт. Топпæй æхсын зындæр у. Топпæй та уал æртæ æхсты фæкодтон. Æртæйæ мысаныл ауади дыууæ (хорз). Хицæуттæ мæ алыварс амбырд сты, цæй хорз æхсы, зæгъгæ. Интеллигентик æнхъæл мын уыдысты. Уымæй ма худæгдæр цы уа?”

1942 азы 8 май

ТАУИТТЫ ДЗЕГУЫТ

(1921 — 1944)

Ноджы ма иу хабар радзурын ис мæ зæрды, знаджы æрхъулайы дæр нæ хæстонтæ сæхи куыд хъæбатырæй равдыстой, уый тыххæй. Авд танчы (иу егъау, фондз — рæстæмбистæ æмæ иу — чысыл) атакæ сарæзтой нæ ныхмæ. Нæ 76-миллиметрон сармадзанти фыццаг батарей сыл нæмгуытæ куы ауагъта, уæд дзы дыууæ рæстæмбис танкæн уайтагъд сæ пиллон скалди. Егъау танк дæр хæсты быдыры цавдурау лæугæйæ баззад. Иннæтæн иу гæрах фæкæнын дæр нæ бантыст, афтæмæй лидзæг фесты. Тынг хъæбатыр разындысты уыцы тохы нæ сармадзанæйæхсджытæ.

Рацыди фондз æмæ ссæдз минуты бæрц, афтæ авд немыцаг танчы галиуырдыгæй æрбацыд, дæс та — рахизырдыгæй. Æхсын райдыдтой. Нæ полчъы штабы хицау, батарейы политикон разамонæджы хæдивæг æмæ къорд сырхæфсæддоны фæмард сты. Командæгæнджытæ æмæ салдæттæ сæхи æраууон кодтой акъоппыты. Æрмæст дыккаг сармадзаны командæгæнæг фæхъæр кодта: “Сармадзантай йæхи иуварс чи айса, уый æнæ уæлдай ныхасæй мæхи к’ухæй фехсдзынæн” Нæрынц нæ сармадзанта, фашистты танктæн радыгай сæ пиллон скалы. Советон артиллеристты домбай цæфты фæстæ знæгтæ сæхи айстой.

Иуафон æрбазгъордта иу булк’он æмæ цæмæйдæр фæрсы сармадзаны кæстæр командæгæнæджы. Уый йын афтæ: “Ацу, æмбал булк’он, æмæ батарейы командæгæнæджы фæрс, мæнмæ цы ’рбацыдтæ?” Афтæ дзæвгар фæбыцæу кодтой. Булк’он бацагуырдат батарейы командæгæнæджы, фæлæ, куыд рабæрæг, афтæмæй уый акъоппы фæмард. Сармадзаны кæстæр командæгæнæджы æфсæддонтæй фæмард æрмæст иу. Куыд уынут, афтæмæй иунæг 76-миллиметрон сармадзан знаджы 17 танчы атакæ баурæдта! Ахъуыды-ма кæнут, уый кæуылты лæгдзинад у

Мæ зæрдыл ма лæууы ноджы иу хабар. Фистæг æфсæддонтæм гилдз нал уыд. Мах дæсæй бавдæлдыстæм, æмæ уынгты æмæ цæхæрадæтты æмбырд кæнын байдыдтам гилдзытæ æмæ сæ хастам къухыхсгæ пулеметæй æхсæгмæ. Уый бæласмæ схызт, йæхи баууон кодта æмæ уырдыгæй “нымадта” фашисты. Уый фæрцы хутор байсыныл знæгты тох кæнын бахъуыд дыууæ боны.

АБАЙТЫ БЕКЫЗÆ

(1916 — 1943)

АРÆНÆЙ

Салам сымахæн æз æрвитын,
 Мæ цæст уын уарзы цард.
 Ис не 'хсæн, ис æрмæстдæр иу зын,
 Кæрæдзийæ кæй ыстæм дард..
 Уæддæр мæм ма 'хсайæд уæ зæрдæ.
 Уæ зæрдыл бадарут мæ дзырд:
 Мæ джебогъ акалы цæхæртæ, —
 Лæгдзинад равдисдзæн уæ фырт!

1940 азы 6 марты

Хурныгуылæн Украинæ

ЕЛЕХЪОТЫ МУРАТ

(1923 — 1943)

НÆ ДЫРГЪДОН

Цæй-ма, цы ныджджих дæ тархуызæй?
 Бон дæр æнкъард у, ай-гъай..
 Æви кæд фæсæврагъ арвыцъæх
 Дысон дæ фынты уыдтай?..
 Дымгæйы 'вдылдæй цы сызнæт дæ?..
 Оххай, кæд уæгъды фæрсын!..
 Баууæнд мыл, уалдзæг та 'рыздæхдзæн,
 Фестдзынæ дидинаг-зынг..

1941 азы октябрь

Икьоты Тазрет Райгуырди Хуссар Ирыстоны
Стыр Мæсыджы 1926 азы Хæстмæ ацыди
барвæндæй. Йæ бинонтæ ма дзы фæстаг писмо
райстой 1944 азы. Æвæдза, нæ фæсивæдæй цал
æмæ цал фесæфти æнæбæрæгæй! Абон дæр ма сæм
æнхæлмæ касынц сæ хиуæттæ, къабæзтæ...

Хъазбегты Хъазбег
1946 аз. Герман.

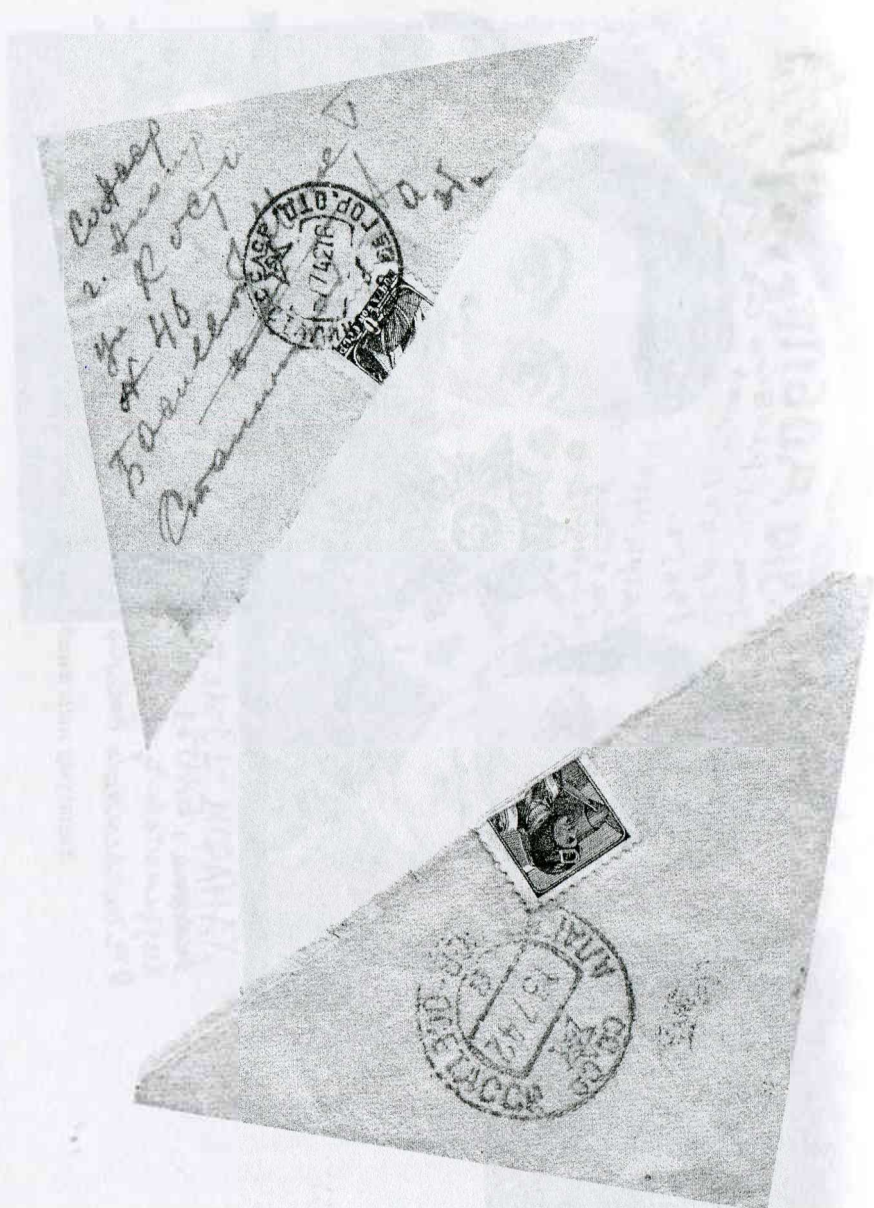

Хъайтыхъты Георг.
1943 аз.

ХАНАРИ - 13-ЛЕТ
Жазаи, БРАТЪЯ Хахари Хаджиметови и Омарби
Хаджиметови, Галахови. Капраниджови. 1-й орденом
Отечественной войны 1-й степени 2-й орденом отечественной
войны II степени

Халахуыр нывгенег Бериты Ахсарбеджи конд ныв. 1965 аз.

Калоты Хазбийы фыстаджытæ фронтæй.

ÆФСÆНБАЗЫР УАРИ

*Инæлар Дзусаты Ибрагимы
райгуырды 100 азмæ*

1987 азы апрелы мæйы Мария Покрышкина Хуссар Ирыстоны куы уыд, уæд хæстон намысы музейы журналы ныффыста:

«Александр Иваны фырт тынг бирæ уарзта æмæ стыр аргъ кодта Дзусаты Ибрагимæн, куыд йæ командирæн æмæ йæ хорз хæларæн. Сæмбæлдысты Кубаны хæстыты размæ, стай уый фæстæ, иннæ тæхджытæ дæр мæ лæджы тактикæмæ гæсгæ хæцын куы райдыдтой, æмæ, сæ полкъ, Дзусы-фырт командæ кæмæн кодта, уыцы дивизимæ куы 'рбахудта, уæд. Дзусы-фырт стыр æргом здæхта Покрышкины тактикон фæзилæнтæм».

Диссаджы хъысмæт уыди Дзусаты Ибрагимæн.

Райгуырди 1905 азы Цæгат Ирыстоны Заманхъулы зæхкусæджы хæдзары. 1921–1922 азты куыста Мæскуыйы Скæсæйнаг адæмты коммунистон университеты. Уый фæстæ уыд йæ райгуырæн Заманхъулы хъæусоветы секретарь. 19 азы йыл куы сæххæст, уæд ацыди бархийæ Сырх Æфсадмæ. 1924 азы сси Краснодары хæстон бæхджын æфсады скъолайы курсант.

Иухатт, хæстон ахуыртæ сын куы уыд, уæд базонгæ ис, тæхын кæм ахуыр кодтой, уыцы скъолайы курсанттимæ. Уæд, куыд фæзæгъынц, фæрынчын и тæхыны бæллицæй. 1927 азы бацыди Оренбурджы авиацион скъоламæ. Каст фæци скъола 1929 азы. Дзусы-фырт хуымæтæг тæхæгæй схызти инæлары кадджын

номы онг. Уыд дивизийы командир, сси корпусы командир, æфсады командæгæнæджы хæдивæг. Ахъаззаджы лæгдзинад æмæ хъæбатырдзинад равдыста Фыдыбæстæйы Стыр хæсты. Йæхæдæг æрæппæрста 17 немыцаг хæдтæхæджы. Лæвæрд ын æрцыди Советон Цæдисы Хъæбатыры кадджын ном. Схорзæхджын æй кодтой Ленины æртæ орденæй, Сырх Тырысайы æртæ орденæй. Дыууæ хатты райста Суворовы II къæпхæны орден. Ноджы райста польшæйаг орден «Грюнвальды дзуар» æмæ бирæ хæстон майдантæ. Амарди 1980 азы октябры мæйы.

Дардыл хъуысти йæ кады кой Ибрагимæн. Авиаскъолаты чи ахуыр кодта, уыцы лæппутæ бæллыдысты, Ибрагим командæ кæмæн кодта, уыцы авиаполкъмæ бахауынмæ. Æмæ-иу дзы бирæтæн сæххæст сæ бæллиц. Хæсты рæстæджы Дзусы-фырты 45-æм полкъ сси 9-æм авиадивизийы 100-æм гвардион полкъ. Уым чи службæ кодта, уыдон тынг разы уыдысты сæ номдзыд командирæй. Фырбуцæй йæ «Баба» хуыдтой. Пташник Федор Иваны фырт йæ мысинæгты афтæ фыста: «Партийы райкомы фыццаг секретарæй куы куыстон, уæд-иу арæх Дзусы-фырты мадзæлттæй пайда кодтон мæ куысты»

«Куыд æхцон вæййы мæ удæн Дзусы-фырты æрымысын! — фыста 1987 азы Бакуйы цæрæг Назар Андрейы фырт Елисеев. — Суанг æй уартæ 1939 азæй фæстæмæ зонын. Æз уæд Китайæ рбаздæхтæн, иу афæдз æмæ дзы иу мæй фæдæн, афтæмæй. Ибрагим мæ бахуыдта йæ кусæн уатмæ æмæ фаныхас кодтам дыууæ сахатæй фылдæр. Дзусы-фырт мæ фарста, уым бархионтæ куыд арæхстысты хæцынмæ, уый тыххæй. Æз уыдтæн механик, зылдтæн хæдтæхджытæм, цæттæ сæ кодтон, цæмæй æнæкъуылымпыйæ тахтаиккой. Æз æфсады фæдæн 27 азы, фæлæ ахæм командирыл никуыуал сæмбæлдтæн. Кæм хъуыди, уым нын фыд уыди, кæм хъуыди — уым æмбал, зын-иу нын кæм уыд, уым та-иу нæ уæлхъус балæууыд. Фæлæ-иу нæ дзæбæх кæм æрхоста, ахæм хæттытæ дæр чысыл нæ уыд. Иухатт — уый хæсты размæ уыд — нæ командиртæ цалдæрæй хылы бахаудтой. Кæй зæгъын æй хъæуы, не 'ппæт дæр гаупвахты бамидæг стæм. Райсомæй горæты комендант хабар йæ хъусты бацагъта Ибрагимæн. Уый нæм уайтагъд æрхæццæ, ракодта нæ гаупвахтæй æмæ нæм дзы, куыд фæзæгъынц, хорз æрлæвæрдта. Фæлæ уый фæстæ полчыы раз та афтæ загъта: ахæм командиртимæ æз цы-фæнды хæстæй дæр нæ фæтæрсдзынæн»

«Дзусы-фырт уыди авиацимæ ног хъуыддæгтæ хæссæг. Уыди хъомылгæнæг фыд, — мысыди 1987 азы 20 июны полчъы инженер, днепропетровскаг Ковальчук Василий Григорийы фырт. — Ууыл дзурæг у йæ алы хъуыддаг дæр, йæ алы ныхас дæр. Иухатт тæхæг Г У Дольниковыл, немьц кæй æрæппæрстой æмæ концлагерæй чи ралыгъд, ууыл ПÆК-ы кусджытæ æнæууанчытæ куы кодтой, уæд Дзусы-фырт размæ рахызт æмæ загъта: «Йæ хæдоныл-ма схæцут Дольниковæн æмæ йын, йæ чъылдымыл цы нуæстæ и, уыдон фенут. Уыдон, райгуырæн бæстæйыл иузæрдион кæй у, ууыл дзурæг сты. Æз ыл æууандын, сбадæд йæ хæдтæхæгыл æмæ тæхæд!» Æмæ Дольников таhti йæ хæдтæхæгыл хæсты кæронмæ нæхи полчъы æмæ æрæппæрста знаджы фынддæс хæдтæхæджы.

1976 азы æз æрымысыдтæн Цæгат Ирыстоны урс хæхтæ, Мад-хох æмæ мæ уарзон командиры. Мæ нывгæнæн гæртæ рамбырд кодтон æмæ Ирыстоны балæууыдтæн. Æрбынат кодтон уазæгуат «Турист»-ы æмæ комкоммæ ацыдтæн Ибрагимтæм. Ныййæфтон æй йæ фырты чызгæн цъиуты хæдзар аразгæ. Дзусы-фырт уыди раст домбайы хуызæн. Йæ уæлæ хæдзарон дарæс, йæ сæрыхил урс адардта кæрæй-кæронмæ. Æз ын йæ куыст мæхимæ райстон. Ибрагим атагъд кодта дуканимæ — йæ бинойнаг хъæрзгæ хаста æмæ хъæуы уыди. Цыппар сахаты бæрц фæныхас кодтам, æрымысыдыстæм не 'мбæлтты. Æрымысыди, хæстæй бирæ фæстæдæр иу æнаккаг лæджы куыд амардта, уый дæр.

Хъуыддаг афтæ уыди. Кæмдæр Цæгатбæсты уæлдæр командæгæнджыты уынаффæмæ гæсгæ Дзусы-фырт арæзта аэродром, стыр хæдтæхджытæ кæм хъуамæ бадтаиккой, ахæм. Аэродром куы сцæттæ и, уæд æм кусынмæ æрбахауд, ахæстоны чи бадт, æмæ ныр кæй рауагътой, ахæм къорд. Уыдон бавдæлдысты æмæ ныффалгæрон кодтой аэродромы агъуыст, дуар, рудзынг ыл нал ныууагътой. Иу та дзы бавдæлди æмæ куыдз æрцахста, йæ иу къухæй йыл хæцыди, иннæмæй йæ æргæвста æмæ хъæр кодта: «Туг мæ хъæуы, туг!» Афтамæй йæ куы баййæфид Ибрагим. Уыцы æнахъион ныв фенгæйæ йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой, дамбаца сласта, лæгыл дзы дыууæ нæмыджы ныххуырста æмæ йæ мæсты хъæр азæлыд къуымты: «Кæй ма хъæуы ноджы туг?!»

Уый уыди нæ фæстаг фембæлд мæ уарзон командиримæ. Уымæй бирæ нæ рацыди, афтæ райстон, фæндæгтыл чи бафæстиат, ахæм тел — цардæй ахицæн не фсæнбазыр уари. Йæ

афæдзы бон мах, йæхиуæттæ, Ибрагимæн æмæ йæ хæлæрттæ дидинджытæ сæвардтам йæ ингæныл»

Ибрагимы полчыы уыди 23 чызджы. Зылдысты хæдтæхджытæн сæ мотортæм, стай дзы цы хæцæнгæрзтæ уыди, уыдонмæ. Алы хæдтæхæджы дæр уыди 7 алыхуызон æхсæнгæрзы: иу, — йæ уæз 45 килограммы кæмæн у, ахæм сармадзан йæ ныхыл, уымæн йæ фæйнафарс 2 ставднæмыгæхсæг пулеметы, уый æдде йæ дыууæ базырыл фæйна дыууæ пулеметы, лыстæг нæмгуытæ чи æхсы, ахæмтæ. Бон-иу хæдтæхæг хæцынмæ уыд, æхсæв та сæ чызджытæ æнæ рухс, æнæ æндæрæй хъуамæ райхæлдтаиккой, ныссыгъдæг сæ кодтаиккой. Иу ныхасæй, хæдтæхæг хæцынхъом куыд уа, афтæ. Æмæ уыцы уæззау куысты нæ бафæрæзтаиккой, Дзусы-фырт сæм йæ хъус афтæ лæмбынæг куына дардтаид, уæд.

Мæнæ уыцы чызджытæй иу — Мария Василийы чызг Панченко-Сапьян, Краснодары цæрæг, куыд фыста уыцы хабæртты тыххæй: «Æз 1940 азæй фæстæмæ цардтæн Кубаны, куыстон совхоз «Адыгейаджы» халсартыкуыстгæнæг бригады бригадирæй. Хæст куы райдыдта, уæд фыццаг акодтой, 40 азы онг кæуыл цыди, уыцы нæлгоймæгты. Уый фæстæ хистæрты дæр байдыдтой кæнын. Куысты ма баззадысты æрмæст сылгоймæгтæ. 1942 азы уалдзæджы хæст æрбаввахс и Кубанмæ. Мæ бригады чызджытæ цæуын байдыдтой военкоматмæ, куыртой, цæмæй сæ хæстмæ акодтаиккой. Уæд нæ совхозы арæст æрцыди бархион адæмон æфсад. Уым чызджыты ахуыр кодтой хæстон хъуыддæгтыл, амыдтой сын хæцæнгæрзтимæ архайын. Уый фæстæ нæ дохтыртæ федтой æмæ, æнæниз чи разынд, уыдонæн бар радтой хæстмæ ацæуынæн. Афтæмæй 1942 азы 3 майы бахаудтæн Курскы кæстæр авиаспециалистты скъоламæ. Хæцæнгæрзтимæ архайын кæй базыдтон совхозы, уымæ гæстæ мæ снысан кодтой хæцæнгæрзтæм зилджыты къордмæ. Дыууæ мæйы ахуырты фæстæ нæ арвыстой нæ хæстон бынæттæм. Верæ Безверхняя, Нина Егушенко, Мария Карпенко, Паня Сердюк, Оля Юрочкина æмæ æз бахаудтам 45 кунæггæнæг авиацион полкъмæ. Лæууæм командæгæнæн пункты раз нæ дзау-махæссæн дзæкълуымæ. Уым нæ уæлхъус алæууыд иу капитан. Йæхи нын бацамыдта — уый уыд полчыы штабы хицау. Цалынмæ нæ рафæрс-бафæрс кодта, уæдмæ уæртæ æрбацæуы иу фидæрттæарæст майор, йæ уæлæ кæсæнцæстытæ. Капитан æй куы ауыдта уæд ныл скомандæ кодта:

— Раст слæуут!

Йæхæдæг аздæхт майормæ.

— Æмбал полчы командир, æрхæццæ нæм сырхæфсæддон чызджыты къорд. Сæ дæсныад — хæцæнгæртæм зылын.

— Æгас цæут, æмбæлттæ сырхæфсæддонтæ! — йæ фидар хъæлæс нæргæ нæ сарты рацыд майорæн. Арфæ уын кæнын, мах полкъмæ кæй æрбахаудыстут, уый тыххæй. Мæ зæрдæ уын загъы, уæ хæстæ иттæг æнтыстджынай куыд æххæст кæнат, уый.

Афтæ базонгæ стæм нæ командир Дзусаты Мæхамæты фырт Ибрагиммæ. Уый уыди тынг зæрдæхæлар æмæ тынг карз командир. Æмæ цæмæ нæ фæкомкоммæ уыдаид! Иухатт нæ полкъæй фæиппæрд стæм æмæ æнæхъæн мæй йæ фæстæ фæцыдыстæм. Нæ уæлæйы æмæ къахыдарæс зауатмæ æрцыдысты. Ибрагим нæ афтæмæй куы федта, уæд нæ иу хъуыдагæй дæр нæма бафарста, цалынмæ штабы хицауæн загъта æмæ нын уый ног дарæс æмæ ног цырыхъхъытæ радта, уæдмæ. Уый фæстæ нæ бирæ фæфарста, куыд цыдыстæм, цы зынтæ бавзæрстам, уыдæттæй. Уыцы ныхæстæ куы фестæм, уæд дын мæн комкоммæ куы бафæрсид:

— Сырхæфсæддон Панченко, æхца дын цас фидыны?

Æз фæтыхстæн æнæнхъæлæджы фарстæй, уæддæр дзуапп радтон:

— Аст сомы 'мæ 'рдæг, æмбал командир.

— Æмæ цы фæкæныс де хца?

— Мæнæ сæ Панæимæ баиу кæнæм æмæ сæ иу къомси балхæнæм.

Уыцы хабар 1942 азы уыди, декабры мæйы. Æмæ æцæгдæр иу къомсийы аргъ Аджикабулы уыди 15 — 17 сомы.

Æз дæр куыстон, иннæ чызджытæ куыд куыстой, афтæ: сæрфтон хæдгæхджыты хæцæнгæртæ, цæттæ кодтон пулеметы лентытæ, æххуыс кодтон мотористæн, мотор сыгъдæг куыд уа, афтæ. Уæд дын мæ цæсгом, мæ дæллагхъуыртæ, мæ къухтæ куы рафадиккой. Рæсигæ дæр бакодтой. Стæй мæ хæрын байдыдтой. Дохтыр куыд сбæрæг кодта, афтæмæй уый уыди аллерги — бензин æмæ мын нефты тæф нæ бæззыдысты. Уайтагъд мæ нæ командир раивта уыцы куыстæй — ныр æз бензины тæф кæм уыд, уырдаæм нал æфтыдтæн. Ахуыр кодтон тæхджыты парашюттæ куыд тухгæ сты, стæй æнæкъуылымпыйæ куыд райхæлдзысты, уыдæттæ базонынл.

Афтæ, нæ дзæбæх командиры руаджы баззадтæн службæйы.

Нæ ма рарвыстой нæхимæ. Бузныг дзы куыд нæ уыдаин уый тыххæй!»

Мæнæ ацы рæнхъытæ та 299 бырсæг авиадивизийы раздæры командир, Тулæйы цæрæг Храмченко Васили Павелы фырты мысинæгтæй сты: «...Æз Дзусаты Ибрагимимæ базонгæ дæн 1933 азы Воронежы облæсты горæт Борисоглебскы. Уый хъуамæ уым, авиаучилищейы фæлварæнтæ кодтаид, цæмæй штурман нал уыдаид, фæлæ суыдаид тæхæг. Æз та ахуыр кодтон уыцы училищейы. Тынг бахæлар стæм, кæд ма Ибрагим къорд азы хистæр уыд, уæддæр. Уый уыди тынг зондджын æмæ цыргъзонд лæг, стæй æнæкæрон хъæбатыр. Мæнмæ гæсгæ ахæм хъæбатыр лæгтæ æрмæст хæхты райгуырынц. Адæймаджы йæ хæлар бакастæй йæхимæ 'лвæста. Ахуырты фæстæ-иу горæты уынгты иумæ тезгъо кодтам. Стæй уый радта фæлварæнтæ æмæ ацыди, кæм службæ кодта, уырдаæм — Бакумæ, мæн та ма ахуыр кæнын хъуыди æнæхъæн афæдз. Афæдзы фæстæ дын мæн дæр Бакумæ куы арвитиккой. Мæ цинæн ма кæрон кæм уыдаид!

Бакуйы баслужбæ кодтам иумæ 1938 азмæ, стæй мæн раивтой Борисоглебскмæ. Фæлæ цалынмæ хæст нæ райдыдта, уæдмæ кæрæдзимæ фыстам, кæрæдзийы хабæрттæ зыдтам. Ногæй йыл сæмбæлдтæн 1941 азы Мæскуыйы Сырх Æфсады хæдзары. Уый æрцыди Мæскуымæ ног хæцæнгæрзтæ исынмæ. Стæй та, куыд фæзæгъынц, Хуыцауы фæрцы, ногæй райдыдтам службæ кæнын иумæ 16-æм æфсады. Уымæн командæ кодта К. К. Рокоссовский. Мах арæх æмбæлдыстæм командæгæнджы пункты. Сарны-Ковель кæй хуыдтой, уыцы ран та нæм æрхауди иу хæстон хæс æххæст кæныны бар дæр. Æз бырсæг хæдтæхджытæн командæ кодтон, Ибрагим та йæ куынæггæнæг хæдтæхджытæй махуæтты хъахъхъæнгæ кодта. Афтамæй суанг хæсты кæронмæ никуыуал фæхицæн стæм Ибрагимимæ.

1945 азы октябрь-ноябры нæ хæстон иугæндтæ хæлд æрцыдысты, æз ацыдтæн Мæскуымæ мæхи дзæбæх кæнынмæ. Уæд æнусмæ фæхицæн дæн ма уарзон ирон æмбалæй»

45-æм полкъ арæзт æрцыди 1938 азы. 25 апрелы йын командирæй æвæрд æрцыди Дзусы-фырт. Полкъ йæхи цæттæ кæнын уæд байдыдта хæстмæ. Ацы полчфы тæхджытæ уæлдæфон тыхтæн сæ фыццагтимæ райдыдтой тæхын «Як-1»-ыл. Тæхджытæ сæ иугай истой сæхæдæг заводæй, уымæн æмæ сæ уæд райдыдтой уадзын æмæ сæ бирæгæйттæй уадзын нæ

фарæзтой. Хæдтæхджыты полкъмæ ластой асыччыты æвæрдæй, уым-иу сæ сæмбырд кодтой техникон кусджытæ, стæй-иу, куы сцæттæ и хæдтæхæг, уæд-иу ыл фыццаг хъуамæ йæхæдæг сбадтаид Ибрагим. Хъуамæ сбæрæг кодтаид, хæдтæхæг куыд цæттæ у, уый. Полчы тæхджытæ уайтагъд фæцахуыр сты хæдтæхджытыл. 1940 азы райдианмæ съл гъæйттæй зыдтой тæхын бон дæр æмæ æхсæв дæр.

1941 азы июны мæйы тынг æнæвдалон уыдысты полчы тæхджытæ. Ахæм къуыри нæ уыди, æмæ фæдис кæд нæ фæцыди — уый бæрæг кодтой, тæхджытæ куыд тагъд фарæзтой хæдтæхджыты сбадын æмæ сæ арвмæ стæхын кæнын.

Хæст куы райдыдта, уæд 45-æм полкъ æрбаивтой Бакуйы тæккæ цурмæ, цæмæй Бакуйы нефть хуыздæр хъахъхъæд цæуа, уый тыххæй. 1942 азы та январы полкъ æрвыст æрцыд Хъырымы фронтмæ. Тæхджытæм, кæй зæгъын æй хъæуы, хæцыны фæлтæрдзинад нæ уыди, æмæ уæд Ибрагим байдыдта тæхын æмæ æвдисын йе 'мбæлттæн уæлдафон хæсты тактика.

Уыцы бонты Дзусы-фырт ноджы фæкарздæр и, фенæвдалондæр, хъазæн ныхас дзы нал хауди. Полкъ Бакуйæ æппæрт æрцыди Феодосимæ. Цæвиттон, уым цы десант æрбадт, немцы чи фæсырдта уырдыгæй, уый хъуамæ хъахъхъæдтаид. Фæла уæдмæ немцы фæстæмæ байстой горæт дæр æмæ аэродром дæр. Хæдтæхджытæ æрбадтысты Анапæйы. Сæ техникон кусджытæ мæ кусæнгæртæ та ластой нау «ЖанЖорес»-ыл. Нау Феодосийы донбакæланмæ куы бахæццæ, уæд ыл уым ми нæ фехæлд. Уæд Дзусы-фырты хъæппæрисæй полкъ ивд æрцыд Керчы аэродроммæ. Уым, бон æмæ æхсæв нæ нымайгæйæ, фæллад æмæ æгъуыссæгæй архайдтой, цæмæй полкъ æрбынаттон уа æмæ йæ хæстон хæстæ æххæст кæнынмæ уа цæттæ. Фашистæ æрвылбон дæр цалдæргай хæттыты тахтысты, сæ маргæйдзаг бомбæтæ калдтой аэродромыл, вагзалыл, горæтыл. Уыцы æмтæры бонты-иу кæцæй нæ ракастаид Ибрагим! Тæхыны сæр бахъуыд, уæд та — хæдтæхæгмæ. Йæхæдæг — разæй, иннæтæ — йæ фæдыл, æмæ сын амыдта, тæхын куыд хъæуы, уый дæр, хæцын куыд хъæуы, уый дæр, куыд æгъатыр хъуамæ уа лæг знагмæ, уый дæр.

Иухатт та зымæгон Керчы сæрмæ фæзынд немцаг хæдтæхæгсгарæг. Ибрагим æй куыддæр ауыдта, афтæ абадт хæдтæхæгыл. Стахти. Немцаг æй федта æмæ лидзынмæ фæци. Ибрагим æй басырдта

фæсте мæ йыл арт бафтыдта. Немыцæгтæй иу йæхи парашютыла раппарста — капитан, йæ риуыл цалдæр фашистон дзуары.

Ибрагимæн йæхи тæхын нæ уагътой уæлдæр командæгæнджытæ, фæлæ-иу зын кæм уыди, уырдаем-иу йæ ных сарæзта йæ тæхджыты разæй. Иунæг хæс æвæрдта йæ разы — йæхи тæхджытæй мачи фæхъæуа, знаджы хæдтæхджытæй фылдæр æрæппарой. Æмæ кустæ дæр кодта ууыл.

Инæлар-майор Круглов Юрий Федоры фырт мысы уыцы бонты хабæрттæ: «Дзусы-фырт хæцын райдыдта 1942 азы январы мæйы. Уæды онг уый хъахъхъæдта Баку æмæ, мах Ираны падзахадмæ цы æфсæддон хæйттæ кодтам, уыдоны — æнæхъыгдардæй куыд хæцца кодтаиккой бынатмæ, афтæ. Уæззау рæстæг уыди уый. Полкъмæ цыдæриддæр исбонæй уыди, — иууылдæр уыдысты, минæйыл йæхи чи скъуырда 'мæ чи фехæлди, уыцы нау «ЖанЖорес»-ыл. Афтæмæй, полчыы техника æмæ кусæнгæрттæ фæдæлдон сты. Уый адыл полчыы атахын бахъуыди Цæгат Кавказмæ. Хæдтæхджытæ цæттæ кодтам хæстмæ, фæлæ тынг сбæгънæг æмæ сбæгъæввад стæм. Дзусы-фырт иуырдаем цæуы, иннæрдæм цæуы, фæлæ йын, æвæццæгæн, бахуыс кæнын никай бон уыди. Уæд йæхи уæлæдарæс æмæ цырыхъхытæ радта, кусджытæй хъуагдæр чи уыди, уымæн, йæхæдæг та уыйуæттæ скодта — йе скъуыдтæ хæлаф æмæ хæдон, йæ батинкæтæ, 'мæ йæ зæнгтылтухæнтæ æмæ афтæмæй ацыд дивизийы штабмæ. Дивизийы штабы йæ мæгургуры хуызанæй куы фæдтой, уæд ын ног дарæс радтой. Полкъмæ куы 'рбздæхт Ибрагим, уæд та сæ, иннæтæй тынгдæр чи тыхсти, уымæн радта. Афтæ бакодта Ибрагим цалдæр хатты. Æмæ æппæты бæгънæгдæр æмæ бæгъæвваддæр чи уыди, уыдон ныр, полчыы командирæн цы дарæс æмбæлы, ахæм дзæбæх дарæс æмæ сæрак цырыхъхыты рауай-бауай кодтой».

Керчы Дзусы-фырты цалдæр хатты бахъуыд йæ аэродром айвын. Уымæн æмæ аэродромтæ иууылдæр уыдысты, куыд фæзæгъынц, знаджы фындзы бын. Афтæмæй къаддæр кодта хæдтæхджыты нымæц, къаддæр кодтой тæхджытæ сæхæдæг дæр. Ибрагимæн йæ зардæ хæлд. Фæлæ фæрæзта, æхсæв-бон нæ зыдта, афтæмæй архайдта, цæмæй полкъ хæстхъом уа, гæнæн-иу кæм фæци, уым та-иу лæбургæ дæр фæкодта знагмæ. Кæд полкъ пырх уыди æнæхъæн Кубаны æмæ Цæгат Кавказы, уæддæр, афтæ æвæрд уыди хъуыддаг, цыма иу аэродромы сты.

Уæдмæ æрбарвыстой ног æрыгон тæхджыты кьорд. Сæхима ма цы хæстонтæ уыд, уыдонæй эскадрили сарæзта Ибрагим, командирæй йын майор Аленины сæвæрдта æмæ йæ Севастополь хъахъхъæнынмæ арвыста. Æрыгон тæхджытæн та загъта:

— Цы бадомдæуа сымахæй, нырма уæ, базыр нæ, фæлæ нывыл сис дæр куы никæуыл æрзади. Багъæцут, æз уæ ахæм тæхджытæ скæндзынæн, æмæ уæ дисæн куыд хæссой. Мæхæдæг та улæфынмæ адарон мæ хъус. Æгæр фæзæронд дæн.

Æмæ сæ райдыдта ахуыр кæнын — райдыдта æппæты хуымæтæгдæр хъуыддагæй: стæх æмæ æрбад! Уымæ — иугай, æмæ сæ алкæмæн дæр йемæ — йæхæдæг Ибрагим. Бадын сæ ахуыр кодта, училищейы сын куыд амыдтой, афтæ, 400 метры бæрзондæй нæ, фæлæ — 50! Уым бæрæг кодта алкæмæн дæр йæ тахты техника. Афтæмæй сæ кьорд дæр арæзта, куыд цæттæ кодтой афтæ — хъуамæ уыцы кьорд æрвыст æрцыдаид Керчы донкьубалмæ. Уыцы ахуырты рæстæджы-иу сæмбæлдысты немьцаг «мессершмиттимæ», фæлæ семæ ахъазаджы хæсты нукуы бацыдысты — фашистæ-иу лидзынмæ фесты, а лæппутæ та-иу сæ фæсте асурой, уымæ сæ ныфс нæ хастой.

Уæдмæ полкъмæ здæхын байдыдтой, цæф чи уыди æмæ госпитæлы чи хуыссыд, уыцы фæлтæрд тæхджытæ. Фыццаг æрыздæхт Михаил Георгийы фырт Петров. Уайтагъд сарæзта эскадрили — фæстæдæр уыцы эскадрилийы уыд ахæм зындгонд тæхджытæ, куыд æфсымæртæ Д. Б. Глинка æмæ Б. Б. Глинка, Д. Д. Шурубов, И. И. Бабак, Г. У. Дольников æмæ бирæ æндæртæ. Уыдон кæй æрыздæхтысты, ууыл тынг фæцин кодта Дзусы-фырт. Ныр кæстæртæ кæуыл ахуыр кæной, ахæм дæсны тæхджытæ фæзынди полчъы. Бынтон цин та, эскадрили Севастополæй куы рбæздæхт, уæд кодта Ибрагим. Уым тæхджытæ равдыстой стыр лæгдзинад. Севастополы уыд сæрибар. Хъахъхъæнын æй нал хъуыди. Эскадрили æрæппæрста Севастополы сæрмæ хæстыты дæс хæдтæхæгæй фылдæр, сæхицæй та дыууæ тæхæджы фæхъуыди æрмæст.

Афтæ-иу дзырдта Дзусы-фырт тæхджытæн:

— Хæдтæхæгмæ схызтæ мæ сбадтæ кабинæйы — афтæ нымай, цыма тæхын байдыдтай. Хъуамæ алцыдæр уынай, алцыдæр бын нымад уа. Æмæ, цалынмæ дæ хæст фæуа, æрбадай, дæ хæдтæхæг йæ бынатмæ бахæццæ уа æмæ æрлæууа, уæдмæ хъуамæ уа афтæ — алцыдæр уынай, алцыдæр нымайай!

Стәй-иу тәхджытә сә бәрзәйи нуәрттәй хъәрзыдтой. Фәлә уый әгъдау уыди Дзусы-фыртән — атахыны разма йә амындтытә, әрбадгы фәстә, — куыд атахт, уый равзарын.

Уәззау бонтә скодта 1942 азы нә тәхджытыл. Уәлдәфы кьордтәй зылдысты «мессершмиттә» Махуәттә-иу сәм куы стахтысты, уәд-иу сә цалдәр хәдтәхәджы әрхауди, сәхәдәг та-иу иу фашистон хәдтәхәг дәр нә әрәппәрстой. Уәд-иу Ибрагим йәхәдәг стахти кьорды разәй, фәхәцыдыдысты-иу, әрыздәхтысты әмә — әвзәргә, раст сә чи кәм уыди, уыцы хабәрттә. Афтәмәй хъуыддаг бонәй-бон хуыздәр кодта. Уыцы аз Ибрагимы тәхджытә цалдәрәй райстой паддзахадон хәрзиуджытә. И. Капанов, П. Ушаков, Г. Микитянский, И. Шматко, В. Шаренко, А. Поддубский, Д. Аленин, А. Филатов хорзәхджын әрцыдыдысты Сырх Тырысайы орденәй. Уыцы бонты 4-әм уәлдәфон әфсады газет «Крылья Родины»-йы тынг арәх фыстой Ибрагимы тәхджыты сгуыхтыты тыххәй. Уыцы тәхджытәй иу уыди Дмитри Глинкә. Уый хәсты дәргыы әрәппәрста наджы 50 хәдтәхәджы әмә сси Советон Цәдисы дыууә хатты Хъәбатыр. Уый фәстә сә кой нәрын байдыдта иннә ләппутән дәр: Б. Б. Глинкә, Берестнев, Шапошников, Петров. Уыдонән сә хәдтәхәджытә 'мә сә иннә хәстон техникә цәттә кодтой Шатохин, Ратушный, Бережной, Назаренко әмә иннәтә.

«Кәд әз әндәр полчыы уыдтән, уәддәр Дзусы-фыртимә әмбәлдтән арәх, — мысыд уәды хабәрттә Советон Цәдисы Хъәбатыр булкьон Дрыгин Васили Михайлы фырт. — 1942 азы, фәззәдджы нә полкь тынг хьыгдард байәфәта — «П-16»-ыл тахтысты уәд мах ләппутә. Ныр хъуамә нә полкь ацыдаид, Махачкалама хәстәг цы аэродром уыди, уырдам әмә ахуыр кодтаид «Як-7»-ыл тәхын әмә хәцын. Фәлә уыцы уынаффә ивд әрцыди әмә нә цауын бахъуыди азербайджайнаг горәт Аджикабулма. Уым әз фәдтон Дзусы-фырты 45-әм авиаполкь. Уым уыди конференци, хъуамә нын 45-әм полчыы тәхджытә радзырдтаиккой «Як-7»-ы тыххәй. Конференцийы сәрдариуәг кодта Ибрагим йәхәдәг. Уый дзырдта:

— Кәд әмә алы тәхәгән дәр хицәнәй нымәд цауы, цал хәдтәхәджы әрәппәрста, уый, уәддәр хәцын хъәуы дыууәйә иумә. Иуәй кәрәдзийы хъахъхъәнынц, иннәмәй сә иуән йә бон у әмә әдзухдәр хъава наджы хәдтәхәгмә, әмә әнәмәт уа, тас ын ма уа знагәй.

Тæхджытæн Дзусы-фырт амыдта уæлдæфон хæсты ног хуызтæ «мæ мадзæлттæ. Бон-æхсæв нæ хынцгæйæ аэродромы æрвыста йæ рæстæг. 1943 азы февралы майы полкъæн йæ фыццаг æмæ йæ æртыккаг эскадрилитæ райстой ног хæдтæхджытæ «Аэрокобрæ»-тæ, дыккаг эскадрили та — «Киттихауки»-тæ. Ацы хæдтæхджытæ тынг ифтонг уыдысты хæцæнгæрзтæй. Уыдис дзы информацитæ райсæн æмæ радæттæн радиостанцæтæ. Техникæ инженер В. Г. Ковальчуку разамындæй иттæг хорз сахуыр кодтой æппæт тæхджытæ дæр. Ибрагимы афтæ кæй фæндыд, уый руаджы полкъмæ æрбахауд Б. Б. Глинка, уæды онг дæр полчы цы Д. Б. Глинка уыд, уый хистæр æфсымæр, стæй ноджы Н. Д. Кудря. Уыдон дыууæ дæр уымæй размæ инструктортæй куыстой хæстон скъолаты, æмæ сын хуамæ полчы æрыгон хæстонтæ цæмæй ахуыр кодтаиккой сæ дæсныадыл, фæзмьыдтаиккой сын сæ хъæбатырдзинад.

«Лæджы иу бакастæй зыдта, — ахæм уыди Ибрагим, — фыста йæ мысинæгты Васили Степаны фырт Сапьян. — Зыдта, полкъмæ кæй æрбакæнын хъæуы, уый. Глинка æмæ Кудря æртæ майы куы фæхæцыдысты полчы, уæд сæ дыууæ дæр систы Советон Цæдисы Хъæбатыртæ.

Полкъ Краснодармæ куы æрбаивта, уæд Дзусы-фырт йæ ных сарæзта ног хæстон мадзæлттæ хъуыды кæнынмæ. Уыдонæй иу уыди куынаггæнæг дыууæ хæдтæхæгæй иумæ хæцын. Хæдтæхджытæй иу хъуамæ уæлдæрты тахтаид, иннæ — дæлдæрты, афтæмæй сын уыди бирæ гæнæнтæ. Фæстæдæр уыцы хæстон мадзал схуыдтой «Кубайнаг тæрхæг» Уыцы хуызы тæхгæйæ уæлдай хуыздæр æнтыстытæ æфтыди сæ къухты М. Г. Петров, В. Д. Шаренко, Н. М. Берестневæн. Фыццаг бонтæй фæстæмæ полкъ уæззау цæфтæ кæнын байдыдта фашисттæн. Уæд фашисттæ сфæнд кодтой, цæмæй цыфæндыйæ дæр хæдтæхджытæ пырх æрцæуой аэродромы. Афтæмæй мартыйы майы иу изæрыгон, полкъ йæ куыст куы фæци æмæ тæхджытæ горæтмæ куы раст кодтой, уæд немьцаг хæдтæхæг «Ю-88» куы ратæхид аэродромы сæрты. Цы базонын хъуыд Ибрагимæн, уый старæг кæй уыди. Уайтагъд фездæхта тæхджыты æмæ хæдтæхджыты аэродромæн йæ иннæ фарсмæ батæрын кодта. Райсом куы æрцыдысты аэродроммæ, уæд федтой — немьцæхсæв бомбæтæ фæкалдтой, хæдтæхджытæ раздæр кæм лæууыдысты, уыцы ранмæ. Тæхджытæ кæрæдзимæ худгæ-худын

дзырдтой: цæхджын сайд сын æвзæр нæ фæкодта нæ командир!
 1943 азы, 16 февралы полкъæн йæ цыппар эскадрилийы дæр атахтысты хæстмæ. Хъуамæ æрбынат кодтаиккой Грознайы. Фæндагыл сыл ахæм хъызт скодта æмæ кæрæдзийы нал иртæстой. Афтæмæй æрмæст фыццаг эскадрили бахæццæ и бынатмæ. Фæстæдæр Грознайы æрбадт Ибрагимæн йæхи хæдтæхæг дæр. Иннæтæй чи кæдæм атахт, чи — кæдæм. Уыцы хъуыддагыл тынг маст кодта Дзусы-фырт. Æхсæв-бонмæ фæбадти командæгæнæн пункты, æнхъæлмæ касти, хуыссæджы цъыртт нæ федта. Хуыцауы фæндæй фыдбылызæй хызт разындысты тæхæгæй, хæдтæхæгæй. Дыккаг æмæ æртыккаг бон полкъ иууылдæр æрæмбырд. Уыцы бонты фашистон авиаци уыди, кæд афтæ зæгъæн ис, уæд, Кавказмæ æрбацауæн уæлдæфы хицау Уыдон фронты сæрмæ ратæх-батæх кодтой, куыд сæ фæндыд, афтæ, хызтысты фронтæн йæ сæргы дæр æмæ бомбæтæ калдтой æфсæнфæндæгты станцæтыл, поездтыл. Нæхи хæдтæхджытæ иуæй цъус уыдысты, иннæмæй сын нывыл стæхæн æмæ æрбадæн бынаттæ нæ уыд, кæм-иу æрбадтысты, уым-иу сæ цæлхытæ цъыфы афардæг сты.

Ибрагим хабæрттæ куы базыдта, уæд баныхас кодта станцæты хицауттимæ — куыддæр фæзыной фашистон хæдтæхджытæ, афтæ телефонæй куыд дзурой. Ам, станцæйы та, паровозтæ куыд ныууасой æмæ фæдисы уавæр куыд саразой. Рæхджы фæцыди фæдис. Фашистон «Ю-88» станцæмæ æххæст нæма бахæццæ, афтæ дыууæ куынаггæнæг хæдтæхæджы йæ уæлхъус алæууыдысты, æмæ йæ бомбæтæ кæдæм акала, уый сбæрæг кæнын дæр йæ бон нал баци, афтæмæй зæххыл йæ тъæпп фæцыд. Уый уыди, нæ тæхджытæ ног хæдтæхджытыл куы сбадтысты, уæд фыццаг цы фашисты æрæппæрстой, уый.

Цалдæр боны фæстæ полкъ атахти Краснодармæ — уæд ссæрибар и Краснодар фашистæй. Уыцы рæстæджы Кутаисыл, Кавказы хæхты сæргы, æрбатахт 16-æм гвардион авиapolкъ (А. И. Покрышкин дæр уыцы полчыы уыд) æмæ 104-æм гвардион полкъ. Афтæмæй ацы æртæ полкъæй рауади иу дивизи. 13 мартыйы райдыдтой уæззау уæлдæфон хæстытæ. Немыцы хæдтæхджытæ стыр къордтæй цыдысты горæт Крымскырдыгæй. Фалæ-иу куыддæр æрбазындысты, афтæ-иу сæ размæ стахтысты дивизийы тæхджытæ æмæ ма-иу немьцæй чи аирвæзти, чи — нал. Немыцаг хæдтæхджытæй уым дивизи фæндзай куы

æраппарста, (Дзусы-фырты полкъ дзы йæхæдæг æраппарста 30), уæд ныууагътой фашистæ тæхын, къуырийы дæргы иу тахт дæр нал æрбакодтой. Уыцы къуырийы дæргы Дзусы-фырт æнцой нæ ардта, зыдта, немьц сын сæ уавæр æмæ сæ ганæнтæ кæй нымайынц, рæхджы сæм кæй ныббырсдзысты. Æмæ цыфæнды куы фæуа, уæддæр уыцы ныббырсты хъуамæ пырх æрцауой, цæмай сæ ныфс бынтондæр асæтта, уый тыххæй.

Ибрагим раст разынди. Уыцы уæлдæфон хæстытæ уыдысты, немьц сæхи æппæты æгъатырдæрæй кæм æвдыстой, ахæмтæ. Хъуамæ сбæрæг удаид, Кубаны сæрмæ хицауиуæг чи хъуамæ кодтаид, уый. Æмæ уым, Кубаны сæрмæ 1943 азы марты-апрелы майты советон авиаци фашисттæн цы цæфтæ фæкодта, уыдонæй бæрзонд систа, хæсты райдианы йын цы ном фæгад, уый. Уæд Ибрагим алы хæсты фæстæ дæр арæзта æмбырдтæ, лыстæг сæ æвзæрста. Арæхдæр дзырдта: «Раст хæцын ахуыр кæнын хъæуы». Тынг цин кодта уыцы бонты Д. Б. Глинкайы «тæрхæджытыл». Фæстæдæр сидти æгас дивизийы тæхджытæм дæр, цæмай цæвиттонæн исой А. И. Покрышкины тактикон мадзæлтæ, сæ ном «Арвнæрды формула» кæмæн схуыдтой, уыдон. Æмæ-иу йæхæдæг стахти арвмæ æмæ-иу æвдыста, иннæтæн уыцы мадзалай куыд хæцын хъæуы, уыдæттæ. Суанг дивизийы командир куы сси, уæддæр нæ уагъта йæ хæстон тæхтытæ”.

Кубаны 45-æм полкъ бау ис 216 æмхæццæ авиацион дивизиимæ. Уыцы дивизийы полчы командиртæй Дзусы-фырты хуызæн номдзыд ничи уыди. 1943 азы 45-æм полкъæн лæвæрд æрцыд ахæм ном — 100-æм гвардийы авиацион куынаггæнæг полкъ. Уымæй гыццыл раздæр, майы майы, Дзусы-фырты сæвæрдтой 9-æм гвардийы куынаггæнæг дивизийы командирæй. Ибрагим сси, куыд фæзæгъынц, уыцы дивизийæн æрмæст йæ командир нæ, фæлæ йæ уд, йæ дзæцц. Уый алы тæхæджы дæр зыдта удæй-удмæ, зыдта сын сæ хорз миниуджытæ дæр æмæ сæ лæмæгъ бынæттæ дæр. Æмæ архайдта, цæмай алы тæхæг дæр уа райгуырæныл иузæрдион, уа амалджын хæстон. Афтамæй 9-æм дивизи сси, Сæйраг Командагæнынады фæстауæрцы ахъазаджы тых. Комкоммæ уым фæзынд уæлдæфон хæсты ног тактикæ, зæххæй уæлдæфмæ командæ кæнын дæр фыццаг райдыдтой ацы дивизийы. Ардыгæй рацыд ахæм номдзыд тæхджытæ — комкоммæ Ибрагим кæй схъомыл кодта, уыдон — дыууæ æфсымæры Глинкатæ, Покрышкин, Речкалов,

Бабак, Клубов, Сапьян æмæ бирæ æндæртæ. Æдæппæтæй дивизийæ рацыди 57 Советон Цæдисы Хъæбатыры, уыдонæй цыппар уыцы стыр номы аккаг систы дыгай хæттыты. Сæ иу та А. И. Покрышкин — æртæ хатты.

Кубаны хæстыты рæстæджы Дзусы-фырт æдзухдæр уыди хæстæн йæ раззаг хаххыл. Æдзухдæр уыдта, уæлдæфы чи цы гæнæг уыди, уый æмæ æдзухдæр уæлæмæ амыдта, тæхджытæй кæй цы ми кæнын хъæуы, уый.

«Дивизийы командир куы сси, уæддæр дзы нæ рох кодтой 45-æм æмæ 100-æм гвардион полчыты кæимæ служба кодта, уыдон, — мысы В. С. Сапьян. — Арæх-иу æрбацыди, полкъ кæм уыди, уырдаæм, ныхас кодта механиктæ æмæ техниктимæ. Уæлдай фылдæр та тæхджытимæ ныхас кæнын уарзта. Уæлдæфы-иу хæст куы уыди, уæд-иу Дзусы-фырт æдзухдæр лæууыд амонæн станца кæй хуыдтой, уым. Йæ ном уыди «Тигр». Зæгъæм, къордæй æртахтыстæм, хæст кæм цыди, уыцы ранмæ, уæд-иу бадзырдтон:

— Тигр! Тигр! Æз — 13-æм. Æрхæццæ дæн бынатмæ. Куыд у уавæр?

Æмæ-иу уайтагъд фехъуыст Ибрагимы хъæлæс:

— Æз — Тигр! Уæлдæф сабыр у. Дæ хæс æххæст кæн!

Стæй фæстæдæр:

— Æртындæсæм! Æз — Тигр! Дæсæм цыппаркъуымонмæ æрбатахы бырсæг хæдтæхджыты къорд. Уæхи съл ныццæвут!

Æмæ-иу райдыдтам...

Цас рауадаид æмæ та ногæй:

— Хъусут, хъусут! Хурырдыгæй æрбацауы «мессершмитты» къорд. Уæ хъус сæм дарут! Бомбатæхæссæджы цæвут! «ДБ» уæм фæцауы æххуыс кæнынмæ! «ДБ» — уый Советон Цæдисы Дыууæ хатты Хъæбатыр Д. Б. Глинкайæн уыди ахæм ном.

Афтæ уыди 1944 азы майы онг

Йæхæдæг Ибрагим тахти мæ тахти, цалынмæ иухатт фыдбылызы нæ бахауди, уæдмæ. Уæд дивизийы командир уыди, афтæмæй атахти къорды сæргъы. Фронты сæрмæ сын бацайдагъ и ахъызæджы хæст фашисттимæ. Уыдонæй цалдæр ссыгъди, уæдæ дзы лидзджытæ дæр фæци. Фæлæ уыдоны бынæттæм тахтысты ног æмæ ног хæдтæхджытæ. Афтæмæй иу ран, немыцаг хæдтæхæгæн йæ пиллон куы скалдта Ибрагим, уæд ыл æрхъула сты цалдæрæй. Йæ хæдтæхæг ссыгъди, фæздæджы аныгъуылд æмæ фесæфт.

Уæд цы бавзæрстой тæхджытæ! Æртæ боны æмæ æртæ æхсæвы

цæфтæ мæ рынчынтæй иу нæ ацыд командагæнæн пунктæй. Уалынмæ æрыхъуыст хабар: Дзусы-фырт сæрæгас у! Цæф у, фæлæ йæ удæн ницы тас у. Ис нæхи фистæг æфсæддонтæм.

Уый фæстæ фæзынди. Фырцинай кæрæдзийы сæрты хаудысты. Йæхицæн дæр йæ мидбылхудт нæ сист йæ цæсгомыл.

— Базмæлын уæ кодтон, æнхæлдæн. Хатыр курын. Парашютыл рагæй нал рагæпп кодтон æмæ, зæгъын, афæлварон.

Уый фæстæ никуыуал атахти, нал æй ауагътой уæлдæр командиртæ. Дæ командæйы куыст кæн ын загътой фидарæй.

Мах æфсад размæ сæ уд æппæрстой. Советон Цæдисы Хъæбатыр, булкъон К. Сухов фæстæдæр куыд фыста, уымæ гæстæ сæ аэродром уыди денджызы тæккæ былыл. Денджызы сæрты тæхын уыди тынг зын, уымæн æмæ сæ кæдæм тæхын хъуыди, уый дзæбæх нæ уыдтой. Æмæ сыл уæд сæмбæлд æхсызгон хабар: горæттæ Краматорск, Сталино ссæрибар сты фашисттæй. Махуæттæ æрбынат кодтой Мариуполы.

Уæлдæр командагæнынад стыр аргъ скодта ацы хъæбатыр дивизийæн. Фыццаг ын лæвард æрцыди ном «Мариупойлаг», хæст куы фæци, уæд та йæ схуыдтой «Берлинаг» Æртæ хатты та паддзахадон хæрзиуджытæй хорзæхгонд æрцыди. Æдæрсгæ кодта йæ фæдыл йæ цæргæсты А. И. Покрышкин, хъæбатыр æмæ хъазуатонæй тох кодтой Глинкæтæ — Дмитрий æмæ Барис, Александр Клубов, Василий Шаренко, Иван Бабак, Васили Дрыгин, Владимир Семенишин, Константин Вишневецкий, Алексей Закалюк, Николай Трофимов, Николай Лавицкий, Петр Кетов, Александр Торбеев, Андрей Труд, Григорий Речкалов, Аркади Федоров, Виктор Жердев, Сергей Лукьянов, Григорий Дольников, Павел Крюков, Павел Еремин, Александр Румм, Александр Ивашко, Васили Онищенко æмæ иннæтæ.

Уыди ахæм хабар: цалынмæ Мариуполь ссæрибар кодтой, уæдмæ иубон куынаггæнæг хæдтæхджыты къорд, сæ сæргъы И. Бабак, афтæмæй уыди старæн куыстытæ кæнынмæ. Иуран æфсæнвæндаг кæм фæсæджилтæ, уым сæ цæст æрхæцыд æнæхъуаджы бира вагæттыл. Хæдтæхджытæ дæлдæр сæхи æруагътой, æмæ тæхджытæ фæдтой — вагæттæ адæмæй уыдысты седзаг, рудзгуытæй хæдтæхджытæм чи йæ худ тылдта, чи — йæ кæлмæрзæн. Агуырджытæ æххуыс.

Уайтагъд хабар фæхæццæ кодтой Дзусы-фыртмæ.

— Ласдзысты нын нæ мæгуыр адæмы, — йæ мæстæлгъæд

хъалæсæй загъта командир æмæ бауынаффæ кодта: фехалын хъæуы поезды рацæуæнтæ!

Фыццаг цæф фæкодтой Бабаки тæхджытæ, сæ фæстæ бахæццæ сты Г Речкалов æмæ П. Еремины къордтæ дæр. Æфсæнвæндæгтæ хæлд æрцыдысты, фæрвæзтысты сæдæгай советон адæм – фашисттæм цагъарæй нæ бахаудысты.

Советон Цæдисы Хъæбатыр Васили Михайлович Дрыгины мысинæгтæй:

«Миус-фронтмæ нæ куы раивтой, уæд нæм Дзусы-фырт сæрмагондæй æрцыд йæ дивизийы комиссар Мачневимæ. Фæндыди сæ, мах полчы цы хъæбатыртæ уыди, уыдоны базонын. Советон Цæдисы Хъæбатыртæ нæ полчы уыди дыууæ — æз æмæ Семенишин. Семенишины Ибрагим зыдта, мæн — нæ. Æмæ мæм бирæ фæныхæстæ кодта. Иу уæлдæфон хæсты мах дыууæйæ æрæппæрстам дыууæ «Ме-109»-ы, фæлæ иннæ дыууæмæ нæ хъуснал æрдардтам. Афтæмæй нæм немьцæгтæй сæ иу иуфарсæй æрбатахт æмæ мæ æхсын райдыдта. Уайтагъд мын мæ хæдтæхæджи кабинæ ахаста. Тыххæй ма æрбадын кодтон мæ хæдтæхæг. Мæ цæсгом фæцæфтæ, æмæ ныр Ибрагимы ныхас уый фæдыл уид.

— Уæлдæфон хæсты хъуамæ уай къæрцхъус, хъуамæ знагæн йæ алы фæзмæлдмæ дæр дæ цæст дарай».

Дардæр Дрыгин йæ мысинæгты фыссы:

«Куы фæдзæбæх дæн, уæд мæм йæхимæ фæсидти Дзусы-фырт.

— Академимæ нæ æрвитын хъæуы иу тæхæг лæджы. Иууылдæр зæгъынц дæуæй. Æз — дæр. Хорз фæхæцыдтæ, ныр та — ахуыр!

Ибрагимимæ цалдæр хатты фембæлдтæн хæсты фæстæ дæр, Мæскуыйы. Иухатт, хъуыды ма йæ кæнын, фембæлдыстæм стыр театры, кастыстæм «Иван Сусанин»-мæ. Спектаклы фæстæ бирæ фæныхас кодтам Сусанины стæй нæхи æмæ нæ хæстон æмбæлтты патриотизмы тыххæй...»

11-æм гвардион бæхджынафсæдты дивизийы 11-æм штабы хицау С. Ф. Савицкий афтæ фыссы:

«Иухатт изæрыгон корпусы штабæй рацæйцыдтæн машинæйæ. Мæ артаг куы фæуа, уымæй тарстæн æмæ фæфæндæ кодтон — тæхджытæм фæздæхон æмæ сæ бензин ракурон. Куы бахæццæ дæн, уæд æрыгон афицеры хсæн фæдтон иу цыппор азы кæуыл цыдаид, ахæм булкъоны. Асæй бæрзонд нæ уыди, фæлæ — фидæрттæарæзт. Мæн куы фæдта, уæд мæм раздæхт:

— Агас нәм цу. Базонгә уәм. Дзусы-фырт, дивизийы командир. Адон та мæ цæргæстæ. Нырма ныр æрхæццæ сты училищейæ. Хæсты нæма уыдысты.

Уый фæстæ ауагъта афицеры, мæн мидама акодта, йæ кусæн бынатмæ. Æрбадтыстæм æмæ ныхæстæ кодтам. Æз ын кастæн йæ цæсгоммæ æмæ уыдтон фидар, æнæбасæтгæ æхсар, йæ сау бæзджын æрфгуытæ, йæ мидбылхудт йæхима лвæста адæймаджы. Æз æй бафарстон:

— Ацы æрыгон тæхджыты хæцын сахуыр кæнын зын хъуыдаг нæу?

— Æнцон хъуыдаг нæу, — загъта уый, — фæлæ нæм, кæй дæсныадыл ахуыр кæной, ахæмтæ иу æмæ дыууæ нæй: Покрышкин, Речкалов, æфсымæртæ Глинкатæ.

Стæй мæ афарста:

— Сымахæн та уæ дивизийы командир чи у?

— Инæлар Сланы-фырт, — загътон æз.

— Сланы-фырт?! Леонид?! Æмæ уый ме мбæстаг куы у. Инæлар сси, загътыс?! Загъ ын: æз æм æнæмæнг зындзынæн. Хъуамæ йын арфæ ракæнон, инæлар кæй сси, уый фæдыл.

— Тынг æхсызгон нын уайд.

— Æнæмæнг зындзынæн! Рох уæ ма уæд — æз дæр бæхджын æфсæддон уыдтæн раздæр»

«Дыккаг Украинаг фронтмæ нæ куы 'рбаивтой, уæд фехъуыстам: Нæ Баба дивизи хъуамæ ныууадза æмæ командæ кæнын райдайа корпусæн, — дзуры йæ мысинæгты В. С. Сапьян. — Цавдуртау фесты æппæт тæхджытæ дæр уыцы хабарæй. Ау, дыууæ уæззау азы дæргы нын цæрын æмæ хæцын чи амыдта, æдзух ныл йæ арм чи дардта, цæвиттойнаг нын чи уыдис, уымæй хъуамæ ныр фæхицæн уæм?! Фæстæмæ кæимæ цыдыстæм хæсты райдайæн бонты, ног хæдтæхджытæ скъæрын нын чи амыдта, размæ бырсын кæимæ байдыдтам, нæ полкъ дæр «гвардион» кæимæ сси, нæ дивизи дæр «Мариуполаг»-ы ном кæимæ райста, уыцы командир ныр хъуамæ ацæуа махæй! Æмæ кæд иуæй маст кодтам, уæд нын иннæмæй та æхсызгон уыди — æгайтма ахæм уæлдæр командæгæнынад кад кæны нæ Бабайæн!»

1944 азы майы майы Дзусы-фырт æвæрд æрцыди корпусы командæгæнæгæй. Уæд ын радтой инæлар-майоры цин дæр. Тынг зæрдæмæхъаргæ ныхас кæны, Ибрагимимæ куы хицæн кодта, уæд æм цы æнкъарæнтæ уыди, уыдоны тыххæй

А. И. Покрышкин йæ мысинагты чиныг «Небо войны»-йы:
 «Булкьон Дзусы-фырт цыди махæй. Ныр уый командæ кæндзæн Белорусы фронты чи уыди, уыцы авиакорпусæн. Штабы мыл куы фембæлди, уæд мын бирæ ныхæстæ фæкодта, дивизийæ цæуын ын куыд зын у, уый тыххæй, раст, дам, удæй æмæ зæрдæйæ баиу дæн йемæ. Бирæ цыдæртæ та мын фæдзæхсгæ фæкодта. Куы ныхас кодтам, уæд командиры кусæн уатмæ бахызт дивизийы штабы хицау Б. А. Абрамович. Уый мæм бахудти, стæй мын мæ разы нывæдз райтыгъта æмæ мын бацамыдта, дивизи кæдæм хъуамæ батæха æмæ кæм хъуамæ æрбынат кæна, уыцы бынат.

— Сарæхсдзынæ æрбынат кæнынмæ? — комкоммæ мын мæ цæстытæм æрбакаст Ибрагим.

— Мæхиуыл нæ бацауæрддзынæн, — дзуапп ын радтон æз.
 — Хæдивæг та мын чи уыдзæн?

— Хæдивæг? — Хинæйдзаг худт бакодта, афтæмæй мæ бафарста уый дæр. — Дæ рагон зонгæ Краев.

Уый мæнæн æхсызгон нæ уыди. Ибрагим мын мæ уавæр бамбæрста, аздæхт штабы хицаумæ æмæ загъта:

— Дивизи æз ратдзынæн уым, фронты, куы æрбынат кæнæм, уæд.

Æз кæддæриддæр стыр аргъ кодтон командирæн, тæхджытыл афтæ зæрдæбынæй кæй аудыдта, уый тыххæй. Æмæ та мæм ныр дæр тынг бахъардтой йæ ныхæстæ — афтæ кæнынмæ уымæн хъавы, цæмæй мæнæн баххуыс кæна дивизи фæсчъылдымæй фронтмæ баппарыны хъуыддаджы.

— Хъуыддæгтæм æрæвнал. Райсом дæ æфсады командæгæнæгæн доклад кæнынмæ тæхын хъæуы.

— Афтæ уыдзæн! — загътон æз хъæрæй, ныр дæр ма мын цыма командир у, уый хуызæн».

Дзусаты Ибрагим цы корпусæн сси командæгæнæг, уым тæхджытæн сæ 60 проценты уыдысты хæрз æрыгон æмæ æвæлтæрд. Фæлæ цыбыр рæстæгмæ иууылдæр цæттæ уыдысты цыфæнды карз хæстытæм дæр: Ибрагим лыстæг æвзæрста куыд нæхионты арæхстдзинад æмæ къуыхцытæ, афтæ знаджы арæхстдзинад æмæ къуыхцытæ дæр. Уымæ кæд хорз сарæхсти тæхæг, уæд — æппæлгæ, уæд рæвдаугæ. Фæлæ æнарæхст, æварæз митæ чи кодта уæлдæфы, уыдонæн нæ барста.

1944 азы не 'фсад размæ куы бырста, уæд Дзусы-фырты корпус

кодта тынг ахсджиаг куыстытæ Бобруйскы, Минскы, Барановичийы, Слонимскы, Бресты, Седлецкы æмæ æндæр рæтты. Корпусы хæдтæхджытæ уæле, арвæй, хъахъхъæдтой, зæххыл цы æфсæддон хæйттæ цыди размæ, уыдоны. Уалдайдæр та, Днепр, Друть, Березина, Шара, Бут æмæ иннæ дæтты сæрты куы хызтысты, уæд. Кæд-иу æфсады сæрмæ фæзынд знæгтæ, уæд-иу сæ хæдтæхджытæ сæ разæй айстой. Стæй ноджы кодтой старæн куыстытæ. Уыцы бонты уыдон акодтой мингай тæхтытæ.

Уæд Белорусы цы хæстытæ уыди, уыдонæй иуы тыххæй фыссы йæ мысинæгты чыныг «Крылья Победы»-йы Советон Цæдисы Хъæбатыр, Советон Цæдисы Маршал С. И. Руденко:

«Минсмæ бырстой æртæ Белорусаг фронты æфсæдтæ: хуссарырдыгæй — 1-æм æмæ 9-æм танкты корпустæ, ныгуылæнæй — 1-æм Белорусаг фронтæй Плиты Иссæйы бæхджын-механизацигонд æфсад. Утæппæт æфсадан цыдæриддæр хъуыди, уыдон сæм хæццæ кодта Суворовы орденхæссæг Сталинграды 271-æм авиацион дивизи. 23 июлы полкъ хъуамæ æрбаппæрстаид бæхджынтæн хæцæнгæртзтæ Чалецы аэродромæй Ставы æрбадæн фæзуатмæ. 21 хæдтæхæджы æрбахастой сармадзаны æмæ алыхуызон нæмгуытæ 229. 26 июлы, æхсæв бонырдæм куы фæкъул и, уæд æрбахæццæ кодтой 10600 литры бензин, сæрдæн зети 1400 килограммы. Æмæ ноджы бирæ æрмæг.

Уыцы бонты бæхджын æфсадимæ нал уыди бастдзинад. Инæлар М. С. Калинин бадзырдта П. И. Брайкомæ — ницы зоны, авиакорпусы командæгæнæг инæлар Дзусы-фырт кæм и, уымæн? Брайко ницы зыдта Ибрагимы хабарæн. Уæд Калинин загъд систа Брайкомæ, ома сымах корпус у, æмæ, хъуамæ зониккат, кæм и, уый. Петр Игнаты фырт йæ хъаст æрбахаста мæнмæ. Æз æй æрсабыр кодтон. Ныфс ын бавæрдтон: мæхæдæг баныхас кæндзынæн Малининимæ. Мæхицæн дæр уыди Курскы къæлæты ахæм загъд-замана Малининимæ. Цæвиттон, уæд И. Д. Чернявский кæмæн командæ кодта, уыцы 60-æм æфсад размæ цас ацыд, уый фронты штаб нæ зыдта. Фæлæ, æфсады уæле чи хъахъхъæдта, уыцы тæхджытæ федтой, æфсад кæмыты æрæнцадысты, уый. Афтæмæй æхсæв знаг куы ныббырсид, æмæ махонтæ фæстæмæ куы фездæхиккой. Бонæй генералон штабæй æрбадзыртой: кæм и æфсад? Æмæ Малининмæ загъд куы сисиккой — раст цæуылнæ дзурыс? Цæуылнæ зоныс, æфсад кæцы ран и, уый? Калинин хъуыддаг мах æфсон фæкодта —

тæхджытæ, дам, æрбахастой ахæм хабар. Уæд Рокоссовский мæнмæ куы фæуайд — раст цæуылнæ амонут, æфсад кæм и, уый? Æз ын загътон, æхсæв не фсад фæстæмæ рацыди, загъгæ.

Ныр æз уыцы хабар æрхъуыды кодтон фронты штабы хицауæн. Уый мын бахæс кодта, цæмæй арвыстаин агурджытæ. Æз арвыстон æхсæвдзу бомбæхæссæг. Арвыстон æй боньгон, мæ зæрдæ кæдæм æхсайдта, кæм хъуамæ уыдаид Иссæйы корпус, уырдам. Хæдтæхæг скъæрдта А. Харитошкин — фæстæдæр сси Советон Цæдисы Хъæбатыр. Йемæ уыцы тæссаг балцы уыд штурман И. Семенов.

Куы рталынг, уæд хæдтæхæг æрбаздæхт. Харитошкин рахабар кодта:

— Фронты сæрты баирвæзтыстæм, кæд ныл сæ нæмгуытæ суæдтытæ кодтой, уæддæр. Æрбадтыстæм иу æрдузы. Хæдтæхæг бæлæсты бын бамбæхстам. Кæсæм фæйнæрдæм — никуы мæ ницы. Уæд нæм хъæдæй рацыд иу лæппулаг хъæууон дарæсы. Йæ тæрттæ ныл сцагъта:

— Айсут уæхи ардыгæй. Цас гæнæн ис, уыйас тагъддæр.

— Цæмæн? — фæрсæм мах.

— Мах æмбæхст стæм, сымах тыххæй нæ базондзысты знæгтæ.

— Хорз. Куыддæр барæвдз кæнæм нæ хæдтæхæг, афтæ айсдзыстæм нæхи.

Æз ацыдтæн хæдтæхæгмæ. Семенов лæппуимæ баззад. Уæд дын æй æваст куы афæрсид: ам нæ бæхджын æфсадыл йæ цæст никуы æрхæцыди?

Лæппу йæм æдзынæг ма ныккæса:

— Цæмæн дæ бахъуыд?

— Мах сын ацы хъæумæ хостæ хастам сæ цæфтæн, ныр сæ кой дæр нал и ам.

— Æмæ дыл уæд нырмæ дзых нæ уыди!

Лæппу йæ парахат къæхдæфтæй араст и нæ разæй хъæумæ. Цы хæдзармæ нæ бакодта, уым мидæгæй нывæдзыл багуыбырсты Плиты Иссæ æмæ Дзусаты Ибрагим. Лæппу, æфсæддон куыд фæкæны, афтæ загъта, корпусы командæгæнæгæн, «По-2» кæй æрбатахт, уый тыххæй. Уæд нæм Иссæ дæр йе ргом куы раздахид. Мах сын радзырдтам: ницы бæрæг хабар сæ зоны командæгæнынад æмæ тыхсы. Плийы-фырт йæ сæр банкъуыста æмæ загъта, немыц стыр ныббырст кæй цæттæ кæнынц, корпус

ныппырх кәнынмә кәй хъавынц. Әмә Иссаә йә бәхджын-
тимә кәй хъавы ахсәв йәхәдәг немыцы ныццәвынмә. Уый
тыххәй ам бамбәхста хъәды йе 'фсад, уый тыххәй ахицән
кодта бастдзинад дәр — немыц сын ма 'рцахсой сә ныхас.

— Фысгә сәм ницы кәнын. Әнәуи зәгъ: мах хъәдыл ахиз-
дзыстәм әмә нә ных сараздзыстәм Брестмә.

Плийы-фырты ныббырст рауад иттәг хорз. Дыккаг бон Иб-
рагим фехъусын кодта командәгәнәгән, йә авиакорпус
уәлдәфәй иу цәф иннәйы фәстә кәй кәны знагән, афтәмәй
Иссәйы размәбырсәг бәхджынты кәй хъахъхъәны. Әмә иумә
кәрәдзийыл фидар хәстәй кәй фәбырсынц Брестырдам».

Дзусы-фырты куынагәнәг хәдтәхджытә әрмәст хъахъхъә-
ныны куыст нә кодтой. Уыдон-иу сәхәдәг дәр абырстой, сәр
куы бахъуыд, уәд әмә-иу знаг, куыд фәзәгъынц, мысты хуынкъ
туманәй агуырда. Уәлдайдәр ахәм ныббырстытә фәфылдәр
сты хәстән йә әртыккаг хайы, махмә хәдтәхджытә фылдәр и,
стәй хуыздәр сты знаджды хәдтәхджытәй, уый куы сбәрәг и,
уәд.

Әмә та-иу абырстой Ибрагимы цәргәстә әмә та-иу сә
маст ныккалдтой знаджды фистәг әфсәдтыл, йә техникайыл,
әфсәнвәндәгтыл, автоколоннәтыл, аэродромтыл, хәцәнгәртә
әмә артаг кәм әфснайд уыдысты, уыцы бынәттыл.

Цәмәй алы ныббырст дәр әнтыстджынәй цыдаид, уый
тыххәй хъуамә сгарән куыстытә уыдаииккой раст, әнәрәдыд
уыцы хъуыддагән Ибрагим ләвардта стыр нысаниуәг. Хъуа-
мә ныббырсыны размә, кәдәм бырсай, уым әппәт дәр зонай
дзәбәх — хъуамә дәм суанг сә къамтә дәр уой.

Цымыдисаг сты, Ибрагимән йә фыссән чингуыты цы фыс-
тытә баззади, уыдон дәр. Мәнә дзы дыууә:

«1945 азы 9 январь. Хәдтәхджытә ныссабыр сты дыууәр-
дыгәй дәр. Цәугәдон Висләйы атагъайы кәрәй-кәронмә, 10
километры фәтәнән чи у, ахәм мигъ бады. Цәст дыууә метрмә
ницы уыны. Әнкъардәй нә хъиутә хәрәм. Рәхджы хъуамә
рауайа стыр ныббырст әмә мах та — бадгә. Нә бон стәхын
нәу. Знон дыууә фыстәджы арвыстон — иу нә бинонтәм, иу —
зәрәдгәтәм, Заманхъулмә. Нә кәстәр чызг Тамарә фембаргә и,
фәрсы мә — цал әвзәр (ома фашистон) хәдтәхәджды
әрәппәрстам. Әфсәддон газетәй йын ралыг кодтон, нә
хәбәрттә кәм сты, уыцы бынат әмә йын әй арвыстон.

12 январь. Ныббырст райдыдта ǝнǝ авиаци. Боницǝхтыл ныннǝрыди 1-аг Украинаг фронты артиллери. Зǝхх сармадзанты бын змǝлы 'мǝ уынǝргы. Знаджы раззаг хǝйтты сǝрмǝ арт пихылайттǝ калы. Катюшǝты нǝрын тынгǝй-тынгдǝр кǝны. Тынг ǝвзǝр у, уǝлǝ уыцы диссǝгтǝм ракасǝн кǝй нǝй, уый — нǝй стǝхыны амал».

Чиныг «16-ǝм уǝлдǝфон» фыста: Вислǝйǝ Одермǝ куы бырстой мах ǝфсǝдтǝ, уǝд бирǝ диссǝгтǝ бавзǝрста Дзусы-фырт. Иуы кой дзы ǝнǝ ракǝнгǝ нǝй: 22 январы авиакорпусы оперативон кǝорд цыди машинǝтыл хǝǝды мидǝг дыууǝ польшǝйаг хǝǝуы Турен ǝмǝ Рохвалы 'хсǝнты. Уалынмǝ раззаг машинǝтǝ ǝрлǝуыдысты. Сǝ размǝ хǝǝд ǝрлǝбырд, ацǝуǝн дзы нǝй. Ибрагим рахызт машинǝйǝ, кǝсы ǝмǝ — уǝртǝ сǝ ныхмǝ ǝрбацǝуы дунейы фашисттǝ, хǝцǝнгарзǝй хǝрзифтонг. Цы чындыуǝ?! Фǝстǝмǝ раздǝх — се 'ппǝтǝн дǝр сǝ фǝсонтыл фǝйнǝ нǝмыджы ныххуырстаиккой. Тохы бацǝуын — ǝнǝзонд хǝуыддаг, утǝппǝтǝн цы уыди иу оперативон кǝорды бон?!

Дзусы-фырт ǝрлǝууыд немыцы раз, ǝмǝ сǝ фидар ǝнǝ уǝлдай ныхасǝй фǝрсы, уырыссагау сǝ исчи зоны, ǝви нǝ?

Фашисттǝ кǝсынц инǝлармǝ — лǝууы, хицау куыд фǝлǝууы, афтǝ, йǝ уǝлǝ сау нымǝт, бǝрзонд кǝǝбǝлдзыг худ. ǝвǝцǝгǝн ǝй Плиты Иссǝ фенхǝлдтой — немыцаг салдǝтты 'хсǝн уыди, Иссǝйы бǝхджын-механизацигонд ǝфсад кǝй ныппырх кодта, уыцы хǝйтты баззайǝцǝгтǝ. Немыцǝй дыууǝ дзǝбǝх дзырдта уырыссагау, сǝ иу — бǝрзонд, кǝǝсхуыртǝ, фǝлурс капитан Ибрагимы фǝрстытǝн бǝстон дзуаппытǝ радта. Уый куыд загǝта, афтǝмǝй ацы дивизи ǝдǝппǝт 640 салдаты ǝмǝ афицеры — фǝхицǝн сты сǝ хǝстон хайǝ. Сǝ машинǝтǝ ныууагǝтой, артаг кǝй нал уыди, уый тыххǝй. Сǝ командир кǝмдǝр бамбǝхст, командǝ кǝнын йǝхимǝ райста штабы хицау. Ныр дыууǝ боны дǝргы сты хǝǝды — ǝнǝ хǝлц, ǝнǝ тамако. ǝндǝр ницы сǝ сǝрǝн зонынц ǝмǝ ам фǝндаг хǝахǝхǝнǝг скодтой сǝхи.

— Фехǝусын кǝн ǝмǝ уе ппǝт дǝр уǝ хǝцǝнгарзтǝ манǝ ацы дзыхǝхы ǝрǝвǝрут! — дзырд радта инǝлар. Афицер ын ратǝлмац кодта йǝ ныхас.

Ибрагим капитанǝн радта тамако. Уый сдымдта ǝмǝ йǝхиуыл фǝхǝцыди, стǝй дзырд радта, цǝмǝй слǝууой, иугай цǝуой ǝмǝ дзыхǝхы ǝвǝрой сǝ хǝцǝнгарзтǝ.

16 апрелы нызмæлыдысты 1-аг Белорусаг æмæ 1-аг Украинаг фронтты сармадзанта. Цæугæдон Одеры галиу был арт фестади, цы уыди, уымæй. Артиллери æмæ авианыббырстыты фæстæ ассæстой размæ зæххылцæуæг хæстон тыхтæ. Боньцъæхтыл, сармадзанта куыддæр ныннарæдысты, афтæ уæлдæфмæ сæхи систой советон хæдтæхджытæ, æмæ сæ быны зæхх æмрызт кодта, сæ алыварс та дуне — æмбу.

Æхсызгон у уый, æмæ 16 апрелы Берлины сæрмæ цы сгарæг хæдтæхджытæ батахт, уыдон кæй уыдысты Дзусы-фырты авиакорпусæй. Сæ уæлæ бадтысты, Ибрагим кæй схъомыл кодта, уыцы уæлдæфон цæргæстæ капитан Гурский, кæстæр лейтенант Самохвалов. Уыцы бонты æрцыди ахæм æхсызгон хабар: Дзусы-фырты тæхджытæ æрæппæрстой, инæлар Хетæгкаты Георги кæй пырх кодта, уыцы Зеелы рæгътæм Берлины кулдуары стыр-арæст дæгъæлы къопи. Дæгъæл самал кодтой 1756–1763 азты авдазон хæсты чи архайдта, уыцы уырыссаг хæстонтæ.

Раздæры хæстон уацхæссæг Я. И. Макаренко фыста: «Зееловскы къуылдымтæ куы иста Сырх Æфсад, уымæй æртæ бонь фæстæдæр тыхтæ æмæ фыдтæй бахæццæ дæн инæлар-булкъон Богдановы командæгæнæн пунктмæ. Йæ пункт уыди, фæззыгæнд дзæбæх цъæх кæнын кæм байдыдта, ахæм быдыры кæрон иу гыццыл хуторы.

Инæлар-булкъон æгъуыссæг æхсæвы фæстæ, хæдзары фарсмæ цы къаннæг дыргъдон уыд, уым дыууæрдæм рацу-бацу кодта. Йæ хæрздаст цæсгом уыди сабыр. Уырдаæм æм уадысты штабы афицертæ, хъуыста сын сæ ныхæстæм, дзырдта сын, кæм цы кæнын хъæуы, уыдæттæ. Йæхæдæг æхсызгонæн улæфыд уал-дзыгон хъарм уæлдæф. Мæнмæ йæ куы равдæлд, уæд загъта:

— Хъуыддаг афтæ у мæ, Берлинмæ цы танктæ бырса, уыдонæн зæхх æхсынæгау зын уызæн. Уымæн æмæ дзы азмæлæн нæй фашистты техника æмæ салдæттæй. Фæлæ уыйхыгъд сæ тых баиу уызæн, æмæ сæ уæд уромæг нал баурумдзæн. Гитлеронтæ та, цæвæг æмæ æвзидæгæй чи кæцы у, уый нал æмбардзысты.

Дыргъдоны кæрон лæууыд тарбын цъæх автобус, уæле дзы алырдæм ныхъхъылтæ сты алыхуызон антеннатæ. Автобусы, йæ хъустыл хъусæнтæ конд, афтæмæй стъолы уæлхъус бадти мæ рагон зонгæ инæлар Дзусаты Ибрагим. Йæ разы стъолыл — нывæдз æмæ уымæ касти, афтæмæй æнæрынцойæ ныхас кодта, уæлдæфы чи уыд, уыцы тæхджытимæ. Уæд Богдановы æфсады уыди йæ

авиакорпус. Иуафон æй «уæлдæфæй» куы февдæлди, уæд йæ кæсæнцæстытæ ферттывтвой, æмæ мердæм æрбадзырдта:

— Тынг тæвд бон у. Тæхджыты æрбадынмæ дæр не вдæлы.

Командагæнæн пункты цалдæр сахаты фæдæн æмæ æппæт дæр бамбæрстон. Алцы дæр уыди хорз — танктæ размæ бырстой, уæле сæ хæдтæхджытæ хъахъхъæдтой, афтæмæй æввахсæй-æввахсдæр кодтой Берлинмæ».

25 апрелы танкджын æфсад горæт Вердермæ куы бахæццæ, уæд баиу и 1-аг Украинаг фронты танкджын æфсадимæ æмæ Берлин — йæ гарнизоны 200 мин салдаты, — афтæмæй бынтондæр æрхулайы баззæди. 28 апрелы Берлины гарнизоны не 'фсад æртæ дихы фæкодта. Фашистон командагæнынад нал зыдта, цы кæна, уый.

6-æм корпусы оперативон къорд æрбынат кодта Берлинæй чысыл æддæдæр горæт Бернауы хуссарварс. Райсом боныцъæхтыл корпусы командир Дзусы-фырт хъуамæ æрзылдаид дивизитыл. Ныр машинæйы сбада, афтæ йæ уæлхъус алаууыд бастдзинады афицер æмæ йæм радта, хицауады гриф кæуыл уыд, ахæм пакет. Пакет уыд Михаил Калининæй. Уый арфæ кодта Ибрагимæн, Суворовы дыккаг къæпхæны орден ын дыккаг хатт лæвард кæй æрцыд, уый тыххæй.

Ибрагимы хъуыдытæ Калинины гæххæттæй нæма фæхицæн сты, афтæ полчъы командир, дæлбулкъон Хара фехъусын кодта корпусы командирæн: Берлины рдыгæй Бернаумæ æрбацæуы стыр немыцаг гæрзифтонг æрдонг. Фæстæдæр куыд сбæрæг ис, афтæмæй уыдон раирвæзтысты не фсады æрхулайæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, корпусы оперативон къорд утæппæт æфсæдтимæ схæца, уый бынтон æнæрхъуыды хъуыддаг уыдаид.

Немыцы ма Бернаумæ хъуыди æртæ километры бæрц, афтæ Дзусы-фырт бардзырд радта радиостанцæйы, цæмæй фæйнæ полчъы стæха Татанашвили æмæ Исаевы дивизитæй. Сæ хæс ахæм размæ къæхдзæф дæр мауал æрбауадзæнт немыцы, фæлæ сæ фæстæмæ Берлины балæууын кæнæнт. Уæд сæдæ хæдтæхæгæй фылдæр немыцагты сæрмæ 8 зиллаччы сарæзтой, афтæмæй ныккалдтой уырдыгмæ, цыдæриддæр сæм хæцæнгарз уыди, уыдонæй. Сахаты фæстæ немыцæн сæ иу хай фæндагтыл баззæди цæфтæ 'мæ мæрдтæй, иннæ хай фæстæмæ Берлинмæ баздæхт.

Уыцы бонты уавæр хорз бамбарынæн иттæг æххуыс сты Я. И. Макаренкоы мысинæгтæ:

«Берлины сармæ уыди тынг зын архайæн: уæлдæф бæз-бæз кодта алыхуызон паролътæ æмæ сидтытæй, алырдыгæй хъуысти командирты ныхас тæхджытимæ — иу ныхасæй арв æмгуыв-гуыв кодта. Уым мын мæ зонгæ инæлар Дзусаты Ибрагим, æппындæр æппæлынтæ 'мæ стыр ныхæстæ чи нæ уарзта, уый уæлæмæ касти, йæ халас рихитæ лæгъз кодта йæ къухы уырзтæй, афтæмæй дзырдта:

— Берлины цур куыд баиу и æппæт æфсæддон хæйтты æмар-хайд, афтæ нырма никуы. Арвыл æрмæстдæр уыди Советон авиаци».

30-æм апрелы Рейхстаг ист æрцыд. 8-æм майы фашистæ сæ къух æрæвæрдтой, фашистон Герман йæхи састыл кæй нымайы, уый тыххæй.

Ныр гæнæн уыди хæсты хабæрттæ уынынæн: Ибрагимы тæхджытæ уæлдæфмæ стахтысты 18654 хатты, архайдтой 1234 уæлдæфон хæсты, æрæппæрстой 832 фашистон хæдтæхæджы. Дзусы-фырты хæйттæ мæ иугæндтæ сæрибар кодтой горæттæ: Барановичи, Гуляйполе, Каховкæ, Мариуполь (Жданов), Мелитополь, Осипенко (Бердянск), Берлин, Альдам (Домбе), Познань, Сохачов, Шнайдемюль (Пиля), Штаргард (Старгард-Шепеньска).

Дзусы-фырты хæстонты кадæн цалдæр хатты лæвæрдтой салют Мæскуыйы.

Рацыди 60 азы не стыр уæлахизыл, 100 азы та Дзусаты Ибрагимы райгуырдыл. Цæудзысты азтæ, фæлæ ирон адæм никуы ферох кæндзысты сæ уарзон хъæбул, сæ иузæрдион патриот, се 'рдхæрæны хъæбатыр фырт, се 'фсæнбазыр уарийы рухс ном.

КУЫ ФÆУА ХÆСТ

ПЛИТЫ ГРИС

ЦОМ, ФÆЦÆУÆМ

Уæ мæ хæлар, рабад, райс дæ гæртæ! —
 Нал ис бирæ сагъæстæн рæстæг, —
 Сиды, хъус-ма, сиды нæм нæ бæстæ,
 Сау фыдгул æрбабырста хæстæг.

Цом, фæцæуæм не знагæн йæ размæ.
 Риуæй йын æрæхгæнæм йæ фæд:
 Ды куы 'рлæууай саг лæгау мæ фарсмæ,
 Ме 'хсар дæр тыхджындæр уызæн уæд.

Калммарджытау сау хæсты, мæ лымæн,
 Не знæгты бындзагъд кæнынмæ цом! —
 Абон лæг цы нæ сараза, уымæн
 Ахæм афон нал уызæни сом.

Мах къухæй куы фæуой цагъд фыдгултæ,
 Бакæндзыстæм не стыр хæс æххæст,
 Мады хæртæ бафидæг хъæбултæ
 А зæххыл уыздыстæм мах æрмæст.

Уæдæ райс уынгæг тохмæ дæ гæртæ
 Æмæ ма кæн хи цæрыныл мæт!
 Дзыллæйæн цæуыл хæцынц йæ хæртæ,
 Уый раз циу нæ дыууæйы мæлæт?

ГАФЕЗ

* * *

Æз уарзтон дæу, сыгъдæг уарзтæй дæ уарзтон,
 Мæ цард, мæ бон, мæ рагуалдзæг уыдтæ
 Æдзухæй дæ хæстон зæрдæйы хæстон,
 Кæмдæриддæр мæнимæ ды уыдтæ.

Дæуимæ æз, мæ хур, уыдтæн тыхджындæр.
 Лыгъди мæлæт... Нæ зыдтон æз фæллад.
 Бырстон æвзыгъд. Мæ хæст уыди ныфсджындæр,
 Дæу тыххæй зæрдæ тохы гуылфы рад.

Æз уарзтон дæу, сыгъдæг уарзтæй дæ уарзтон.
 Æз уарзын дæу сыгъдæг уарзтæй ныр дæр,
 Фæлæ, дæ уарзт нæ карз тохы кæй хæстон,
 Дæу уарзын ныр æз уый тыххæй фылдæр.

ХЪАЙТЫХЪТЫ ГЕОР

КУЫ ФÆУА ХÆСТ

Фæстаг фашист йæ ингæнмæ куы хауа,
 Куы банцайа фæстаг хæстон гæрах,
 Нæ хурзæрин фæлмæн тынтæ куы тауа,
 Ныййарæгмæ æрыздæхдзыстæм мах.

Йæ домбайтæ, йæ диссаджы хæстонтæ,
 Йæ зынаргъ тугæй чи хъахъхъæдта зæхх,
 Нæ рыг цæсгæмттæ, хидæйдзаг фæсонтæ
 Ныхсдзыстæм уæд хъæрмуст донæй дзæбæх.

Фæзындзæнис нæм уыцы хъæлдзæг афон,
 Æмæ ма иу ран чи баддзæн æнпад!
 Тæхдзæни маргъау уарзонмæ йæ уарзон,
 Йæ фыртмæ — фыд, йæ буц хъæбулмæ мад!

Уызæн кæуæг дæр, амонд нæу æмхуызон.
 Цы чындæуа? — сыгъди цæхæрау хæст!..
 Æрцыди зиантæ, баныгæдтам уыдон,
 Нæ рухс Уæлахиз нал фæдта сæ цæст!

Салдат хуындис йæ ном æмæ йæ мыггаг
 Нанайы хурæн, адæмы фыртæн, —
 Цæрдзæн, нæрдзæн сæдæ азты йæ хъуыддаг
 Æмæ бæздзæн хъæбатырæн цыртæн!..

Баба дæр уæд йæ къæлæтсæр лæдзæг
 Йæ къухмæ райсдзæн, рахиздзæн нæ кæртæй,
 Зындзысты йæм нæ урс хæхтæ сыгъдæг,
 Нæ бæлæстæ йын кувдзысты сæ сæртæй.

Ды дæр цæудзынæ фæндагмæ дæ хызы,
 Ды дæр кæндзынæ де 'гъдæуттæ æххæст,
 Æртæхдзæн уари æмæ хъарм хъæбысы
 Уый тухдзынæ ды иухаттау фæсхæст!

Куывдтæ, хъæзтытæ, стыр арфæтæ, цинтæ...
 Хæсдзæн йæ фыртæн дзаг нуазæнтæ мад.
 Цы ран фæмард и тохгæнгæйæ минтæ,
 Уым хорз уыдзæн милуантæн та сæ цард!

Фæрс-иу хæстоны, уый дæ н' афæлилдзæн,
 Йæ сыгъдæг цард дæуæн кодта нывонд,
 Йæ сæрыхъуынтæй урсытæ æрттивдзæн,
 Фæлæ йæ ма схон уый тыххæй зæронд.

1944

ХЪАЗБЕГТИ ХЪАЗБЕГ

* * *

Цæхъал цæхъалæбæл гулец
 Кæнуй æ усми Ингулец,
 Æ касти — зуст æма тузмæг,
 Æ билтæбæл тайуй зумæг,
 Æма нигулаænмæ æвуд
 Нæуæгарæзт бæлæгъти цурд
 Хæссуй Сурх Æфсади мингай —
 Хæссуй дзиллæтæн зæрдирай!

1944 азы 18 марты

ЧЕХОЙТЫ СÆРÆБИ

* * *

Цард лæвар кæмæн у рагæй,
Уымæн цард зонын у зын.
Царды даргъ, уæрæх фæндагыл
Æз уæлахизмæ цæуын.

Цард æз тохгæнгæйæ 'мбарын,
Æз лæвар цæрæг нæ дæн.
Цардыл æз цæфæй дæр зарын, —
Аджын уымæн у мæнæн.

Бузныг, демæ кæй дæн, уымæй,
О нæ хъæбатыр фæлтæр!
Зарджытæ нæ кæнын къуымæй, —
Дæн ыстыр хæсты фæлтæрд.

Æз нæма бафсæстæн цардæй,
Æмæ уый тыххæй хæцын.
Хæсты сау фæздæджы арты
Æз нæ уæлахиз уынын.

1944

МЫРТАЗТЫ БАРИС

МА ТÆРС

Акæс-ма, сырх дидинджыты фæзы
Чырс бынсæфт æрбакодта, чызгай!
Æмæ дымгæ сау мигъты фæхæссы
Бон-изæрма хæхтырдæм чыргай.

Акæс-ма, нæ пæлæхсар бæласы
Уад бынтон куы ныккодта лæгуын!
Æз фыццагау мæйрухсмæ йæ разы
Хатгай демæ фыны дæр лæууын.

Акæс-ма, нæ зад рæсугъд дыргъдоны
Булæмæргъæн банцади йæ зард.
Уый кæм хатти иудадзыг уæндонæй
Уым æлгъыстаг сау халон æрбадт.

Фалæ ма тæрс, тагъд æрлæудзæн уалдзæг,
Уалдзæг махæн цардамæндтæ уардзæн.

1942

Хæцæг æфсад

ЦÆГÆРАТЫ МАКСИМ МИГЪЫ ЦЪУПП

Нæ цаф танчы сæрмæ цъæх мигъы цъупп февзæрд.
Къæбæлдзыг тохъылау ныттымбыл, фæдисон.
Йæхимидæг ризы... Нæма ссыди йе 'фхæрд:
Бындзыггай дзы дымгæ фæхъазыди дысон.

Ныр танкыл æрфынæй. Сæууон хуры тынтæм
Сывæллоны рустау сырх тæппытæ фестад,
Æвæцæгæн, атахт кæдæмдæр йæ фыны
Ныууагъта йæ дымгæ, фæдыл тахтæй бастад.

О бауадз æй, дымгæ, фæллад уадзын махау,
Фæлладæн дæр иу хатт æрфынæй фæфæтчы.
О мигъы фæлмæн цъупп, уæззау ихæй ма 'рхау...
Мигъ арфдæр æрныгъуылд...

Ызмæлд ма йæ фæдджи...

1944

Польшæ, Мендзиженц

Хъайтыхъты Георы нæмыгдзæф худ.

МАГКÆТЫ Исрафил

ТОХÆМБАЛ

1941

азы 21 июнь. Сæрдыгон æнтæф хур боны раивта сатæг мæйрухс æхсæв. Горæты уынгты æмызмæлд кодтой хъæлдзæг æмæ цардæфсæст адæм. Фæсивæд атындздытой чи киномæ, чи театрмæ, чи Къостайы номыл паркмæ. Уыцы изæр йе 'мбæлтимæ киномæ рараст Дзгойты Буцкайы скъоладзау лæппу Георги дæр. Проспекты хъæлдзæг ныхасгæнгæ куы 'рцæйцыдысты, уæд æваст дзыхлæуд фæкодта æмæ ныхъхъар ласта:

— Диссæгтæ! Мæнæ Аслæнбег! . Схæцца..

Æмæ дыууæ æфсымæры кæрæдзиуыл ныттыхстысты. Георги йæ хистæр æфсымæры хабæрттæй фæрсгæ дæр нæ акодта, афтæмæй згъорынмæ фæцис:

— Аслæнбег, ды сабыргай цу, æз нæхимæ хæрзæггуæргæг фæуон!

Бæлццоны фæзынд хуры фенды хуызæн у. Æмæ куыннæ фæцин кодтой уыцы æхсæв Дзгойты бинонтæ сæ бæлццоныл! Уæлдæр хæстон-денджызон училищейы курсант уыд Аслæнбег. Цалдæр боны размæ уæгъдибар хъæбысхæстæй Сау денджызы флоты чемпион кæй ссис, уый тыххæй йын радтой цыбыр рæстæгмæ сæхимæ ссæуыны бар. Бæлццоны фенынмæ æрæмбырд сты хиуæттæ, сыхæгтæ, йе 'мгæрттæ.

— Куывд, бэлццоны куывд цэттæ кæн, Буцка, — дзырдтой адæм.

— Тæккæ райсом! Куывдæй хуыздæр æмæ æнцондæр та цы ис, — уыдис Буцкайы дзуапп.

Аслæнбеджы тыххæй фыст æрцыди чиныг дæр. Хæсты быдырæй сыздахтис бирæ хærзиуджытимæ. Къорд хатты ссис Советон Цæдисы чемпион хъæбысхæстæй. Хуыдтой йæ, æндон æнгуылдзтæ кæмæн ис, ахæм богал. Фæстæдæр уыди дунейы зындгонддæр тренертæй иу. «Намысы Аллейы» йын сæвардтой цыртдзæвæн. Уæдæ йæ фырт Таймураз та у дунейы чемпион уæгъдибар хъæбысхæстæй.

Фæлæ уыцы аномонд райсом куывд кæнынмæ нал равдæлд Буцкайы. Фехъуыст хæсты æвирхъау хабар, æмæ Аслæнбег æвæстиатæй атындзыдта йæ училищæмæ.

Фашистон Германы æрбалæбурд æгæрон маст сæвзæрын кодта нæ адæммæ. Фæсивæд лæгæвзæрстæй атындзыдтой тохы быдырмæ. Æфсæддон комиссарадмæ курдиат бахаста æхсæрдæсаздыд Георги дæр.

— Дæ рад куы рцæуа, уæд дæм фæдзурдыстæм, — уыдис æфсæддон комиссарады кусджыты цыбыр дзуапп.

Фæлæ Георги радмæ æнхæлмæ кæсынвæнд нæ кодта. Июнæй сентябрьмæ æрвылбон цыд фæскомцæдисы райкоммæ æмæ æфсæддон комиссарадмæ, уæлдайдæр йе 'фсымæр Аслæнбегæй фронтæй фыццаг фыстæг куы райста, уæд. Сæххæст йæ бæллиц. Арвыстой йæ Мидхъуыддæгты адæмон комиссарады æфсæдтæм. Фæлæ та уый дæр йæ зæрдæмæ нæ фæцыд лæппуйæн. Тырныдта фронтмæ. Æмæ йын ам дæр йæ курдиат сæххæст кодтой.

Афтæмæй 1941 азæй 1945 азмæ хæстон зын фæндæгтыл фæцыд Дзгойты æвзонг Георги. Хъæбатырæй тох кодта немьцаг тыхгæнджыты ныхмæ. Ссис афицер, 174-æм æхсæг дивизийы тæккæ номдзыддæр сгарæг. Цыппар хатты фæцис уæззау цафтæ, фæлæ та-иу, йæ хъæдгæмттæ æххæст нæма байгас сты, афтæмæй фæстæмæ фронтмæ афардæг. Бирæ сты йæ хæстон сгухытытæ. Райста дыууадæс хærзиуæджы — Фыдыбæстæйы хæсты фыццаг æмæ дыккаг къæпхæнты ордентæ, Сырх Тырысайы, Сырх Стъалыйы ордентæ æмæ аст хæстон майданы. Йæ тохы хабæрттæ се 'ппæт зын ранымайæн сты, фæлæ дзы ракæндзыстæм цалдæры кой.

АБАНА

Дзгойты Хазби.

Уый уыди Сталинграды тугкалæн хæстыты рæстæг. Булкьон Манерчук фæсидти Дзгойы-фыртмæ æмæ йын загъта:

— Ныртæккæ мæм фæхабар кодтой: румынаг салдæттæ немьцаг афицертæн сæхи найынæн цæттæ кæнынц цæугæ абана. Куыд дæм кæсы, æмбал Дзгойы-фырт, уыцы абана «арæвдз» кæнынмæ сæм «фæкæсын» нæ хъæуы?

Фæлтæрд старæг бамбæрста йæ командиры дæлгоммæ ныхæстæ æмæ йæ мидбылты бахудгæйæ загъта:

— Мæ бар ма сæ уадз, æмбал булкьон.

— Цал æмбалы дæ хъæуы?

— Æрмæстдæр дыууæ.

— Акæн, дæхи кæй фæнды, уыдон.

Йе 'мбæлтæ Макаров æмæ Поливановимæ нысангонд бынатмæ бабырыдысты сæ фазыл. Фæлгæсынц хæдтулгæ абанамæ. Немьцаг афицеры иу къорд сæхи над фесты æмæ рахызтысты абанайæ. Иннæ къорд та куыддæр сæ уæлæдарæс раластой, афтæ сыл Дзгойы-фырт æмæ йе 'мбæлтæ ныккалдтой гранаттæ æмæ хæлæн æрмæгæй дзаг æвгтæ. Дæ фыдгул афтæ: немьцаг афицертæ, сæ иутæ ног надæй, иннæтæ та бæгънæгæй мæрдтæй базадысты абанайы æмæ йæ фарсмæ.

Советон хъæбатыр старджыты уыцы уæлахизы тыххæй фехъусын кодта дивизийы политхайады газет.

ИУ ТОХЫ — 30 ФАШИСТЫ

Уыцы ахъаззаджы цау дæр æвиппайды айхъуыст æнæхъæн æфсæдыл. Дзгойты Георгийы тыххæй 174-æм æхсæг дивизийы политхайады газет «Боевой путь» уац «Отвага офицера»-йы фыста: «... немьц æнæрынцойæ бырстой æмæ бырстой не 'фсæдты

фидарттæм. Иу к'ордæн дзы бантысти нæ фронты раззаг хахмæ хæрз хæстæг æрбацæуын. Уыдонимæ карз тох бацайдагъ кæстæр лейтенант Дзгойты Георгийæн. Йæ æхсæн бынæттæ тагъд-тагъд раив-баив кæнгæйæ, Дзгойы-фырт цæгъдын райдыдта гитлеронты. Цалдæр дзы куы амардта, уæд йæхæдæг дæр уæззау цæф фæци, сармадзаны нæмыджы срæмыгъдæй йæ хъустæ дæр фæкхуырма сты, фæлæ тохы быдырæй нæ ацыд; ноджы æгъатырдæр æмæ ныфсджындæрæй бырста размæ, нысаныл æмбæлдысты йæ пулеметы нæмгуытæ. Цалынмæ Георгимæ йе 'мбæлттæ æххуысмæ хæццæ кодтой, уæдмæ фашисттæ удаистæй лидзæг фесты.

Уыцы уæззау æмæ карз тохы афицер Дзгойты Георги æрмæст йæхæдæг мæрдтæм барвыста дæс æмæ ссæдз немыцаг салдат æмæ афицеры»

«ÆВЗÆГТÆ»

«Æвзæгтæ» амал кæнынмæ 174-æм дивизийы сгарджытæй Дзгойты Георгийæ арæхстджындæр нæ уыд. Йæ фыццаг дæс уацайраджы уыдысты салдæттæ. Фæлæ уыдон дæр нæ командæгæнынадæн бирæ ахсджиаг бæрæггæнæнтæ радтой. Æмæ ныр «цуан кæнын» райдыдта афицертыл.

Советон æфсæдтæ бадтысты, рагацау цы фидарттæ æрцæттæ кодтой, уым. Немыц дæр нæ бырстой размæ. Æрмæст цавæрдæр рæстдзæвин бон-сауизæрмæ не 'фсæддонты акъоппытæй скæсын нæ уагъта. Бæрæг нæ уыд, кæцæй æхста, уый дæр. Бафиппайдта йæ нæхи рæстдзæвин Шурæ Иванова. Махонтæ æмæ немыцы фидартты 'хсæн уыдис, йæ рæхыстæ кæмæн ныппырх сты, ахæм немыцаг танк. Сæумæрайсом-иу æм æрбахъуызыди фыдгулы рæстдзæвин æмæ уырдыгæй бон-изæрмæ æхста махонты, стæй та-иу изæрдалынгты фæстæмæ афардæг. Уыцы хабар фехъусгæйæ, Дзгойты Георги йæ командирæн загъта:

— Бар мын ратт уыцы рæстдзæвины «æрбачындз» кæнынæн.

— Куыд æгъдауæй?

Æмæ Георги радзырдта йæ пълан.

Æхсæвыгон дыууæ æмбалимæ бахъуызыдысты танкмæ æмæ дзы æрæхсæвиуат кодтой. Бон нæма æрбацъæх, афтæ танчы лючы хъæр ссыд æмæ дзы æрзындысты адæймаджы къæхтæ. Ацахстой йæ не сгарджытæ. Изæрмæ йемæ фæбадтысты танчы хуылфы, стæй йæ æхсæвыгон штабыл сæмбæлын кодтой.

Бирæ ахсджиæг сусæгдзинæдтæ радзырдта немьцаг ефрейтор нæ командæгæнæгæн. Немьц сæхи цæттæ кодтой ног тыхджын ныббырстмæ, фæлæ махонтæ фæраздæр сты æмæ знаджы пълан фæсыкк ис.

НЫР ТА — ИНÆЛАР

Белоруссийы Витебскы облæсты Дубровенскы районы ис 31-æм æфсады хæстон намысы музей. Уыцы музейы сæрмагонд хай ис Дзгойты Георгийы хæстон уæлахизты тыххæй дæр. Сæ сæйрагдæр — горæт Минскы бынмæ карз тохты рæстæг Дзгойты хъæбатыр лæппу немьцаг инæлары уацары куыд райста, уыцы хабар.

Иуахæмы Минскæй чысыл дарддæр сæхи æрфидар кодтой немьцаг æфсæдтæ. Æвæстиатæй базонын хъуыди знаджы ног тыхтæ æмæ йæ дарддæры пъланты тыххæй. 174-æм дивизийы газет фысы: бæрнон хæс сæххæст кæнын æрхауди кæстæр лейтенант Дзгойты Георгимæ. Йæхæдæг кæй равзæрста, уыцы дæс сгарæгимæ æхсæвыгон бахызтысты, немьц кæм æрфидар сты, уыцы бынæттæм. Боньцъæхтыл æртæ дихы фесты. Георги æмæ йæ дыууæ æмбалы хъæдрæбын хæрхæмбæлд фесты, ныккæндæй чи рахызт, ахæм немьцагыл. Уый æвиппайды æрбахста Дзгойы-фырты, нæмыг атахт уæхсчы сæрты. Фæлæ знагæн дыккаг æхст фæкæнын йæ къухы нал бафтыд. Георги йыл цæргæсау йæхи ныццæвта æмæ йын хæцæнгарзæй йæ сæр фæцæф кодта. Лæг фæуадзыг, зæххыл афæлдæхти. Георгийы иннæ æмбæлттæ та ныккæнд хъахъхъанæг дыууæ пулеметæйæхсæджы æрбамардтой. Ныккæндæй дамбациайы æхсты хъæрмæ хуыссæгхъæлдзæгæй чи ракалд, уыцы немьцагты фæцагътой сæхи пулеметтæй. Бон æххæст нæма 'рбарухс, афтæ «цуанонтæ» сæ уацайрагимæ уыдысты дивизийы штабы. Уацайраг разынди СС-ы дивизийы инæлар-лейтенант Вистенхаген. «Ницы уын радзурдзынæн, цалынмæ мын боны рухсмæ, чи мæ æрбакодта, уыцы салдаты фенын кæнат, уæдмæ», — бадомдта уацайраг.

Æмæ йæ разы æрлæууыд ирон мызыхъхъарæзт лæппу Дзгойты Георги.

1945 азы 9 майы немьц нæ хæцæнгарзтæ æварæм, зæгъгæ, сæ къухтæ куы бафыстой, уæддæр ма хъæдты бирæ къордтæ-къордтæй хæст йæ хъуыддаг кодта. Июны мæйы та фæцæф дæн Австрийы зæххыл æмæ бахаудтон Братиславæмæ эвакуационно-госпитальмæ. Мæйы фæстаг бонты мæ рафыстой. Æрвыст æрцыдтæн горæт Бржес-

лавмæ. Уым лæууыд II Украинаг фронты афицеры 37-æм полкъ. Мæ гæххæттытæ куы равдыстон штабы хицау булкæн Гончаровмæ, уæд мæм скаст æмæ афарста, ирон дæ, зæгъгæ. О, куы загътон, уæд афтæ, хæцыдтæн, дам, Ирыстоны зæххыл. Бынтон æхсызгон мын уыд, мæ райгуырæн хъæу Елхоты æнæбасæттæ фидары кой куы скодта, уæд Дарддæр мын фысгæ-фыссын дзуры, полчъы, дам, ма ис дыууæ ироны. Иу, дам, дзы мæ карæн — Хæтæгты Харитон. Райста Партизаны I къæпхæны орден. Белорустæ йæ хуыдтой «Батя Харитон». Æрмæст йæ койæ дæр, дам, рызтысты немьцы салдæттæ. Банымайæн дæр нæй, йæ партизантæ цал эшелоны срæмыгътой æфсæдтимæ, танктимæ, сармадзантимæ, уымæн. (2005 азы 20 январы Харитон ацыд йе 'цæг дунемæ. Рухсаг уæд.)

«Ис ма дзы ноджы дæу карæн лæппу, — дзуры штабы хицау, — Дзгойты Захары фырт Георги, хъуыстгонд сгарæг, бирæ кадджын хæрзиуджытæй хорзæхгонд»

Фыццаг сæмбæлдтæн Харитоныл. Дыууæ метры бæрзæндæн лæгмæ иронау куы сдзырдтон, уæд мæ йæ хъæбысы фелвæста, цалдæр минуты мæ зæхмæ нал уагъта. Чысыл куы аныхæстæ кодтам, уæд ацыдыстæм Георгийы фенынмæ. Мæ бацыдмæ зонгæ нæ уыдысты.

Харитон куы афарста Георгийы, ды дæр ирон дæ, зæгъгæ, уæд уый сдзурын нал бафæрæзта, фæлæ йæхи Харитоныл ныццафта, райдыдта сывæллонау кæуын, мæнæ ма ирæттæ федтон, зæгъгæ. Куы нал æмæ куы нал лæууыд йæ кæуынай, уæд ыл Харитон уыциу хъæр фæкодта: «Сывæллон дæ, нал ныллæудзынæ дæ куыдæй?» Æмæ уæд чысыл фæсабыр. Мæн нал рауагъта йæ къазармайæ æмæ фæрсæй-фæрстæм æрхуыссæнтæ кодтам.

Уым ма фестæм июлы кæронмæ. Хæстæгдæр куы базонгæ стæм, уæд рабарæг: Харитон дæр, Георги дæр райгуырдысты Ирыстоны кадджын хъæутæй иуы — Олгинскæйы. Æрмæст Харитон дæс азы раздæр.

Иу бон нæ фæдисы сыстын кодтой. Бамбарын нын кодтой, кæй цæуæм, нæ командæгæнæг Малиновский кæм ис, уырдам. Ома хурыскæсæнмæ — Японы ныхмæ хæстмæ. Одессæмæ нæма æрбахæцца стæм, афтæ радио радзырдта, сæ хæцæнгæрзтæ кæй æрæвæрдтой самурайтæ. Хурыскæсæнмæ ацæуыны бæсты нæ эшелон баздæхти Одессæмæ. Уым дарддæр цыд нæ службæ. Георимæ кæрæдзийы зæрдæмæ тынг фæцыдыстæм. Бирæ бонтæ нæ рауадис, афтæ нæм æрбацыд мæ хъæуккаг — елхотаг лæппу капитан Кодзырты Бæбулы фырт Хъуырман.

Ноябры бәрәгбонты размә фәзынд бардзырд уәлдәр командәгәнәгәй: Әфсадай әрвыст куыд әрцауой хистәр фәлтәр — хъәууон хәдзарад йә къахыл сләууын кәныны тыххәй. Уыцы бар фыццаг әрхаудта Харитон әмә Хъуырманмә. Харитон къорд азы уыди нә республикайы хъәууон хәдзарады министр. Хъуырман та йә амәләты бонмә фәкуыста ахуыргәнәгәй.

Иу бон нә чидәр афтә зәгъы, әфсымәрты цард, дам, кәнәм. Әмә зәгътам кәрәдзийә кәнгә әфсымәртә. Ард бахордтам мәләты бонмә. Әрхәсдзынән әрмәстдәр иунаг цау, час әууәнк-иу сәвзәрд дыууә кәнгә әфсымәры 'хсән, уый тыххәй. 1947 азы мә мады амардыл афәдз куы рацыд, уәд мәм мә хәстәджытә әрхатыдысты, бинонты хъуыддаг бакән, зәгъгә. Ома хәдзар ма фәцуда. Барвыстон Уырысты хәдзармә (Дзәуджыхъәуы) фондз хатты минәвәрттә, чызджы зәрдә зонгәйә. Фәлә мад әмә фыд нә разы кодтой. Сә сәйрагдәр әфсон уыд: нә чызг нырма әгәр әвзонг у (ахуыр кодта мединституты 4-әм курсы), уыцы бирә бинонты 'хсән нә сарәхсдзән. Чи зоны, раст дәр уыдысты, фәлә чызгимә не 'хсән ахәм уарзондзинад сәвзәрд әмә йын никаңы ах-хоссәгтә уыдысты цәлхдур. Куы йә ахастон (аскәәфтон), уәд мә бирә әрвадәлты, хәстәджыты 'хсән равзәрстон мә кәнгә әфсымәр Георгийы. Ахәм цауы цы әгъдәуттә әмбәлы, уыдон нын фәкодтой Асләнбег дәр әмә Геор дәр. Сә фыд Захар (фәсномыгәй Буцка) — нылләг къәсхуыртә ләг, йә фырттә та — уәйгуыты хуызән. Сә хо — рәсугъд, хәрзконд чызг Валя. Сә мад — бәрзонд, хәрзуынд сылгоймаг Цыма мыл йәхи фыртәй къаддәр нә цин кодта, афтә мәм касти.

Хәсты фәстә Георги къорд азы акуыста чингуытәуадзән типографийы. Әртиссәдз азәй йыл чысыл фылдәр цыд, афтә йә цафтә ногәй риссын райдыдтой, әмә ацыд йе 'цәг дунемә. Цард цауы, әмә, куыд фәзәгъынц, фарн йемә хәссы. Царынц нә уарзон Дзәуджыхъәуы Георгийы бинонтә, йә къай Алла, йә фырт Стасик, чындз әмә дыууә фыры хъулыхуызән ләппуйы. Амондимә цәрәнт!

МЫСИНÆТТÆ

РУБАЙТЫ Барис

НÆ ХЪÆУЫ ХИСТÆРТÆ ХÆСТЫ АЗТЫ

Арæх фехъусæм, рæстæг, дам, кæй аивта, уый у сæйраг аххоссаг, абон ирон адæм бирæ цæмæйдæрты æдзæллаг уавæры кæй сты, уымæн. Ома, дам, нæхи нæ фæнды, фæлæ нæ рæстæг здахы галиу фæндагмæ. Иу дзырдаей, нæ абоны цыбырзонд æмæ нæ хъысмæты куыдфæндыйы цæстæнгас кæнæм дуджы æфсон. Афтамæй та ахходжын нæхæдæг стæм: нæ фыдæлтæ æнусай-æнусмæ тырысайау кæй хастой, уыцы Ирон Æфсарм æмæ Фарн фæстаг æртиссæдз азы дæргъы, хуынкъ голлагæй еууы гагата згъæлæгау, таугæ фæцыдыстæм нæ царды фæндагыл, æмæ ма нæм дзы æрмæст цыдæр муртæ аздад. Ахæм хатдзæгмæ æрцæудзæн алы ацæргæ адæймаг дæр, йе 'рыгон бонты цы хистæрты федта æмæ абон кæй уыны, уыдон кæрæдзиуыл куы абара, уæд. Уыдаттыл хъуыды кæнгæйæ, арæх æрымысын нæ хъæуы хистæрты аудындынад, Фыдыбæстайы Стыр хæсты рæстæджы сæ бæрны чи баззад, уыцы адæмыл, уалдайдæр та сывæллæттыл.

Нæ бинонтæ Хъудæй Брутмæ ралыгъдысты 1940 азы кæрон. Æмæ фыццаг бонтæй фæстæмæ банкъардтам бынæттон царджыты стыр уæздандзинад. Хистæрæй-кæстæрæй ныл йæхи ничи атигъ кодта

сымах уазджытæ стут, зæгъгæ, нын алчи дæр архайдта нæ зæрдæ истæмæй балхæныныл. Фæлæ нын уыцы хæлар цард бирæ нæ ахаста — 1941 азы 22 июны райдыдта хæст. Уæд радиотæ нæма уыди хъæуты, æмæ хабар хъусын кодтой телефонтæй хъæусоветтæн, уыдон та — адæмæн дзыхæй-дзыхмæ. Адæм фæдисмæ цæуæгау базмæлыдысты, сылгоймæгтæ сæ кæуын нæ урæдтой. Хæсты фыццаг бонтæй фæстæмæ, нæ хъæуы нæлгоймæгтæй хæстхъом чи уыди, уыдон се 'ппæтдæр ацыдысты фронтмæ. Хæстхъом чи нæ уыд, уыдоны та кодтой кусæг батальонтæм. Æфсадмæ æрвыстой сылгоймæгты дæр. Афтамæй хъæу адæмæй бонæй-бон гæмæхдæр кодта. Куыстыты уæззау уаргъ æрæнцад зæронд лæгтыл, сылгоймæгтыл æмæ сывæллæттыл. Уымæй уæлдай ма зæронд лæгтæ сæхигъдауæй сæхимæ райстой адæммæ хъус дарыны хæс. Æмæ уазал бон къуырттон карк йæ цъиуты йæ быны куыд бакæны, афтæ сæ дæлбазыр бакодтой æнæхъæн хъæубæстæ, алкæмæн дæр ныр уыдон уыдысты йæ ныфс.

Механизатортæ нæ фаг кодта, æмæ трактортыл кусын райдыдтой сылгоймæгтæ, зæронд лæгтæ, æрыгон лæппутæ. Фæлæ куыстытæ цыдысты къуылымпытимæ. Хæсты размæ пайда кодтой кусæг фосæй, уæлдайдæр бæхтæй, фæлæ ма уыдонæй дæр баззад, æфсадæн чи нæ бæззыд, ахæм цалдæр сæры. Уый æвзæрырдæм фæзынди канд колхозы куыстытыл нæ, фæлæ адæмыл дæр — цæхæрадæттæ цæмæй хуым кодтаиккой, уый нал уыд. Адæм та уырдыгæй цы истой, æндæр сæм никацæй ницы æфтыд. Лозунг «Фæстаг æфсиры онг æппæтдæр — фронтæн!» æххæстгонд цыд уæлдайджынтæй. Цæхæрадæтты, тыллæгæй ма паддзахад хъалон дæр иста æмæ дзы бинонтæн мамæлайы къæбæры фаг дæр нал зади. Гъемæ колхозы трактортæ кæм нæ арæхстысты, ахæм рæтты адæм сагътой картоф, нартхор. Цæхæрадæттæ æмæ уыцы гæбæзтæ къахтой белтæй. Мах дæр, мæ хистæр æфсымæр Æхсарбегимæ (уыдыстæм 6-æм къласы ахуырдаутæ) къахыныл æрлæууыдыстæм, гектары цыппæрæм хай чи уыд, уыцы цæхæрадоныл. Уый фенгæйæ нæм æрцыд нæ сыхаг зæронд лæг Тугъанаты Зауырбег (Дзыбола, махæй иу хæдзар уæлдæр цард) æмæ нæм дзуры: «Цалынмæ фаллаг кæронмæ хæццæ кæнат, уæдмæ, абон кæй къахут, уым нартхор рувынæн бæздзæн. Фалтау уæлæ хъæуысæр гуыр-дзиæгтæ бæхтæй иу пут нартхорыл цæхæрадон хуым кæнынц, æз сæ райсом раджы æркæндзынæн, сымах та уæдмæ нартхор

азгъалут. Æз æй зонын — уыйбæрц нартхор уæм разындзæн»

Мах нæ мадæн бамбарын кодтам Зауырбеджы ныхас (нæ мад рынчын уыд æмæ цалдæр мæйы хуыссæнæй не стад). Дыккаг бон Зауырбег бæхтæ æркодта. Тауинаг æмхуызон бæстон байтыдта æмæ гутондар йæхæдæг æрлаууыд гуырздиаджы бæсты.

Уый Зауырбегæн йæ фыццаг æххуыс нæ уыд. Уыйразмæ уыцы цæхæрадонæн уынджырдыгæй йæ ных æхгæнын хъуыди. Лæгуæрдонæй цыдæр пыхсытæ æмæ уистæ фембырд кодтам, фæлæ уыдон фаг нæ уыдысты. Михтæ садзын куы райдыдтам, уæд нæм Зауырбег фæзынд æмæ нæ бафарста: уистæ ма ссардзыстут æви нæ? Мах ын загътам, ракæнинаг никуал ницы ис, загъгæ. «Уæдæ михтæ сагъд куы фæуат, уæд мæм-иу бадзурут» Михтæ куы ныссагътам, уæд ын фехъусын кодтам. Уый уистæн сæ дзæбæхдæртæ равзарын кодта æмæ сын се 'мбисæй михтыл бынæй иу тæлм ауагъта, стæй нын бацамыдта, сахъари кау куыд бийгæ у, уый: «Пыхсытæ афтæ æвæрд куы фæуат, уæд та мæм-иу бадзурут, æз дæр нæхимæ исты акусон». Зауырбеджы зæрдæ ныл куыннæ фæхуда, афтæ бацархайдтам — пыхсытæ зулаив сахъари æвæрд æрцыдысты. Уистæй ма чи баззад, уыдонæй та Зауырбег михтыл уæле дæр иу тæлм ауагъта. Цæвиттон, нæ ницæйаг уистæй цæхæрадоны ных зæрдæмæдзæутæ æхгæд æрцыд. Уый фæстæ дæр ма бира хæрзты бацыди махæн Зауырбег.

Арæх-иу разылди нæ иннæ сыхаг Хайаты Зауырбег дæр хæдзари-хæдзар æмæ куыстыл æфтыдта фæсивæды лæппуйæчызгæй, амыдта, кæд цы куыст кæнын хъæуы, уыдæттæ. Йæхицæн дæр йæ хистæр лæппу Колка хæсты уыд. Иу уалдзыгон бон нæ цалдæр лæппуйæ нæхи дуармæ лæугæ æрæййæфта æмæ нын тынг бауайдзæф кодта, рæстæг дзæгъæлы кæй сафæм, уый тыххæй: «Кæмæ æнхъæлмæ кæсут, уæ хæдзæрттæ дарын ныр сымахмæ куы хауы, уæд? Ныртаккæ цæугæут ардыгæй. Æз бæрæг кæндзынæн, чи уæ цы кусы, уый. Ды та мемæ рауай», — дзуры мæнмæ. Цæхæрадонмæ куы бацыдыстæм, уæд мын афтæ: «Ныр дыл ахæм хур бон стыр кæрц куы уайд, уæд дын зын нæ уайд? Бæласæн дæр йæ уалдай къалиутæ фыдбылыз сты æмæ йæ æхсæдын хъæуы». Бæласмæ схизын кодта æмæ лæдзæгæй амыдта, кæцы къалиу цæмæн æмæ куыд лыггæнинаг у, уый. Афтæмæй иу бæлас бахсæстам. «Ныр иннæ бæлæстæ дæр афтæ бахсæд. Фæстæмæ куы радæхон, уæд дæ бæрæг кæндзынæн». Æз изæрма хæдзармæ

нал бацыдтæн, Зауырбег мæ кустæ куынæ 'рбаййафа, зæгъгæ. Фæлæ уый уыцы бон нал фæзынд. Æвæццæгæн æй иннæ хæдзæрттæй мæнмæ нал равдæлди. Фæстæдæр институты агрономон факультеты 4-æм курсы студент уæвгæйæ йыл сæ дуармæ амбæлдтæн æмæ мын афтæ: «Цом æмæ мын бæлæстæ 'хсæдын бацамон» «Æмæ мæ дæхæдæг куы сахуыр кодтай уыцы куыстыл» «Уæд æз цы зыдтон, уый дын бацамыдтон, ныр та, ды цы зоныс, уый мын радзур».

Институты нæ дыргъбæлæсты куыстыл ахуыр кодта профессор А. П. Чвилев (æгас нал у, дзæнæты бадæд) æмæ нын алцыдæр хорз бацамыдта. Уый тыххæй цæмæйдæрты мæ зæрдæ мæхиуыл дардтон. Мæхицæй студент сарæзтон, Зауырбеджы та мæхинымæр сæвæрдтон Чвилевы бæсты, афтæмæй иу стыр фæткъуыбæлас бахсæстон. Лæг разыйæ баззад æмæ загъта, ныронг ахæм бæлвырд хабæрттæ нæ зыдтон, зæгъгæ. Мæнæн дæр æхсызгон уыд, мæ фæлварæн кæй фæрæстмæ, уый.

Зауырбег канд куыст нæ домдта кæстæртæй, фæлæ ма æгъдау дæр. Иу бон нæ сæ дуармæ æрурæдта æмæ нын бацамыдта, уынгты цæугæйæ хистæр æмæ кæстæртæн сæ бынæттæ кæм хъуамæ уой, уый. Йæ ныхасы кæрон ма бафтыдта: «Адæм кæдфæнды æмæ кæмфæнды дæр хъуамæ æгъдаумæ гæстæ цæуой. Уый фос фæцæуынц æмтъерыйæ».

Уыцы рæстæджы нæ сыхы Дзиуаты Саламæй хистæр ничи уыд. Рог куыстытæй уæлдай ницы кодта. Адæм куыд дзырдтой, афтæмæй æрыгонæй уыди дæсны бæхылбадæг. Ныр алы бон дæр æнкъардæй бадт йæ иунæг лæппу Будтийыл мæт кæнгæйæ: фронты йын уыд. Салам-иу иунæгæй куы стыхст, уæд-иу уынджы дæлæмæ рацыд йе 'фсымæр Джамботтырдæм (уый царди хъæуы бын æппæты кæройнаг хæдзары), кæннод та-иу дарддæр араст атагъайы былтыл. Уынджы хистæртæй исчи æрцæуы, уæд-иу сывæллæттæ сæ хъазт ныууагътой, цалынмæ-иу адард, уæдмæ. Иу бон та Салам æрцæйыд. Мах рагацау нæхи къулы рæбынтæм байстам. Лæг куы фæдæлдæр, уæд, фæндагыл цы дур уыд, уый система æмæ йæ дард аппæрста, афтæмæй махырæм фæкасти. Мах уыцы фæкаст бамбæрстам уай-дзæфы хуызы: ома, сывæстæй цæуылнæ аппæрстат? Уæвгæ, йæхæдæг, чи зоны, афтæ нæ хъуыды кодта. Махæн та амоньн нал хъуыд, фæндагыл дур куы уа, уæд ын цы кæнын хъæуы, уый.

Нæ уынджы, Санаты дыууæ æмхæст хæдзары раз уыди паракат фæз. Уырæм куыстæй уæгъд рæстæг арæх æмбырд кодтой

фæсивæд — фронтæй цафтæй чи æрыздæхт, уыдонæй хæсты хабæрттæ фехъусынмæ. Иуахæмы дзы уыдысты цалдæрæй. Кæмæдæр дзы уыди саргъы бæх дæр. Æмæ Саламы уынджы æрцæйцæугæ куы федтой, уæд чидæр бæхы хицауæн афтæ: кæд дæ бæх истæмæн бæззы, уæд Саламай ракурæм, æмæ нын исты хъазт равдиса. Уæндгæ дæр æм нæ кодтой, фæлæ дзы хатыр ракуырджой æмæ йын загътой, бæхыл тæхгæйæ зæххæй лыстæг æхца куыд фелвасыс, уый фенын сæ кæй фæнды. «Уæ царæнбон бирæ уа, лæппутæ, æз лæдзæджы 'нцæйтты дæр тыххæй куы цæуын — сымах та мæ лæппу кæнынмæ хъавут? Стæй мын уæлбæхæй лыстæг æхца та чи фендзæн, зæххыл лæугæйæ дæр сæ куынаæ æвзарын, уæд? Фæлæ кæд уæ бæх нæ фæтасдзæн, уæд ма, чи зоны, фындзы кæлмæрзæн сисынмæ исты бакæнон» Бæхы хицау уайтагъд æхтæнгтæ тынгдæр балхъывта, фындзы кæлмæрзæн фæндагыл авæрдта. Салам гыццыл уæлдæр ацыд æмæ уырдыгæй бæх раскъæрдта, рагацау йæхи рахизырджæм тынг æруагъта, къухæй, халамæрзæнæй рахафæгау, кæлмæрзæн ацахста æмæ йæ бæрзонд систа.

Нæ сыхы хистæртæм бирæ бафæзминаг миниуджытæ уыди. Саламы æфсымæр Джамботт алы Ногбонæ дæр райсомæй зылди хæдзæрттыл арфæтæ кæнынмæ. Сæхицæй-иу рахаста хус къæцæлтæ æмæ хор. Хæдзармæ кувгæ цыди, стæй-иу, цалдæр хус къæцæлы арты баппаргæйæ, загъта: «Зæронд азимæ уæ фыдыбылызтæ басудзæнт, мæнæ ацы къæцæлтæ куыд басудздысты, афтæ» Уый фæстæ хоры гагатæ хæдзары къуымты пырх кодта æмæ куыфта: «Ам цал гагайы ис, уал хорзы уын Ног аз æрхæссæд» Алы хæдзары дæр æм æнхæлмæ кастысты, ныртæккæ сабитæ Хъызт-Дадамæ куыд фенхæлмæ кæсынц, афтæ.

Æнæхъæн хъæуы дæр Мысыкаты Хамырзæйæ дæсныдæр нæ уыд халсарты куыстмæ. Мæ зæрдыл ма хорз лæууы, хъæдындзæн цæмай йæ бынтæ стырдæр уой, уымæн цы хос и, уый тыххæй йе 'мкусджытæн цытæ дзырдта, уыдæттæ. Фæлæ йын уæлдай тынгдæр аргъ кодтой, сыхы чъирикувæг кæй уыд, уый тыххæй. Бакастæй дæр, уæлдайдæр та кувгæйæ, Хамырзæ уыд æцæг Хуыцауы минæвары хуызæн. Кувгæ та кодта тынг рæсугъд æмæ зæрдиагæй. Дзырдтой-иу, йæ куывд цæуы, зæгъгæ. Уый тыххæй бæрæгбонты, уæлдайдæр Джеоргуыбайы рæстæджы, алчи дæр тырныдта, цæмай йын йе 'ртæ кæрдзыны иннæтæй раздæр скува.

Хæсты рæстæджы колхозтæ цы тыллæг истой быдыртæй,

уымай-иу кәд тыхамәлттәй тауинаджы фаг баззад, уәд хорз. Инна ләвәрд цыди паддзахадмә фәстаг гагайы онг, әмә адәмән сә куыстән ницы ләвәрдтой. Уәд колхозонтән сә куысты мызд әхцайә нә фыстой, фәлә хор әмә әндәр продукцијә. Уый нә, фәлә ма адәм сәхәдәг хәсджынаы задысты колхозәй — кусгәйә сын цы хәринаг ләвәрдтой, уый аргъ-иу хъуамә баурәд-таиккой, фәлә сәм ницы уыд, әмә азәй-азмә сә хәстә фылдәр кодтой. Уәддәр куыстхъом адәм колхозы куыстмә цыдысты, уымән әмә уым алы кусәгән дәр ләвәрдтой нартхоры кәнә сойәйы кәрдзыны мур әмә хамбохъхы къус. Хистәртә та, уәлдайдәр сылгоймәгтә сә сихор хицән кодтой хамбохъхәй, кәрдзыны къәбәр та хастой сә бинонтән, растдәр зәгъгәйә та — рынчынтә әмә сывәлләттән.

Иә низы аххосәй әфсадәй чи суәгъд, иу ахәм ләппулаг нә бригады хәринагласәгәй кусын райдыдта. Инна куыстытәй уәлдай йә хәс ис, бригады цал кусәджы уыд, кәрдзынтә уал раст дихы акәнын. Уый әнцон нә уыд, әмә йын иу бон чидәр әнә кәрдзыны хайә баззад. Ахәм рәдыд та тынг хъаугъайаг хъуыддаг уыд (хәцәг әфсады аххосджынтән кодтой фехсыны тәрхон, суанг-иу кәд йәхәдәг баззад әнә хайә, уәддәр). Әмә расайдта тызмәг ныхас. Уылыбиаты Хәчхәссә уыд хъәуы кадджындәр хистәртәй, әмә хабар куы бамбәрста, уәд уыцы хәринагласәгән адәмы астау бауайдзәф кодта: «Ды зоныс, хъазахъхәг службәйы уәвгәйә-иу хәринагтәнәг цы хъәуәй бахауд, уыцы хъәуы әйтмардзә ләппутән-иу сә сәртә сә риутыл әрхаудтой, фәхудиная стәм — нә хъәуккаг йе 'хсаргард къоппайә раивта, зәгъгә. Уәд ды дә сәрмә куыд хәссыс хәринаг-ласәджы куыст, цәмән худинаг кәныс хъәу?» Ацы уайдзәф махмә, ләппутәм — фидәны хәстонтәм, кәсти фәдзәхсты хуызән. Әвәццәгән, Хәчхәссә йә зәгъинәгтә уымән рахаста адәмы астау-мә, цәмәй йә фехъусой рәзгә фәсивәд.

Хәчхәссә, мәгуыр, уый фәстә бирә нал фәцард. Колхозтә сә сәрмагонд хәстәй уәлдай фронтмә әрвыстой сырх чырәтә. Бричкәтә дзаг кодтой хорәй, фосы продукцијә әмә, адәм хәстонтән ләварән цы дзаумәттә әмбырд кодтой, уыдонәй әмә сә сәрмагонд бонты ластой Дзәуджыхъәумә. Ахәм чыраыы сәргы уәвгәйә Хәчхәссәйы трамвай скъуырда әмә фәмард. Йе 'фсымәр Гадәкко хъәуы астау цард әмә зиан бавәрыны фәстә къуырийы дәргыы алы бон дәр бадти Хәчхәссәты дуармә, куыд зианджын, афтә. Уәд ахәм әгъдау дәр уыд.

Мысыкаты Дабаны хæдзар дæлæсыхы уыди кæронæй раны-майгæйæ æртыккаг. Дабан уыцы рæстæджы нымад уыд æппæты кусагдæр æмæ хæдзардзиндæр лæгыл. Æгуыстæй йæ никуы ничи федта. Уыди йæм хорз дыргъдон, алыхуызон дыргъ-бæлæстæ дзы. Хъызгайæ-иу дзырдта: «Дыргъдон скæнынæн бирæтæ нæ хъæуы. Зæгъæм, балбæлæстæ дæм нæй, уæд ар-мыдзаг балы гагата дæ цæхæрадоны кæрон бахæр, се 'ппытæ та сын зæхмæ аппар, æмæ дæм дыккаг аз дуне бæлæстæ сæвзæрдзæн» Дабанæн дæр йæ æртæ æфсымæры — Ладе, Елæмырзæ æмæ Хаджумар фронты уыдысты. Алкæмæн дæр сæ хицæн хæдзар уыди. Мах, цалдæр скъоладзауы, иу сæрд, хъæмп амайгæйæ, уыдыстæм Дабаны бæрны: уæлæмæ йæм калдтам хъæмп, уый та рагъ амадта. Æхсынæны хуым нæм хæстæг уыд, æмæ сихорафон уырдыгæй æрбахастам цъæх æхсынæнтæ. Рад-там дзы Дабанæн дæр. Рагъы аууон бадæм, æхсынæнтæй нæхи ирхæфсæм. Чысыл рæстæджы фæстæ Дабан йæ бынатæй фес-тад, дзыппæй тагъд-тагъд æхсынæнтæ исы æмæ сæ зæххыл цæвы, афтæмæй мæстыйæ дзуры: «У-у-у, куыст къуылымпыгæнджытæ, хæйрæджы хæринæгтæ, адон хæцгæ низæй фыддæр куы сты» Æмæ йæ сагой райста. Уыцы ныхæстæй махмæ дæр кæй хауы, уый бамбæрстам æмæ æнæдзургæйæ кусын райдыдтам.

Дабан йæхицæй никуы раппæлыд, мæнæн фылдæр æнтысы, зæгъгæ. Йæ хорз куыст ын исчи бафиппайа, уый дæр нæ уарзта. Хæсты фæудыл 5 — 6 азы куы рацыд, уæд паддзахад колхозонтæн сæ царм бынтон нал стыгъта, цыдæр муртæ сæм зади, фæлæ уыдон цæрынæн ницы фаг уыдысты. 1953 азы рацыд уынаффæ: нартхоры гектарæй пъланæй уæлæмæ цы тыллæг исой, уымæн йæ 30 проценты хъуамæ лæвæрд цæуа, чи йæ æрзайын кодта, уыдонæн. Раст уыцы рæстæг фæзындысты нарт-хорыкуыстгæнæг звенотæ. Ахæм звенойы куыста Дабан дæр, йемæ ма сыхæй цалдæр зæронд лæджы, уыди дзы кæстæртæ дæр. Сæхицæн хицауæн равзæрстой, хæстæй чи сыздæхт, уыцы Дзантиаты Хъазыбеджы. Хорз бакуыстой (уыцы аз архайдтой Æппæтцæдисон равдысты, радтой сын хæрзиуæг). Нымадтой, бон чи цал чыргъæды тоны, уый дæр. Иуахæмы Хъазыбегыл фыст æруыди 40 чыргъæды онг. Дабаныл та — 23. Сихоры улаф-ты рæстæджы ныхас рацыд, кæмæн куыд æнтысы, уый тыххæй. Уый фехъуыста, кæрийæн йæ иннæ кæрон бадгæйæ, звенойы æппæты кæстæр Рубайты Виктор. Гъемæ нартхоры æфсиртæ

аенгом аэардта, афтэмэй байдзаг кодта Хъазыбеджы чыргъæд, ныккодта йæ Дабаны чыргъæды, фæлæ уый æрмæст æмбисы бæрц баци. Дыккаг дæр ма дзы ныккодта, уæддæр бынтон дзаг нæ баци. Уыцы хабар хистæртæн куы бамбарын кодта, уæд уыдонмæ хардзау æркасти: Дабаны чыргъæд афтæ стыр у, уый ныронг куыннæ бафиппайдтой! Уымæй фæстæмæ Дабаны чыргъæд хонын байдыдтой Дабаны тæскъ.

Нæ сыхы уыд 28 хæдзары. Уæлдæр кæй кой ракодтон, уыдон иууылдæр уыдысты уырдыгæй. Цыма ныртæккæ уал ахæм хорз хистæры цыфæнды стыр хъæуы дæр нæ разындзæн, афтæ мæм кæсы. Уыдонæй уæлдай ма уым цардысты Хъаныхъуаты Инал æмæ Болатыхъо, Тедтаты Гуыда, Санаты Хаджумар æмæ Майрæм.

Нæ сых 3-æм бригадæ хауди. Куыста дзы Санаты Бибо дæр. Цæстытыл уайы асæй рæстæмбис, бæзæрхыгтæ, уæйыгарæзт лæг Галтыл куыста хæсты рæстæджы. Галтæ-иу дзаг уæрдон куы ластой, уæд æдзухдæр сæ фарсмæ цыд, æмæ иуварсæй бакæстгæйæ афтæ зынд, цыма уæрдон æртæйæ ласынц. Йæхиуыл нæ ауæрста, хæсты йын цы æртæ фырты уыди (Мæхæмæт, Али æмæ Тамерлан), уыдон бæсты дæр цыма куыста. (Тамерлан хæстæй нал сыздæхт, рухсаг уæд). Уыцы рæстæджы хистæртæй хъæлдзæг ничи уыд, фæлæ Бибо йæхимæ се 'ппатæй тынгдæр хъуыста. Йæ алыварс цы ныхæстæ æмæ змæлд цыд, уыдонæй йæм цыма ницы хъардта. Фæлæ-иу æдзæллаг митæ уайтагъд бафиппайдта, æмæ уæд йæ сабыр уайдзæф никæй æвзæрста хистæрæй-кæстæрæй, сылгоймагæй-нæлгоймагæй. Хъуыды ма кæнын: иу хатт, хорæфснайæны рæстæджы, мусы кæйдарты мæнæуыл бадгæ баййæфта æмæ сын тызмагæй бауайдзæф кодта, уæ быны кæй скодтат, уыцы хорæй ма Хуыцаумæ куыд скувдзыстæм, зæгъгæ. Стыр æфсарм æмæ æгъдауыл хæст кæй уыд, уый тыххæй йын æнæхъæн хъæу дæр кад кодтой. Бибо æрбацæуы, зæгъгæ, уæд-иу адæм уырдыг слæууыдысты.

Æмбалты Никъала уыд Японы хæсты, нæ хъæуккаг, зарæг цы Мысыкаты Сосланыл ис, уымæ. Хъыгзæрдæйæ-иу дзырдта, Сослан куыд фæмард, уыцы хабар. Йæ ныхæстæм гæстгæ, уæрæсейаг хæстонтæ японнагты ныхмæ куы бырстой, уыцы бон райсом бадти бæзджын мигъ. Ныхмæлауджытæ кæрæдзи нæ уыдтой. Æмæ махонтæ знаджы фидæрттæм куы бахæстæг сты, уæд нгуура кодтой. Уæд японнагтæ куырмæджы æхсын райдыдтой, æмæ дзæгъæл гæрæхтæй фæмард æрмæст Сослан.

Япойнагтæ куы федтой, чи сæм æрбалæбуры, уый, уæд лидзæг фесты: уый размæ сæм ныхас бахастæуыд, Уарæсейы æфсалы, дам, ис ахæм адæмышатт, адæймаджы удæгасæй чи хæры, сæ сæртыл та, дам, ис фысдармæй худтæ.

Куыд дзырдтой, афтæмæй Никъала æрыгонæй тынг сæрæн лæппу уыди. Зæрондмæ дæр баззад уæнгджын æмæ хæрзкондæй, фæлæ цыди лæдзæджы æнцæйтты. Йæ раздæры хъару бæрæг уыд, йæ зæронд цинелы дыстæй-иу цы ставд цонджыхъултæ разынд, уыдонæй. Йæ ныхасæн хицау кæй уыд, уый та йын амонды хос нæ фæци — курынмæ цы хъæздыг æмæ уæздан бинонты чызджы хъавыд, уый йын куына радтой, уæздæттæм кæй нæ хауд, уый тыххæй, уæд загъта, æз æндæр чызг нал ракурдзынæн, зæгъгæ, æмæ афтæмæй æнæусæй æмæ æнæ бинонтæй базæронд.

Æфсæдтæ ардыгæй куы аздæхтысты, уæд сæ фæстæ ныууагътой бирæ æнæфснайд рæмудзæн æрмæг. Сывæллеттæ уыдонимæ архайгæйæ, арæх хаудтой фыдбылызы. Уымæ гæстæ милицæ хæдзари-хæдзар зылдысты ахæм æрмæг æмбырд кæнгæйæ. Иу бон сæ куыст рагацау ахицæн æмæ сæхи ирхæфсынæн нысан æхсын райдыдтой атагъайы иу былæй иннæмæ. Митыл цы агуыридур сæвæрдтой, уый дзæбæх зынд, фæлæ йæ къуыргæ ничи кодта. Никъала сæм хæстæг куы бацыд, уæд æм æнæрвæссон хуызы дзурынц: «Уæд та, зæронд лæг, ды дæр иу æхст фæкæнис?» Уый сын афтæ: «Бæргæ фехсин, фæлæ уын уæ дур куы асæттон, уæд ма цæмæ хъавдзыстут?» Уæд уазджытæ фæндон бахастой: «Кæд дæ зæрдæ дæхиуыл афтæ тынг дарыс, уæд фæйнаæ æртæ сомы æрæвæрæм æмæ, нысан чи акъуыра, уый сæ сисæд» Никъала æнæдзургæйæ æртæ сомы æрæвæрдта. Æгъдаумæ гæстæ фыццаг æхсты бар радтой хистæрæн, фæлæ сæхимæ æхсты бар нал æрхауд, цалынмæ се 'хца фесты, уæдмæ — Никъала алы æхстæн дæр пырх кодта нысан.

Иу уалдзыгон бон хæстæй цафтæй чи сыздæхт, уыдон Санаты Махар, Тугъанаты Мураткæ æмæ дружинæйы куджытæ нысанæн сæвæрдтой æмбæрзæндур. Æхсынц æй, фæлæ йын цыма хинтæ конд уыд, уыйау æй ничи къуыры. Никъала йæ лæдзæджы æнцæйтты уынджы æрцæйцыди. Лæппутæ йын рахъаст кодтой, нæ нысан сæттын нæ комы, зæгъгæ. Уый сын загъта, æгæр бирæ, дам, хъавут, æмæ йæ уый тыххæй нæ къуырут. Стæй йæ лæдзæг кæмæдæр авæрдта, фондзæхстон райста

æмæ цыма арвырдæм фæгæрах кæнынмæ хъавыд, афтæ йæ цæсгомь онг систа, йæ галиу фæрсты нысанмæ акаст, дæрддзæг бæрæггæнæгау, стæй йæ уæрагыл абадт æмæ гæрах баиу сты. Æмбæрзæндур фæйнæрдæм фæрчытæй фæтахт.

Хæсты рæстæджы бахæринаг тынг гæзæмæ кæй уыд, уый тыххæй-иу арæх ахстам кæсæгтæ, афтæмæй цалдæр хатты фæдтам Царахаты Зауырбеджы доны былгæрæтты цæугæ. Иу бон нæ кæсаг ахсгæ фæдта, æмæ нæм æрбацыди: «Сафронæй рынчын дæн æмæ мын бацамыдтой донмæ удæгас балер кæсæгтæм ныккæсын, стæй сæ уый фæстæ бахæрын. Уый тыххæй зылын доны былтыл, фæлæ сæ куы фенин, уæддæр сæ доны бынмæ куыд равзарон, балер дзы чи у, уый. Ноджы сæ æрцахсын хъæуы, æмæ уымæн та цы бакæнон: уыдон — доны, æз — уæлбыл?» Мах ын зæрдæ бавæрдтам, райсом дын удæгас балертæ уæхимæ схæсдзыстæм, зæгъгæ. Дыккаг бон уый тыххæй кæсаг ахстам суадæтты. Куы бабирæ сты, уæд сæ не 'мбæлттæ дьууæйæ сæмбæлын кодтой Зауырбегыл. Уый фæстæ бирæ рæстæджы дæргъы, нæ сыхæй кæуыл æмбæлд, уыдонæн арфæтæ кодта, уæ лæппутæ мæ фервæзын кодтой, зæгъгæ. Уый мах разæнгард кодта цыфæнды хъуыддаджы дæр искæмæн æххуыс кæнынмæ.

Уыцы рæстæджы нæ мад хуысгæ рынчын уыд æмæ ма йыл ноджы сафрон дæр бахæцыди. Сыхы устытæ куы фехъуыстой Зауырбеджы хабар, уæд нын уайдзæфгæнæгау дзырдтой, уæхи мадæн кæсæгтæ цæуылнæ ахсут, зæгъгæ. Кæсæгты руаджы сафронæй дзæбæх кæнæн ис, уый мах нæ уырныдта. Фæлæ уæддæр иу бон кæсагахсæн хызимæ суадæттæм бауадыстæм. Тугъанаты Ногийы лæппу Хаджу æмæ йе 'фсымæр Таймураз дæр нæм фæкастысты, æмæ уайтагъд цалдæр кæсаджы рацахстам. Рæсугъд суадоны дон кæм уыд, ахæм къæртайы сæ хастон мæхæдæг. Ме 'мбæлтты сæ куыстгæнгæ ныууагътон æмæ æд балертæ нæхимæ рацыдтæн. Бахастон сæ сынтæджы цурмæ æмæ худгæйæ мæ мадмæ дзурын: «Мæнæ дын замманай цъыллингæнаг кæсæгтæ, æмæ дæ цас фæнды, уыйас сæм кæс». Уый иудзæвгар фæкасти. Цасдæр рæстæджы фæстæ та сæм æз дæр ныккастæн, фæлæ уыдонæй иу дæр нал змæлыд — се 'ппæтдæр уыдысты мард. Уымæ ма къæдзыгты хуызæн ныззылынтæ сты. Æз сæ цы уавæры æрбахастон, афтæмæй та хъуамæ фæцардаиккой цалдæр боны. Рынчын адæймаг кæсæгтæм куы ныккæсы, уæд дьууæ-æртæ минутмæ цæмæн æрбамæлынд, уый ничи зоны; хæргæ сæ куы

баканы, уæд дæр низ фесафынæн цы хуызы фæахъаз ваййынц, уый дæр бæрæг нæу. Фæлæ нæ мад, уыцы бонæй фæстæмæ хуыздæр кæй фæци, сафронæй кæй фервæзт, уый бæлвырд у.

Загътон ма йæ, нæ хъæуы бирæ бафæзминаг адæм уыди. Тугъанаты Хасан æмæ йæ бинойнаг Гуыккуыз (Милуан) хъуыстгонд уыдысты сæ хæдæфсармæй. Алкæимæ дæр — хистæрæй-кæстæрæй, растæй-зылынай — сæ ныхас кодтой æмсарæй. Цыфæнды аххосджынимæ дзургæйæ дæр сæ дзыкæй æфхæрæн ныхас не 'схаудтаид. Фæлæ сæ ныхасыуаг ахæм уыд, æмæ, кæмæ хаудта, уый-иу йæхимæ æрыхъуыста.

Куыр дæ куырдыл ахуыр каны, зæгъгæ, фæзæгъынц. Бинонты хистæртæм цы ваййы хорзæй-æвзæрæй, уымæй æххæст рауайынц кæстæртæ дæр. Уылыбиаты Хъазыбег хæсты рæстæджы бухгалтерæй куыста колхозы. Йæ куыст, куыд æмбæлы, афтæ кодта, æмæ дзы разы уыдысты иууылдæр. Зыдтой йæ фæлмæн æмæ цæстуарзон адæймагæй. Фæлæ рынчынгæнаг уыд, æмæ-иу зымæгон арæх хуыссæны хуыссыд. Уæд, колхозы куыстæй уæлдай, рынчынмæ касын, хæдзары куыстытæ æмæ бирæ бинонтæм зылын хаудысты йæ бинойнаг Минтæмæ. Уыцы хъуыддæгтæ иу адæймагæн зын кæнæн уыдысты, æмæ иу фæззæг сфæнд кодтой сæ хистæр лæппу Къытайæн (Зауырбегæн) бинойнаг æрхæссын. Хъазыбеджы æфсымæр Умары фæндонмæ гæсгæ йын ракуыр дтой алагираг 17-аздыд чызг — Зæнджиаты Зинайы. Уыцы рæстæджы дуканиты хъæугæ товартæй балхæнынмæ ницы уыд. Кæд-иу исты фæзынд, уæд адæмæн рагацау хъусын кодтой, æмæ алчи дæр архайдта тынг раджы, суанг æмбисæхсæв рады æрлæууыныл. Иу фæсахсæвæр Минтæ йæ ног чындзæн бафæдзæхста. «Æз райсом раджы дуканимæ цæудзынæн. Ды-иу кæрдзын скæн æмæ раздæр рынчынæн бахæрын кæн, уый фæстæ та иннæтæн» Хъазыбег зæрдиаг арфæтæ фæкодта Зинайæн, дæ кæрдзын тынг хæрзад у æмæ дзы мæхи хорз фæдтон, зæгъгæ. Чындз рынчыны цурæй фынг куы рахаста, уæд кæрдзынай йæхæдæг ахордта, зæронд лæг афтæ кæмæй æппæлы, уый уагæры цы ад каны, зæгъгæ. Фæлæ хорзау нал фæци — цæххæй йæ бахæрæн нæ уыд. Æмæ кæуын райдыдта, зæронд лæгмæ ма цы цæсгом равдисдзынæн, зæгъгæ. Афтæмæй йæ æрбайæфта Минтæ æмæ йæ тарстхуызæй афарста, цæуыл кæуы, уымæй. Хабар куы бамбæрста,

уад ай мадау йæ хъæбысы æрбакодта æмæ йын хъæлдзæгæй арфæтæ кæнын байдыдта: «Уæ дæ цæранбонтæ бирæ уой, ма гыццыл чындз, зæронд лæджы зæрдæ алхæдтай — уый цæххæргом хæринаг уарзы» Ныхæстæ афтæ æцæгхуыз уыдысты, æмæ Зинайы бауырныдтой.

Уылыбиатан сæ хæдзары фæйнафарс уынджырдыгæй æхгæд уыди рæсугъд фæйнагæй. Хъæуы уыдонæй хуыздæр быру никæмæн уыди. Хæдзары фæстæ цæхæрадон райдыдта хæрззылд стыр дыргъдонæй. Бæлæсты бын кæддæриддæр — лæгъз æмæ сыгъдæг Иу хур бон Хъазыбег Зинайы æмбонды хуынчытæй уынгмæ цымыдисæй кæстæ федта. Æнæдзургæйæ хæдзары иннæ фæрсты уынгмæ куы рахызт, уæд дзы сывæллæттæ хъазыдысты, æндæр дзы диссагæй ницы уыд. Фенджын лæгæн цы бамбарын хъуыд, йе 'рыгон чындз уыдонмæ хæлæг кæй кæны, уый æмæ сæм дзуры: «Ацы нарæг уынджы фæндаджы хъæбарыл хъазыны бæсты уæртæ кæртмæ ацæут, уым машинæтæй дæр ницы тас у». Сывæллæттæ дуары мидагæй куы фесты, уæд, цыма Зинайы уый размæ нæ федта, афтæ йæм дзуры: «Чындз, кæм дæ, мæнæ ма ацы сывæллæттæм фæкæс — бæласыл дзы йæхи мачи ныццавæд. Æз та ма куыстмæ скæсон» Афтæмæй фæстæмæ уынгмæ рацыд. Хъазыбег æмæ Минтæ алы хатт дæр афтæ архайдтой се 'рыгон чындзæн йæ зæрдæ истæмæй балхæныныл, никуы йæ бауагътой гуырысхо кæнын дæр, йæ митæй цыдæр сæ зæрдæмæ нæ цæуы, зæгъгæ, ууыл. Сæ аудындзинад сын æмбæрста Зинаæ дæр æмæ сæ зæрдæхудты ницæмæй бацыд: сæран хъæбул йæ уарзон мад æмæ фыдæн цы хæрзты бацæуы, ахæм лæггад сын фæкодта сæ амæлæты бонмæ. Абон Къита æмæ Зинаæ хъæуы нымад сты кадджын хистæртыл, ис сын алцæмæй дæр фæзминаг цыппар чызджы æмæ иу лæппу

Хъодзаты Хадзымуссæ сæрмагонд бынат ахста нæ хъæуы хистæрты 'хсæн йæ æрдзон стыр курдиаты æмæ цæстуарзоны руаджы. Уый бирæ хорздзинæдтæ равдисыны тыххæй бахъæуид чыныг фыссын. Куыста колхозы фосы дохтыры хæстæ æххæстгæнæгæй. Нысангонд ын уыди мызд дæр, кæд дзы исгæ ницы кодта, уæддæр. Уыди æнувыд, раст кусæг. Адæммæ цы цæстæй каст, фосмæ дæр каст ахæм цæстæй. Хадзымуссæ адæмæн зыбыты лæвар дзæбæх кодта сæхи дæр æмæ сæ фос дæр. Адæмæн, зæгъгæ, ныхас канд нæхи хъæуы цæрджытыл

на цауы — æххуысагур æм цыдысты Ирыстоны алы къуымтæй æмæ сыхаг республикæтæй дæр. Æндæр рæттæй йæм фылдæр ластой, рынчындоны-иу йæ саст къабæзтæ къæдзтæй кæмæн байгас сты, ахæмты. Уыцы уæнгтæ-иу бахъуыди ногæй сæттын æмæ раст кæнын. Абоны рынчындæтты куыст чи зоны, уый мæ ныхæстæ нæ бауырдзысты, фæлæ уæд арæх афтæ уыд, уымæн æмæ уæды рынчындæттæ нырау ифтонг нæ уыдысты алыхуызон аппараттæй. Хадзымуссæйæн та йæ уыртæ куыстой рентген æмæ ныртæккæйы УЗИ-йы хуызæн. Уыдоны руаджы, цæстæй уынагау, æвзæрста буары цыфæнды сахъат дæр. Æмæ цы сæстытæ æмæ æлвастытæ æвæрдта, уыдон зæрдæхсайгæ никуы уыдысты. Фæтæгены цырагъы мæнг рухсмæ ирон мæгуыр хæдзары уавæрты æнæ наркоз æмæ æндæр хабæрттæй адæймагæн йæ къæдз къах кæнæ къух асæтт æмæ йын æй ногæй йæ гаччы сбадын кæн — уымæй стырдæр сгуыхт ма цы вæййы! Хицауттæ та йæм бузныг уæвыны бæсты æрцахсынæй æртхъирæн кодтой — дохтырты, дам, цæсты æфтауыс! Бирæ хæттыты йæм бадзырдтой милицæ æмæ прокуратурæмæ. Йæ фæстæ йын-иу дзырдхæсджытæ дæр бафтыдтой. Æмæ уæд адæмæн дзырдта, боныгон мæм мачи цауæд, зæгъгæ. Цал адæймагæн баххуыс кодта, уый, хъыгагæн, ничи зоны. Бинонтæн та сæ алыбонæ «уазджытæ» уыдысты тыхсты хос. Йæ кæстæр лæппу Мæирбегимæ иу къласы ахуыр кодтам. Æмæ йæ æрæджиау Хадзымуссæйы амарды фæстæ, бафарстон, уæ фыды хорз дæсныйад уæ куыд ничи райста, зæгъгæ. Æмæ мын афтæ: «Мах уыцы дæсныйад æмæ йемæ кусынæй кæд фервæздзыстæм, уымæ куы бæллыдыстæм. Рынчын-иу куы 'рбаластой, уæд ын цæмæй йæ къæдз къабаз асæттай æмæ йæ ногæй бабæттай, уый тыххæй йыл хæцын хъуыд цалдæр адæймагæй. Æмæ ме 'фсымæр Майрæмимæ алы хатт уыдыстæм æххуысгæнджытæ. Зылын къах кæнæ къух нæ фыд искæй æххуысæй саста йæхæдæг Гъемæ-иу æй рынчын йæ дзæбæх къахæй куы асхуыста, уæд цыма махæн фæрыст, уыйау нын-иу фæдзæхста, ма йæм масты кæнут, йæ рыстæн нæ фæразы æмæ йыл хуыздæр бон нæй, зæгъгæ. Куыст-иу ныддæргъвæтин æмæ уроктæ ахуыр кæнынæн дæр рæстæг нал уыд. Бирæ хатт-иу æгъуыссæг дæр фестæм» Хадзымуссæ йæхи æмæ йæ бинонты тыхст дæр ницæмæ дардта — искæмæн баххуыс кæнын нымæдта ахсджиæг дæрыл. Никуы мæ ферох уыдзæни, нæхи бинонтæн цы æххуыс

бакодта, уый. 1941 азы нæ фыдмæ æфсадмæ фæсидтысты. Уымæ гæстæ нæ мадæн цæугæ æрцыди, хохы нын цы хæдзар баззад, уый уæй кæнынмæ. Фæстæмæ цæугæйæ йæ чидæр йæ уæрдонь авæрдта, фæлæ бæх машинæйæ фæтарст, ус рахауд æмæ йын уæрдонь цалх йæ рахиз армытæппæн ныппырх кодта. Йæ къух кæлмæрзæны кæронæй йæ хъуырмæ баст, афтæмæй кæугæ æрцыди нæхимæ. Сыхы сылгоймæгтæ йыл амбырд сты æмæ йæ уайтагъд Хадзымуссæмæ схæццæ кодтой. Мæ мадимæ уый-размæ кæрæдзи нæ зыдтой. Хадзымуссæ къух æрысгæрста æмæ афтæ: «Хорз ус, уый дæ къухæн цытæ бакуыстай? Утæппæт стджытæй иу дæр æнæ састæй нал баззæди. Сдзæбæх дæ кæндзынæн, æрмæст дæ ардæм бирæ хæттыты цæуын бахъæудзæн». Æмæ æцæг афтæ рауад — къух йæ гаччы сбæдти. Уæдæй фæстæмæ-иу Хадзымуссæ нæ сыхы куы уыд, уæд æй нæ мад æнæ æрбахонгæ никуы ауагъта. Уый та йæ хуыдта «мæ гыццыл хо»

Хæсты фæстæ нæ фыд фысты фермæйы фыййæуттæн бригадирæй куыста æмæ мæ цалдæр хатты акодта йæхицæн æххуысмæ. Афтæмæй-иу фæдтон Хадзымуссæйы йæ куысты — фермæйы фос дзæбæх кæнгæйæ. Куыд зæрдиагæй сыл аудыдта, уый диссаг уыди. Стуртæ дзы тæрсгæ нæ кодтой. Кæимæ дзы архайдта, уыдон дæр æнцæд лæууыдысты, хæцын сыл нæ хъуыд. Æвæцæгæн ын уыдон дæр æнкъардтой йæ хорз зæрдæйы уаг, йæ цæстуарзондзинад.

Хорз лæг, дам, адæмæй хæс дары. Æз нæ зонын, Хадзымуссæ кæмæй цы хæс дардта, уый, фæлæ йæ цард-цæрæнбонты адæмæн æххуырсты куыст кæй фæкодта, уый æцæг у. Йæ фыдæбонæн ын адæм, уæлдайдæр хъæуы цæрджытæ, афоныл æмбæлгæ аргъ не скодтой æмæ, йæ номы раз сæхæдæг сты хæсджын. Йæ фæдыл чи зылд æмæ йыл хицауадмæ ныхæстæ чи хаста, уыдонæн та Хуыцау тæрхонгæнæг уæд.

Кæй кой ракодтон, уыдон нæ хъæуы хистæртæн сæ гыццыл хай уыдысты. Алкæй дзы æрымысон, уый фадат нæй, æмæ хатырæй фæуæд. Мах, абоны хистæртæ, уыдонæн сæ рыджы дæр нæ зынам. Уымæн æмæ, кæй кой ракодтон, уыдонæй хæсты фæстæ бирæтæ нал уыд, иннæтæ та, уæлдайдæр сылгоймæгтæ, æгайтма нæ кæстæртæ аирвæзтысты, зæгъгæ, сæм фæг æргом нал здæхтой. Иннæмæй та Советон хицауад хъавыд æппæт адæмтæй дæр иу советон наци саразынмæ, æмæ хъомыладон куыст ныййарджытæй лæвæрд æрцыд скъоламæ, æхсæнадмæ.

Æмæ хицæн нациты рагон традицитæ æмæ идеалтæн бынат нал уыд, уæлдайдæр Ирыстоны. Мæскуыйы-иу хъуыды кæнын цы хъуыддагыл райдыдтой, уый-иу махмæ æвиппайды царды рауагътой. Уымæн хорз æвдисæн — «фæскомцæдисон чындзæхсæвтæ» Ныр ног идеологи агураем, афтæмæй нæм нæ наци сæндидзын кæныны куыстæй ахсджиагдæр ницы ис. Уый та къухы бафтдзæни, худинаг æмæ æгады гакк чи æвæры, хорздзинад æмæ лæгдзинадмæ чи сиды, фæлæ рох кæнын кæй байдыдтам уыцы Ирон Æфсармы бындурыл хъомыладон куыст къонайы рæбынæй куы райдайæм, раздæры хуызæн. Фæлæ уый никæй хъæуы. Кæмæ хауы, уыдонæн æй куы зæгъай, уыимæ Стыр Ныхасы разамонджытæн дæр, уæд сæхи нæхъусæг скæнынц. Уыйхыгъд, цардыуаджы фæхорзæн мисхал пайда дæр чи нæу, ахæм фынджы æгъдæуттæ 15 азы бæрц фæтдзæгъдæнæй цæгъдæм. Гъемæ нæм искæд нæ байзæддæгтæ хæлæгæй мæлдзысты, сæр æмæ бæрзæй фынгыл раст æрæвæрын æмæ гаджидæуттæ уадзынæй стырдæр мæт нæ кæй ницы уыд, зæгъгæ, уый тыххæй.

ДЗГОЙОН Замирәт

ӘНУСОН ӘРДИАГ

*Бахъавыдтән-иу амәй размә дәр
мә сидзәргәс зәронд мад Замирә-
ты цыбыр мысинагтә ныффыссынмә,
фәлә та-иу сәм мә къух нә бахәщә
алы әфсәнтәй. Рох та мә нә код-
той, рәхуыстой зәрдә..*

Гусалты Барис

... **Б**ирә лыстаг хабәрттә нал ләууынц мә зәрдыл — әртиссәдз азәй фылдәр рауад уәдәй ардәм. «Хәст, хәст» рагәй кодтой, немыцимә нә хъуыддәгтә сә хәрзтәй кәй не сты, уый адәм әм-бәрстой, кәд фидыд уыдыстәм семә, уәддәр. Әмә зәрдәсаугәнән әнән-хәләджы райдыдта, хур бон арвы гә-рәхтау уыд йә фыдуац..

Дә фыды дын мәйы фәстә акодтой лагерьтәм, «Электроцинчы» дәле цы уәлмәрдтә ис, уыдоны иуварс быдыры уыди сә лагерь. Уырдам әм-иу ссыдыстәм дә фыдымадимә, ме 'фсинимә — рухсаг уәд. Дәу-иу дә фыдыхоимә ныу-уагътон. Цытә мын-иу дзырдта дә фыд? Цыдәртә.. Цытә мын хъуамә дзырдта-ид — дәуыл афәдз әмә әртә мәйы цыдәр сәххәст, дә хо — гуыбыны. Зын базонән не сты йә дзуринәгтә..

Ахуыр сә кодтой хәстон ләджы дәс-ныйадыл, искәй амарыныл, дәхи сәр аир-вәзын кәныныл. Топпәй әхсынмә та... Цуанәтты бригадир уыд хәсты размә, Мәскуымә дәр әй ахуыдтой, нә патефон

ын уым радтой — рамбылдта йæ рæстдзæвинты ерысты. Снай-пер æй цæуыннæ скодтой хæсты — магъа.

Кæд сæ ласдзысты фронтмæ, уый, æнхæлдæн, рагацау зыдтам. Æмæ сæ размæ Беслæны станцæмæ ссыдыстæм Зилгæйæ. Хæсты фæстæ уыцы фæндагыл уæлæмæ-дæлæмæ цал азы фæцыдтæн!..

Ацы хатт дæу дæр ахастон мемæ. Мæ цагат дæр Беслæныхъæу у, æмæ мæ кæстæр хо Зæйрæт дæр рацыди станцæмæ — демæ хъазыд!..

Иуæй магуыр уыдтæ — сидзæрай чи баззайдзæн, йæ фыды чи нукуал фендзæн; иннæмай та амонджын — дунейы цы цæуы, уымæн чи ницы 'мбæрста. .

Мæнæ иу эшелон æрцыд горæтæй. Вагонæй вагонмæ згъорæм. Уалынды маем чидæр рудзынгæй дзуры:

— Чындз! Чындз!

Фæкастæн æм — дæ фыды æрдхорд Болиаты Рамазан. Йæ фыд Мухтар дæ фыдымадимæ баззад æнцæд лæугæ, мах сын цы хабар æрбахæсдзыстæм, уымæ æнхæлмæ кæсынц.

— Мустæиты нæ фæстæ æрласдзысты. Иумæ нæ бæргæ фæндыд, фæлæ алы æфсадмæ бахаудтам. Нæхионтæй никай федтай?

Уайсадгæ кодтон æмæ йын ацамыдтон æмæ фездæхтæн фæстæмæ, дæ фыдымадæн бамбарын кодтон хъуыдаг, æмæ уый загъта Мухтарæн, Рамазаны фыдæн, сæ вагон кæм ис, уый. Мах уым базадыстæм, фæлæ дæ фыдымад. Уый цы сылгоймаг уыд, уый! Уый цы домбай уыд, уый цы... Гусалтæм Заманхъулы Хъæстуатæй фыццаг уый æрцыд. Æмæ афтæ куы фесгуыхт, уæд сыл уæ мыггаджы усгуртæ ныххæлоф кодтой, ома Хъæстуаты чызджытыл — фæд-фæдыл дзы раст иу фондзы æрхастой. Фæлæ мын хыцъыдæттæ дæр, мæрдты ма ма схæрзæд, фæг бануазын кодта Хъæстион. . Нæ дзы хъаст кæнын, тагъд махи дæр уый цурмæ хъæуы æмæ ницæмай къæмдзæстыг кæсын йæ цуры махимæ..

О, мах уым фæуагъта — йæ чызджытæ, ома ма дыууæ ходыгъды дæр ма немæ уыдысты, Цубæ æмæ Гыкко — æмæ йæхæдæг та хъæумæ алæвæрдта. Ныххæцца, сойыфых гуылтæ иудзæвгар акодта, карк æрбаргæвдын кодта, афыхта йæ, стæй ма сын семæ цыдæртæ авæрдта æмæ та уым æрбалæууыд иннæ поезды æрцыдмæ! Сылгоймаг нæ уыд, фæлæ дымгæйæ цыренгонд арт.

Адæмæй чи кафгæ кодта, чи заргæ, чи та кæугæ. Рамазани-

ты куы аластой, уæд Мухтар дæр немæ баззад, дæ фыды дын бирæ уарзта. Тынг нынкъард, фæлæ йæхи ныхъхъæбæр кодта. Рамазан йе 'хсæз фырты хистæр уыд... Æви йын фондз уыдысты? Уый фæстæ ма дзы æртæйæ, æви дыууæйæ ацыдысты хæстмæ. Сæ иу дæр нал сыздæхт йæ фырттæй. .

Ды йын уынгæг кодтаис йæ зæрдæ дæ фыдæн, æндæр уæдæ лæмæгъ никуы уыд. Цубæ йæ дзырдта, уымæ, йæ хомæ бауæндыд ахæм курдиатимæ — цæмæй дæу иуварс æрæвæра, æмæ дæм уый бакæса, дæ къæхтыл куыд тæрсгæ-ризгæйæ уайыс, уымæ. Поезд куы араст, уæд та дæ йæ фæдыл Зæйрæт скъæфта, вагоны фарсмæ згъордта. Æмæ, дам, мæм дзырдта, ахаудзынæ, ахаудзынæ, фæкæлдзынæ æмæ. Дæуæн тарстис, æндæр уæдæ Зæйрæтæн. Цытæ дзырдтам, куыдтæ дзырдтам — чи ма сæ хъуыды кæны?.. Фæлæ йæ зæрдæ суынгæг.

Куыддæр станцæйæ быдырмæ рахæццæ стæм, афтæ Мухтар, — уыцы дæргъæй-дæргъмæ бæрзонд лæг! — æрдиаг кæнын райдыдта, зæрдæ скъуыд уымæ хъусынай:

— Æ, Рамазан, мæ уды цæджындз, мæнæ куыд бабын мæ хæдзар!.. О, Рамазан, Рамазан, мæ хæдзардарæг! Мæнæ мын дæ адзалы фæндагыл куыд фæраст дæ!.. Æмæ дын мæ бон куыд ницы у!

Дæ фыдымад æм хæцыд, уый, дам, дæ фырты æгасæй куыд ныгæныс, йæ фæндаг ын кæдæм æнамонд кæныс, дæ хæдзары йын æртæ чъирийы скæныны æмæ йæ Лæгтыдзуарыл ныффæдзæхсыны бæсты, зæгъгæ.

Афтæ мæм фæкæсы, цыма абон дæр ма, æртиссæдз азы фæстæ, Мухтары æрдиаг Беслæныхъæу æмæ Зилгæйы æхсан быдыры сæрмæ арвы къуырфы нæры.

Æниу Хъызмыдæ, дæ фыдымад йæхæдæг та. Цалынмæ хæдзармæ хæццæ кодтам, уæдмæ йæхи урæдта, Мухтарæн дæр ма уайдзæфтæ кодта, фæлæ куыддæр нæ кæртыдуарæй фæмидæг стæм, афтæ уæллаг уаты йæхиуыл дуæрттæ сæхгæдта æмæ.. Сыхбæстæ нæм фæфæдис сты йе 'рдиагмæ, йæ богъ-богъмæ. Кувыны бæсты афтæ ку, дæхи рагацау мар æмæ æргæвд!.. Уый дын Хуыцауы зæрдæмæ цæуы? Нæ цæуы.

Хæсты хъæбатыртæ дæр табуйаг куыд не сты, фæлæ дзы уæддæр мах, сидзæргæсты, хъæбатырæн æмбал нæй — цытæ бафæрæзтам, цæмæнты ныббыхстам! Цæй, ныууадз мæ. Исты цины хабæрттæ дын куы ракæнин, бæргæ, фæлæ — цы, цы дын

ракӑнон? Ах̆ам б̆аллӑх̆ай хызт ўад дуне, ӑнӑ уыи д̆ар рыст-
х̆уаг н̆ау Уым̆ан ӑм̆ӑ дзы х̆асты диссагӑй ӑбуалг̆ы дис-
сагд̆ар н̆ай: мӑнӑ д̆а саби, д̆а чысыл х̆ӑбул — ӑм̆ӑ й̆ӑ ныу-
уадз; мӑнӑ д̆а х̆ӑбулы ӑрыгон мад, д̆а Хуыцауы л̆авар уар-
зон бинойнаг — ӑм̆ӑ й̆ӑ ныууадз; мӑнӑ д̆а з̆аронд мад, д̆а
н̆ыййар̆аг — ӑм̆ӑ й̆ӑ ныууадз; мӑнӑ д̆а х̆адзар, алы куыстытӑ
дзы с̆а к̆ар̆адзи с̆арты к̆алыңц — ӑм̆ӑ с̆а ныууадз, райс
х̆ӑц̆ангарз ӑм̆ӑ. .

Мухтары ӑрдиаг, д̆а фыдымады бог̆ь-бог̆ьтӑ, ӑвӑцц̆аган,
мӑрдты д̆ар ма мӑ х̆усты азалдзысты.

МÆХЪИТЫ Альбинæ

СИДЗÆРЫ ХЪЫСМÆТ

Æцæг цау

Сындзыхъæуы сæрмæ хуры тынтæ арвыл хъазын байдыдтой, æмæ адæм дæр æрдзы хъару райстой æмæ афтæмæй сæ чи хæдзары куыстытæ кодта, чи быдыры.

Сыхбæстæн уарзонæй цардысты Бытъæты бинонтæ — Сергей æмæ Микъала сæ бинонтимæ. Ацы радзырд æз фыссын, Микъала æмæ Марьяæ чи равзæрд, уыцы фæлтæртыл. Диссагæн баззад Марьяйы рæсугъддзинад, хъæубæстæ-иу æндæр дис нæ кодтой. Æмæ сын рацайдагъ ис цард, иннæты æмрæнхъ куыстой, фæсте никæмæй задысты. Сабыр, лымæн цард кодтой.

Фæлæ мæгуырыл та дур хæрдмæ кæм нæ тулы! Сæ фыццаг хъæбулма тынг æнхæлмæ кастысты, фæлæ Маря аргæ-арын амард, Микъала баззад ноггуырд лæппуимæ. Сæвардтой йыл ном Велгим. Стыр уæз ныу-уагъта Микъалайы уæхсчытыл Маря.

Уæззау бонтæ скодта Бытъæты бинонтыл. Хъæубæстæ дæр бинонты æмхуызон хъыг кодтой уыцы цауыл. Фæлæ адзалæн мадзал нæй, сывæллонæн ссарын хъуыди, мады йын чи баивтаид, ахæм адæймаг.

Марьяæн йæ хæрз хо Гуасазæйæн уыд ноггуырды чызг, Разиат. Гуасазæ баивта Велгимæн мады, иу риуæй сæ хаста Разиаты æмæ йæ хойы лæппуйы. Абоны хуызæн ма мæ цæстытыл ауайы, Микъала-иу

йæ заронд скъуыдтæ кæрцы йæ лæппуйы куыд æрбатыхта æмæ-иу æй Болæтты бинонтæм куыд сцæйхаста, уый.

Фæлæ уыцы фыдæбæттæ æнæсылгоймаг хæдзарæн тынг уæззау сты. Æмæ Микъала æрхаста дыккаг ус, Магаты Варкайы. Уымæй ма йын райгуырди фондз фырты. Варка йæхи хъæбулау рæвдыдта Велгимы дæр. Велгим уыди тынг зæрдæистæ сывæллон, йæ гыццылæй фæстæмæ дæр хаста дзырд-дзæугæ, арæхстджын алы хъуыддаджы дæр. Бакастæй Маряйы конд æмæ уынд. Хъомыл кодтой магуыртæй, фæлæ æфсымæртæ тынг æнувыд уыдысты кæрæдзиуыл. Микъала фыдæбон кодта колхозы быдыры æмæ йæ бинонты йæ бон æмæ йæ хъару цас уыди, уымæй сæ хаста.

Рахъомыл ис Велгим æххуысхъом фæцис йæ фыдæн. Хъуыддаг кæнын афон дæр ын уæдмæ 'рхæццæ. Иу изæр, бинонтæ куы 'рбамбырд сты, уæд Велгим йæ фыдмæ барвыста, бинойнаг æй кæй фæнды æрхæссын, уый тыххæй. Æмæ йæм ахæм дзуапп рахастой, раджы ма, дам, дын у нырма. Фæлæ лæппу хъуыддаг æрдагыл нал ныууагъта, барвыста та йæ фыдмæ. Дыккаг хатт Микъала йæ ныхмæ нал сдзырдта, сразы йæ фырты фæдоныл.

Æмæ 'рхастой Суанты Арисманы чызг Верæйы. Ралæууыд та рæсугъд æмæ лымæн цард. Фæлæ Фыдыбæстæйы Стыр хæст райдыдта. Нæлгоймæгтæ хæстмæ цыдысты кæрæдзи фæстæ. Уыцы рæстæг Велгимæн йæ чызгыл сæххæст æрмæстдæр æртæ мæйы. Æрбамбырд сты бинонтæ, изæры-иу куыд æрбамбырд сты, афтæ. Уалынмæ сын сæ дуар чидæр æрбахоста. Уыцы æрбахостæй Микъалайы зæрдæ барызти. Ныййарæгæн йæ зæрдæ куыд зонаг у, уæдæ! Микъала рарвыста йæ кæстæр лæппуйы, æрбахон мидæмæ хабархæссæджы, зæгъгæ. Æрбахуыдта йæ мидæмæ, æрлæууыд сæ разы æмæ æнкъард æмæ уæззау хъæлæсæй фехъусын кодта: «Советон Æфсады не 'ххуыс кæй хъæуы, æмæ сидыңц Велгиммæ»

Цасдæр рæстæг бинонтæй улæфгæ дæр цыма ничиуал скодта. Стæй уæд Микъала загъта:

— Ахæсс сын ахæм дзуапп, райсом раджы Велгим уыдзæн цæттæ хæстмæ.

Æнæдзургæйæ Микъала бацыди йæ уатмæ, ацыдысты иннæ бинонтæ дæр сæ уæттæм. Велгим æмæ Верæ цъынд дæр нал æркодтой. Дыууæйæ дæр æдзынæг каст фæкодтой сæ гыццыл чызг Сонамæ.

Бон æрбацъæх ис. Велгим цæттæйæ рахызт. Йæ хордзен йæ къухы, афтæмай æрлаууыд фæндарасты фæндагыл. Бон уыди æнкъард бон, мигъ æрбадт зæххыл. Æрдз дæр æй цыма æмбæрста, цы фæндагыл цæуы уыцы сидзæр лæппу, уый.

Сых æрæмбырд сты. Велгим ма фæстæмæ мидæмæ фездæхт æмæ ма йæ чызджы йæ хъуыры бын акодта. Ныккæрзы Микъалайы зæрдæ, фæлæ цас диссаг у нæ бафсæст йæ хъæбулы уындæй йæ фырт. Хæстдзау лæппутæ цæттæ уыдысты сæ зындоны фæндагыл акъахдзæф кæнынмæ. «Фæндараст!» — Микъала сын сæркъулæй йæхинымæр загъта.

Адаргъ сты бонтæ. Сона рæзыд æнæниз сывæллонæй, фæлæ ницыма 'мбæрста уыцы гыццыл рæзгæ уд.

Федзæм хъæлдзæг æмæ цæрдæг сыхбæстæ. Скодтой тынг уæззау азтæ адæмыл. Бытъæтыл дæр афтæ.

— Хуыцауы тыххæй, цы талынг æрбацци бон? — хъуыр-хъуыргæнгæ æрбахызт Варкæ.

Æцæг дæр, бон æхсæвау æрбаталынг, адæм кæрæдзи дæр нал уыдтой. Дис кæнгæйæ кæрæдзимæ ракæс-бакæс кодтой.

Микъала Верæйы хъæбысæй æхсæзмæйдзыд Сонайы райста æмæ йæ йæхимæ æнгом æрбахъæбыс кодта, стæй ставд цæстысыг æркалдта. Æрдз бамбарын кодта Микъалайæн, йæ хъæбул уыцы бон хæсты быдыры кæй фæмард знаджы нæмыгæй, уый. Райстой Велгимы фæмарды тыххæй сау гæххæтт дæр.

Бинонтæ цавдау фесты. Гыццыл Сона сидзæрæй аздад. Райдыдтой та Микъалайы кæуинаг бонтæ. Нал æрхæсдзæн ныр йæ цæст, хъулон уарзт кæй кодта, уыцы фыртыл.

Адаргъ та сты бонтæ. Фыдцæрдтытæ кодтой адæм хæсты заман, кæй зæгъын æй хъæуы. Фæлæ, дам, кæд цæфæй нæ мæлыс, уæд дын уый та рæхуыст: фæзындысты Бытъæтæм Суанты мыггаджы хистæртæ æмæ ныллæууыдысты сæ чызг Верæйы рахоныныл, хæрз æрыгонæй баззад сидзæргæсæй нæ чызг, æмæ йæ афтæ нæ нгууадздыстæм, зæгъгæ. Бирæ фæныхас кодтой, фæлæ цы загътаид Микъала дæр сæ фæндыл. Æцæг сын сабийы нæ радта.

Нæй ныффыссæн дæр æмæ радзурæн дæр, куыд хицæн кодта хъæбулимæ ныййарæг, уымæн.

Фæхонынц Суантæ Верæйы. Сыхбæстæ дæр рафæдис кодтой. Куыд быхстаиккой Сонайы хъæрма æй ныййарæджы фæрстæ, куыд тыдта уый йæхи йæ мады фæстæ! Фæлæ ма иу та уый уыди, æмæ адæм се 'мхуызон куыдтой.

Баззаци Сона æнæ фыд æмæ æнæ мадæй. Иу ныхасæй, бын-тон сидзæрæй. Сонайы хæссын райдыдта Микъалайæн йе 'фсымæры ус Дыда. Дыда æмæ Сона кæрæдзиуыл тынг æнувыд уыдысты. Дыда æмæ Варкæ хоты цард фæкодтой зæронды бонмæ дæр. Дыдайæн йæ цоты цот куы растыр сты, æмæ-иу сæ исчи куы бафарста, Дыда æмæ Варкæ кæрæдзийæн чи сты, зæгъгæ, уæд-иу загътой: «Хотæ!».

Микъаламæ та Сонайы уындæй хъару цыдис, быдыры куыстæй-иу куы сцæйцыди, уæд-иу йæ размæ Сона ратахти «Баба, Баба» хъæргæнгæ. Микъала-иу Сонайæн йæ къухмæрзæны тыхтæй схаста, колхозы-иу сын цы кæрдзыны карст радтой, уый. Сона дæр-иу æй адджын хæрд акодта.

Уалынджы Сона скъоламæ цæуынхъом фæцис. Фыццаг цылындзæфтæ йæ гыццыл къухтæй кæнын райдыдта. Уæдмæ йæ мад Верæ дыккаг мой скодта дзырддзæугæ æмæ æгъдауджын лæг Созырыхъомæ. Сона дæр-иу йæ мадмæ арæх бафтыд. Уым ма йын уыди æртæ æфсымæры æмæ иу хо. Уыдон дæр-иу Сонайы 'рцыдмæ æнархъæцæй бæллыдысты. Мады 'фсымæртæ дæр æй тынг рæвдыдтой. Уыдон уыдысты цæрæгдæр хæдзар æмæ-иу Сонайы хай кæддæриддæр æрæрвыстой. Верæйы 'фсымæр Геор хæстæгдæр цард Сонамæ, йæ зæрдæ-иу æм куыд не 'хсайдта, кæд æххормагæй аззайы, уæд та, зæгъгæ, æмæ-иу Сона æмæ йæхи цотæн тебæйы нард дзидзатæ ныккалдта æмæ-иу сын сæ картæфты 'фсон бахæрын кодта. Уыцы нард дзидзатæ се 'цæг кары дæр хуыдтой Георы картæфтæ.

Рачызг ис Сона, рачындздзон æмæ йæ аскъæфта Абæгаты Ким. Сона бахауд фæлмæн æмæ уæздан æфсинмæ, дыууæ моймæдзыд ходыгъды æмæ тиу йæ бинойнаг Людæимæ. Тынг лымæн уыдысты Сонаимæ ходыгъд Дуня, уый чызг Файæ, æфсин Хадзыгуа æмæ файнуст Людæ. Сона сси дзулфыцæн заводы кусæг. Сабыргай сси къафетты цехы мастерæй, базары контролерæй. Утæппæт адæмимæ та иумæйаг ныхас куыд ардта? Æвæццæгæн, йæхи магуыр цæрдтытæй æмбæрста адæмы магуырдынад. Уый тыххæй йæ хуыдтой «Магуырты мад».

Сонайы æгъдауыл, кадыл æмæ уæздандзинадыл бирæ дзурæн ис. Фæлæ уын æз радзурон, Сонайы сидзæр уд цас диссæгтæ бавзæрста, уый. Сонайæн уыди фондз сывæллоны, уыдонæн сæ хистæртæ — Жанна æмæ Эрик. Эрикыл ын дыууæ азы куы рачыд, уæд йæ хъуыртæй æваст æрбарынчын. Аскъæфтой ма йæ

рынчындонмæ, фæлæ дохтырты бон дæр ницыуал бацис. Нал аирвæзт сывæллон. Йæ чызг Жанна та гуырдызæй рахаста зæрдæниз, æмæ йыл 22 азы куы сæххæст, уæд цæугæ-цæуын æваст йæ зæрдæйæ амард. Сау туджы зæйтæ рацыдысты Абæгаты бинонтыл. Куыд нæ бакуырма сты Сонайы дыууæ цæсты сызгъалынай. Фæлæ нæй гæнæн, уыди ма сын рæзинаг хъæбултæ æмæ, уыдоныл хъуыдыкæнгæйæ, ныффидар кодта йæхи.

Рæстæг цыди, цот уæдмæ сæ бынæттæ ссардтой. Æмæ та куы загъта, уæдæ ныр мæ цоты æмæ мæ цоты цоты уындæй бафсæддзынæн, зæгъгæ, афтæ йыл карз низ йæхи ныффидар кодта. Бирæ рæстæг фæсусæг кодта йæ низы хабар, фæлæ йæ хо Райæйы хъустыл куы 'руади, уæд æй дохтыртæм аласта, операцимæ йæ аравдз кодтой. Фæсте ничиуал баззад, Сонайы чи зыдта, уыдонæй, хиуæтты кой нал кæнын. Йæ æртæ æфсымæры æмæ йæ хо цырагъау йæ разы фæлæууыдысты. Адæм сæ фæзминагæн хастой, иу мадæй æмæ, дам, иу фыдæй чи райгуыра, уыдон дæр кæрæдзиуыл арæх афтæ æнувыд нæ вæййынц, зæгъгæ.

Фæдзæбæх Сона. Æхсæз азы рацыд ууыл, афтæ та низ скуыста. Бирæ та фæтох кодтой Сона æмæ йæ уарзон адæм низимæ, фæлæ ницыуал сси сæ бон дохтырты æххуысæй дæр.

Хорз адæймагæн малæн нæй. Кад æмæ рад мæрдтæм нæ цæуынц. Ахæм кадджын æмæ радджынай бахъуыды кодтам мах Сонайы æмæ йæ ахæмай нæ зæрдыл дардзыстæм.

УЫЦЫ ФЫДАЗТЫ...

Ф

ыдыбастайы хасты Стыр Уæлахизыл, кæд бирæ бонтæ æмæ азтæ рацыди, уæддæр нырма йæ хъæдгæмттæ наема байгас сты. Нæ хæстонтæй нырма бирæтæ хъæрзынц сæ цафтæй. Азтæ дæр сыл сæ уæз æруагътой. Æмæ ма нæ хъæбатыр хæстонтæй æгас чи у, уыдон ма нын æнæнизæй фæцарæнт, сæ уарзон кæстæрты фæндиаг.

Бирæтæ ма хъуыды кæндзысты, хасты рæстæджы фыдбонтæ, стæй хасты фæстайы æххормаг азтæ дæр. Æмæ ныр, Уæлахизы бæрæгбонты адæм мысынц сæ хæстæллад хистæрты. Мæнæн дæр мæ ныхас цаудзæн, уыцы рæстæджы Куырттаты ком цаф салдæттæн куыд æххуыс кодтой, уый тыххæй.

Хасты размæ, ныртæккæ ногзауты лагерь «Металлург» кæм ис, уым сæрдæй-зымæгæй уыдис кæйдæр мыдыбындзытæ. Æмæ сæм зылдысты дыууæ лæджы, Хæдарцаты Хъзахъджери æмæ иу уырыссаг, Григол æй хуыдтой. Дзæбæх уæздан лæг уыдис Григол, алкæимæ дæр æфсымæры цард кодта, бирæ уарзта сывæллæтты. Григол царди, бындзытæ кæм дардтой, уым, Хъзахъджери та йæ бинонтимæ Дзывгъуисы. Хъзахъджери æмæ йæ бинойнаг Анитæйæн уыдис иунаг лæппу Цæра. Хъзахъджери-иу райсомæй

йæ куыстмæ рацыди, Анитæ дæр-иу йæ хъомтæ куы æрдыгъта, йæ хæдзары куыстытæ-иу куы акодта, уæд-иу уый дæр ссыд мыдгæстæм æмæ сын хæринаг кодта.

Уалынмæ ныггуыпп кодта Фыдыбæстæйы Стыр хæст. Адæм æддæг-мидæг ауадысты. Комы фæсивæдмæ куыд дзырдтой, афтæ сæ дыууадæсгæйттæ, фынддæсгæйттæ, ссæдзгæйттæй ластой бричкастæй. Заргæ-иу куы рацæйцыдысты, уæд-иу сылгоймæгтæ та кæутæ кодтой, мах та, сывæллæттæ, нæ мадæлты кæуынмæ куыдтам. Уыцы фæсивæдæй бирæтæ сæ фыдыуæзæг нал федтой.. Мæнæ Ирыстонмæ дæр схæццæ сты гермайнаг лæгхортæ. Цы æбуалгъы фыдмитæ кодтой адæмæн, уый ма хистæртæ хъуыды кæндзысты.

Иу бон Хъазахъджеримæ нæхионтæ фæдзырдтой, æмæ йын бамбарын кодтой, Суадагмæ дæ сгарæгæй цæуын хъæуы, зæгъгæ. Уый дæр ма уæлдай цы загътаид, кæд цæуын хъæуы, уæд — цæуын. Хъазахъджери цы æхсæв цыди, уыцы изæр ма махмæ бауади, хæрзбон зæгъынмæ. Мæ фыдæн радзырдта хабар. Мæ мад уайтагъд æртæ чырийы ракодта, скуывтой сæ, фæйна арахъхы анызтой, æмæ мæ фыд, хъазгæмхасæн Хъазахъджерийæн афтæ зæгъы, цуанон лæг дæ, æмæ, дам, ацу æмæ дæхи баууон кæн, дæ рæстæг куы фæуа, уæд-иу æрцу.. Æмæ йын Хъазахъджери афтæ зæгъы, уыцы хъуыддаг мæнæн мæ сæрма нæй æрхæссæн. Хъазахъджери Дзывгъуисæй Маррагъыл Карцама ахызти, уырдыгæй та хъæд-хъæд Суадагмæ ныццыд. Цæрджитæй йæ чидæр банымыгъта, æмæ йæ немыц æрцахстой. Диссаджы фыдмитæ йын фæкодтой уæддæр сын ницæуыл басæсти.

Хъазахъджери æхсæз боны æмгъуыдæй ацыди, æмæ цы фæндагыл ацыд, уырдаг-иу йæ лæппу Цæра ссыди, бонизæрма-иу уым бадти, мæ фыд, дам, хъуамæ ауылты æрцæуа. Æмæ ма йæм абон дæр æнхæлмæ кæсы. Цæра йæхæдæг дæр нал и, фæлæ..

Хæсты рæстæджы Куырттаты комы колхозы уыдис фондз æмæ ссæдз цæды галуæрдæттæ, уæдæ бричкастæ, уæдæ бæхуæрдæттæ. Æмæ сæ Тæгардонæй ластой цæф салдæтты Дæллагхъæуы рынчындонмæ. Утæппæт уæрдæттæ сыл æххæсгæ дæр нæ кодтой, уыйас уыдысты. Рынчындон куы байдзаг, уæд та сæ цыппаразон скъоломæ ластой уæззау цæфты, рог цæфтæ чи уыдис, уыдон та фистæгæй цыдысты. Дæллагхъæуы скъола

дәр та куы байдзаг, уәд та сә Ләңы авдазон скьоламаә ласын байдыдтой.

Чи сә лапта, уыдон уыдысты, зәронд ләгтә әмә хәстмә цәуынхьом чи нә уыдис, уыцы әрыгон ләшпутә. Уыцы рәстәджы Дәллагхъәуы рынчындоны сәйраг дохтырәй куыста Хьаләгаты Мәирхан, диссаджы сызгъәрин кьухты хицау. Бирә салдәтты мәрдатәй раздәхта... Мәирханән колхозы хицауад бидаркә радтой, сәрмагонд бәхскъәрәгимә, әмә-иу бонизәрмә Дәллагхъәуәй Ләңмә цал цыды бакодта, стәй-иу фәстәмә цал цыды ракодта, уыдонән банымайән нә уыдис. Әцәг хъәбатыр чызг. Хәсты фәстә Мәирхан Реуазтәм смой кодта. Ныр ма әгас у, нәу, уый нә зонын. Кәд ма әгас у, уәд йә сызгъәрин кьухтә мыддоны фәдарәд. Кәд уәләуыл нал ис, уәд та рухс дзәнәты бадәд.

Ләңы авдазон скьолайы дәр та нал цыдысты цәф салдәттә. Әмә та сә уәд ласын байдыдтой Дәргъәвсы авдазон скьоламаә. Уәды рәстәг Куырттаты комәй Дәргъәвсы коммә уәрдонвәндаг йеддәмә машинәйы аккаг фәндаг нәма сарәзтой. Әмә ахәм дард фәндагыл, уәззау цәф салдәттән зын уыдис, чидәртә дзы-иу фәндагыл амардысты. Уәд ахәм бардзырд рацыди, цәмәй комы адәм хохы Дзуарыхъәуәй Хьахъхъәдуры әфцәгмә фәндаг нарәг кәмыты уыдис, уым әй машинәйә цәуән дзы куыд уа, афтә куыд фәуәрәх кәной. Цыбыр рәстәгмә белтә әмә кьахәнтәй ахәм фәндаг цәттә уыдис. Йә аразджытә уыдысты зәронд ләгтә, скьоладзаутә әмә сылгоймәгтә. Әфцәгәй фаләмә та Дәргъәвсы комы бар уыдис, әмә уыдон дәр фәсте нә баззадысты. Ныры адәм уыцы фәндаг дыууә азмә нә сарәзтаиккой... Фәндагыл машинә цәуын куы райдыдта, уәд цәф салдәттән дәр фенцондәр: иуәй, машинәйә бынатыл тагъддәр әмбәлдысты, иннәмәй та, уәззау цәфтән фәлмәндәр.

Нә хъәуы авд хәдзары уыдис, әмә алы хәдзары дәр быдыры хъәутәй бинонтә цардис. Уәддәр-иу цәф салдәтты хәдзармә бакодтой. Сә цинелтә-иу сә быны аппәрстой, әмә-иу уыдон хьарм агъуысты сә фәллад суагътой. Махән ма уыцы рәстәджы фыццагон стыр хәдзар уыдис, әмә-иу әз мә фыдимә уым хуыссыдыстәм тьахтинул. Бирә хәттыты-иу цәфтә дуар әрбахостой, әмә сә-иу мә фыд мидәмә бакодта — уыцы уазал әхсәвты-иу уазаләй мардысты. Мә фыд сын-иу сә быны

фысдзæрмттæ, сæгъдзæрмттæ бакодта, æмæ та-иу бонмæ дзæбæх хъармы фæхуыссыдысты.

Иу æхсæв та ахæм фыдæхсæв уыдис, мит уарыд, тымыгъ хаста, афтæмæй нæ хæдзары хуыссыди иу-фондз æмæ ссæдз цæф хæстоны. Чи дзы хъæрзгæ кодта, чи дзы хуыр-хуыр кодта. Æз та мæ фыды дæлфæдтæм хуыссыдтæн, æвæццагæн иуафон стæлфыдтæн æмæ мыл мæ фыд фæгуырысхо. Куы мæ афарста, уæд ын загътон, доныхуыпп мæм цæуы, зæгъгæ. Уый фæтæгены цырагъ уæлдæр сзылдта, мацæуыл фæкæл, зæгъгæ, ма мæм сдзырдта. Салдат уæлгоммæ хуыссыди, йæ цæф цонг зæххыл æмраст ауагъта, æвæццагæн ын афтæмæй æнцондæр уыдис. Æз æй хуыссæгхæлдзæгæй нæ федтон, æмæ йын йæ тæккæ цæфыл æрлаууыдтæн. Уый ахæм æнахуыр хъæр ныккодта, æмæ иннæ салдæттæй чи йæ къæхтыл алæууыди, чи йæ мидбынаты рабадти. Уыдонæй афтæ — немыц æрбабырстой. Æз дæр ма цæй доныхуыпп, æмæ цæй æндæр, мæ фыды дæлфæдтæм нал, фæлæ фыртæссæй йæ хъæбысы ныббырыдтæн.

Иу зымæгон хъарм бон, арвил иу мигъы къæм нæй, æмæ уынджы селайæ хъазыдыстæм. Уыцы рæстæг комæй дыууæ салдаты æрбацыди æмæ хъæумæ æрбаздæхтысты. Ныхасы дуртыл æрбадтысты. Иуæн дзы йæ цæф галиу цонг йæ бæрзæймæ ауыгъд. Иннæ йæ дæлармы дзыхъхъæй йæ æнгуылдзтæм бинтæй тыхт æмæ ма бинтæй йæ астæумæ дæр баст. Æвæццагæн, йæ къух цалдæр цæфы уыдис. Сæ иугай къухтæй сæ цинелтæ тыхамæлттæй раластой. Йæ цонг цалдæр цæфы кæмæн уыдис, уый-иу рæстæгæй-рæстæгмæ йæ дзыхы дзаг, ой, зæгъгæ, ныхъхъæр ласта. Мах дæр сын-иу æххуысмæ бæргæ бауадыстæм, фæлæ нæ нæ уагътой, ома сын сæ цæфтæ, куы фæцагайæм, зæгъгæ. суадоны донæй сæ иугай къухтæй сæ цæсгæмттæ æрæхсадтой. Тыхамæлттæй та сæ иугай къухтæ цинелы дысты атыстой. Ныхасы дуртыл æрбадтысты. Йæ цонг йæ бæрзæймæ ауыгъд кæмæн уыдис, уый йæ хызынæй систа иу æфсир нартхор, се 'хсэн æй æрæвæрдта æмæ йæ гагатай хæрын байдыдтой.

Æз ма села мæ дæлармы акодтон. Сымахæй афтæ, уыцы рæстæджы села дæр æнцон арæн уыдис? Хъæуы — бирæ сывæллæттæ, быдырæй дæр, æмæ æрмæстдæр селайæ хъазыдысты. Фыййагдоны былты-иу зылдыстæм, æмæ алчидæр йæхимæ гæсгæ села агуырда..

Нæхимæ бацыдтæн, æмæ мæ мад, пецай фыццаг кæрдзын

райста, цыдәр хәцъилы йә тыхта, цәмәй йәхи мидәг әрфәлмән уа. Нә мад кәрдыныл чынды нә уыди, фәлә йәм ахәм әгъдау уыдис, әмә фыццаг кәрдын әддәмә ницы хуызы радтаид, әмә йәм уый тыххәй нә бахатыдтон, мәгуыр салдәтты кәрдын хъәуы, зәгъгә. Ныр цы кәнон, зәгъгә, хъуыды кәнын, уалынмә кәсын, әмә ма мад сасиры йә луарәнтә къәбицмә фәхәссы. Къәбицәй әрәгмә цыди. Әз дәр ма села, кәрдын цы хәцъилы тыхт уыди, уым атыхтон, кәрдын ма хәдоны бын акодтон, әмә фәддәдуар дән. Дыуә салдаты астәу әрәвардтон ма кәрдын, әмә сә нартхор хәрын ныууагътой, фәлә кәрдын адджынән бахордтой. Йә цонг йә бәрзәймә ауыгъд кәмән уыдис, уый мын йә хызынәй портупей рон систа әмә мын әй радта, әмә ма мәнәй хъалдәр кәм уыдис.

Изары хәдзармә әрәгмә бацыдтән, загъдмә әнхәлмә кастән, фәлә мын ницы загътой. Кәртмә куы бахызтән, уәд мәм ма мад дзуры, уәртә дын стьолыл къусы хъәрмхуыпп, пецы сәр та кәрдын, әмә бахәр. Иннә бинонтә ма размә бахордтой әхсәвәр. Бацыдтән хәдзармә, стьолыл къусы хъәрмхуыпп, уәдә, зәгъын, кәрдын райсон, әмә хәцъилы тыхт ма села!..

Комы адәм хәсты рәстәджы стыр хъәбатырдынад кәй равдыстой, цы фәндаг аразынәй, цы цәф салдәттә ласынәй, цы сын алы хуызы әххуыс кәнынәй, уый тыххәй сә паддзахад схорзәхджын кодта майдантәй. Әцәг хорзәхджын та Хуыцауы саламай уәнт ма иубәстон адәм.

ДАУИАТЫ Эсмеральда

ФЭЛТЭРТЭН — АРФЭЙАГ

С тыр хыгаган, уэд ахэм амонддын бинонтæ бирæ нæ уыд. дæ хæдзарæй цыппар гъæйтт-мардзæ лæппуйы ацæуæд тугкалæн хæстмæ æмæ дзы сæ фыдыуæзæгыл сæрагас æмæ дзæбæхæй æртæйæ сæмбæлæнт. Мæ фыдыфыд Дауыды амонд ахэм рауад: йæ цыппар хæстон фыртæй æрмæстдæр æппæты кæстæр нал ссардта йæ райгуыран къона. Уый дæр бæргæ бирæ нал хъуыд Уæлахизы бонмæ аирвæзын — фæмард Берлины хæсты фæстаг бон, 8 майы..

Мæн, йæхи мысинæгтæм гæсгæ, фæнды дыууæ ныхасы зæгъын мæ фыдыфсымæр, рухсаг уэд, Михалы тыххæй. Мæ фыд Афæхъоимæ афицерта хæсты размæ систы, Михал фæцис бæхылбадджыты æфсæддон скъола. Йæ бинойнаг Тæтæраты Зирæтимæ сын уыд дыууæ лæппуйы æмæ иу чызг. Советон Цæдисы æнакæрон арæнтыл куы иу ран службæ кодта, куы иннæ ран.

Иуахæмы та йæ баивтой Турчы арæнмæ. Хæст дæр æй ам æрæйæфта, уæдмæ арæнгæсты къорды хицауы хæдивæг ссис. Æнахуыр фидыд цардæй цардысты махонтæ æмæ туркаг арæнхъахъхъанджытæ: куы-иу махонтæ цыдысты туркагтæм уазæгуаты, куы та уыдонæн сæ фæрныг фысымтæ махонтæ уыдысты.

Ома цэлхдымбылаёй бадгаёя кәрәдзийән дзаг фынгты уәл-хъус уарзон ныхәстә кәной, зәгъгә, әрмәст уый номыл нә, фәлә-иу хъуыддаджы уынаффәтә кодтой, сә бәрнон куыст дарддәр куыд хуыздәр аразой, ууыл-иу дзырдтой.

Уалынджы хәсты хус топныхос ныггуыпп ласта. Фыццаг бонтә әмә къуыритә Сырх Әфсадыл ахъаззаг хәфтытә кәй сәмбәлд, стыр уәззау зиантә кәй баййәфта, уый туркагтән әнә базонгә цы уыд. Әмә къәссаваәлдәхт фесты, уыцы уавәрәй пайда кәнын райдыдтой алы фыдгәнджытә. Сарәх сты арәнхалән митә, мидәгмаә дәр-иу әрбаләгәрстой абырджыты балтә.

Хәсты цәхәрәй чи раирвәзт, уыдон-иу фәстәдәр мәстәй мардтой арәнгәсты, сымах та, дам, цы мәт уыд, нәмыджы әхситт дәр нукуы фехъуыстат, кәд уә хъустыл исты къәрцц әрцыд, уәддәр уә сурвых әхсынәнтә әхсынгаёя. Топныхосы фәздәджы бәсты та, дам, туркаг хәрздәф тамакойы фәздәг уләфыдыстут..

Кәй зәгъын әй хъәуы, ахәм фидистә раст нә уыдысты, уымән әмә хәсты бынтон әдас бынәттә нә вәййы. Раст у, ныбырстыты нә цыдысты, немыцаг хәдтәхджытә сыл сә бомбәтә нә калдтой, фәлә уәддәр мөләт сә алкай фәсхъус дәр цәттәйә ләууыд. Әхсәвәй-бонәй әнцой нә зыдтой, уымән әмә абырджытә бынтон сналат сты, бырстой арәнты сәрты, гуырзиаг хъәуты фос тәләт кодтой, стыгътой адәмы.

Мәрдтә дәр куыд нә цыд! Иу фыдәхсәв та нә арәнхъахъ-хъәнджыты къорды хицауы амардәуыд — бахстой йә гом рудзынгаёй йә кусән уатмә. Уәлдай цъаммардәр йәхи дардта цавәрдәр хъәздыг ләджы фырт, әнәхъән абырджыты балы сәргъы ләууыд. Йә сәркъуыртимә фос тардта, марыныл дәр нә ауәрста. Топпы кәсенәй сын акәсай сәхимә ахәм туркаг фыдгәнджытән, уымән та бар нә уыд — немә Туркән фыдыды бадзырд уыд әмә, дам, уәд ницәй тыххәй фехәлдзән нә ахаст нә кәрәдзимә...

Раләууыд цыппор дыккәгәм аз. Михалы снысан кодтой хицауәй. Хәст йә тәккә тынджы бацыд. Фыдгәнджыты рохтыл та әрхәцәг нәй. Михал йе 'фсәддонты сәрмагонд хуызы ахуырты цәттә кәнын райдыдта, цәмәй уыцы бәлләхы адәмән akkaг ныхкъуырд куыд радтаиккой, афтә.

Әмә мастисән бон раләууыд. Уыд бардзырд: фыдгәнджытә

арэнты сэрты а́нахъа́н а́фсада́й куы бырсой, уа́ддæр сæ мачи бахъыгдара! Цæуа́нт, ноджы цас мидæгдæр цæуой нæ зæххыл, уыйас хуыздæр. Арæнмæ хæстæг хъæуты царджыты рагацау а́ндæр хъæутæм арвистой æд мулк æмæ фос. Гъемæ дын æрбалæгæрстой гæрзифтонг æввонгхортæ. Афтид хъæутæ куы федтой, уæд цæуылдæр фæгуырысхо сты, тас сæ бацыд. Батагъд кодтой фæстæмæ лидзыныл, æрмæст уæдмæ сæ цæуа́нтæ æхгæд разындысты. Чи дзы мард фæцис, чи ма дзы цæфтæй аирвæзт, кæй та дзы уацары дæр райстой.

Туркаг арæнхъахъхъæнджытæ хъусæй лæууынц. Уæвгæ, сдзур исты, æмæ дæхæдæг дæхиуыл комдзог рацæудзынæ, ома фыдгæнджытæ де 'вастæй нæ хызтысты паддзахадон арэнты сэрты, зæгъгæ. Фæлæ абырагæн дæр хион-хæстæг куыд нæ ваййы, ноджы ма уыцы хъæздыг лæджы фыдуаг фырт. Куыд уыдаид, цы уыдаид, фæлæ иуахæмы Турк бадомдтой:

— Майор Дауиаты Михалы нын нæ къухтæм радтут, уымæн æмæ комкоммæ уый бардзырдмæ гæстæ æмæ уый разамындай цагъды фесты нæ рæстаг адæм. Мигъбон фæрæдыдысты æмæ баивгъуыдтой сымахырæм...

Цасдæры фæстæ сын Мæскуы дзуапп радта, зæгъгæ, уый майор нал у, фæлæ хуымæтæг рæнхъон салдат: ныр æй зондзæн, нæ хæлар паддзахады минæвæртты куыд хъыгдарын хъæуы, уый!

Æцæгæй та Михалæн ахæм бардзырд уыд: æрвыст цæуыс горæт Орджоникидзе — Дзæуджыхъæуы а́фса́ддон комендантæй. Æмæ дæ сæр бахъуыд, уымæн æмæ хæст уырæм схæстæг.

Дзæуджыхъæуæй а́набасæтгæ фидар саразыны куыстыты уыдис Михалы хъазуат фæллоу дæр. Фæлæ уый тыххæй бæлвырд ныхас абон нæ кæндзыстæм.

РОХУАТÆН ДЗЫ БЫНАТ НÆЙ

Иуæй рухс æмæ цинхæссæг вæййы Уæлахизы бон, иннæмæй та, æцæгæй дæр, цæссыгæмхæццæ у. Фæлæ цæмæй рохуаты баззайа искæд бон ног фæлтæрæй, уымæн та дзы хъуамæ бынат ма уа! Никаддæр æмæ ницы хуызы.

Æрмæст уæддæр абоны æрыгон фæлтæрæй иуæй-иутæ цыдæр сойæвдылд æмæ цардæфсисæй фаг кад нæ кæнынц нæ хæствæллад, нæ куыстдомд хистæртæн, куыддæр сæм схъæлхуызæй кæсынц. Ахæмтæ фæсмойнаг куы фæуой, уымæй сын тас у: сæхи кæстæртæ дæр сæхиау къахыр куы рауайой удыхъæдæй, уæд сын сæ зæрдыл æрлæууын кæндзысты сæ ныры уаг...

Цы хъыг мын вæййы, искуы-иу хатт мæнæ ахæм ныв куы фæуынын, уæд: зæронд лæгæн йæ риу паддзахадон хорзæхтæй фæлыст, йæ къух маршруткæмæ дары фæндаггæрон, фæлæ йæ шофыр та нæ уыны — лæвар ын æй ласын æмбæлы. Хуыцау ма зæгъæд махæн, æрыгæттæн, æмæ ахæм куырмытæй схъомыл уæм.

Иу зынæмбарæн хабар та ма ахæм у. Цыма суанг истори дæр ивд цæуы, зыгъуыммæ фæлдæхт: æгæр дæр ма фехъусдзынæ, немыц нæ, фæлæ мах уыдыстæм хæсткъахджытæ æмæ лæбурджытæ, зæгъгæ. Хæсты быдыры йæ рæзгæ уд кæмæн

аскыуыд, ныр уыдон мæрдты фырмастæй дыккаг мард нæ кæндзысты?..

Кæд, цы адæмыхаттæй дæ, уымæй æппæлын æмæ хъал уæвын бынтон аив нæу, уæддæр куыд хъуамæ ма уæм сæрыстыр нæ лæджыхæдджын фыдæлтæй, нæ номдзыд хъæбатыртæй! Фæлæ адæймаг афтæ дæр ахъуыды кæны: мæлæтæй чи нæ тæрсы, уыдон хъуамæ хуыздæр цард аразынмæ дæр сарæхсой.

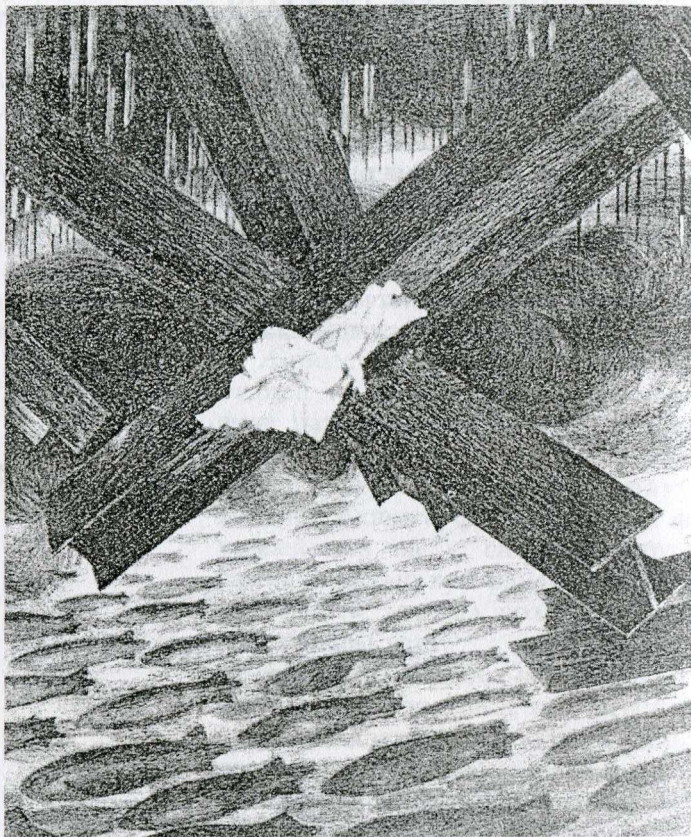
Стыр бæрæгбон у Фыдыбæстæйы Стыр хæсты нæ Уæлахизы 60 азы бæрæгбон. Æмæ мæнæн та мæ цæстытыл уайы, мæ мадыфыд Томайты Чермен куыд хъыгзæрдæйæ мысдзæн йе 'ртæ æдзæрд хæстон æфсымæры — Тазрет, Гриша æмæ Лыккыйы.. Уæдæ ма фыдымад Итусяйæн дæр абоны онг йæ бон нæу æнæ цæссыгкæлгæ йæ домбай æфсымæр Торчынты Январы тыххæй дзурын — уый дæр хæсты цæхæры байсæфт.

Зæрдæ кæмæн ис, йæ ивгъуыд йæ уд æмæ зонды кæмæн цæры, аккаг кад ын чи кæны, уыцы адæмæн хорз фидæн дæр ис.

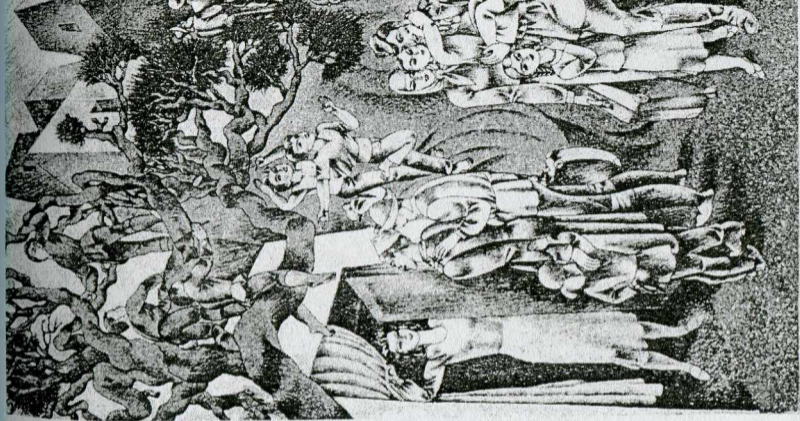

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

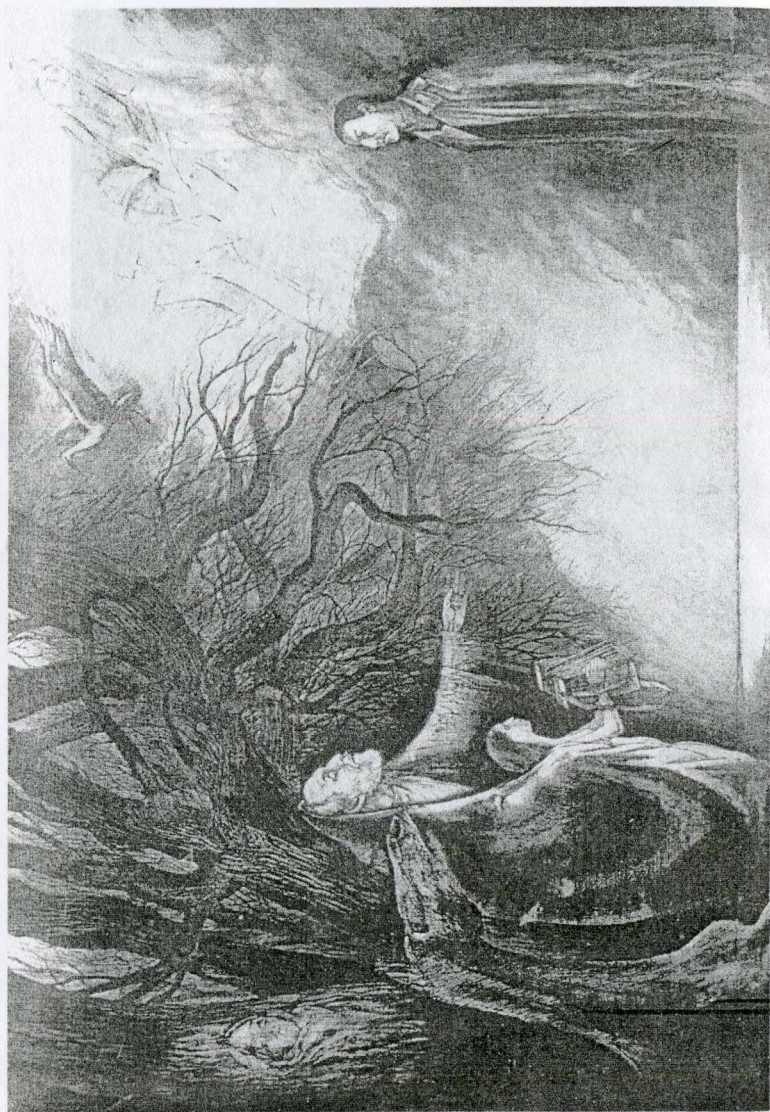

Бигъаты Ю.
Хæст

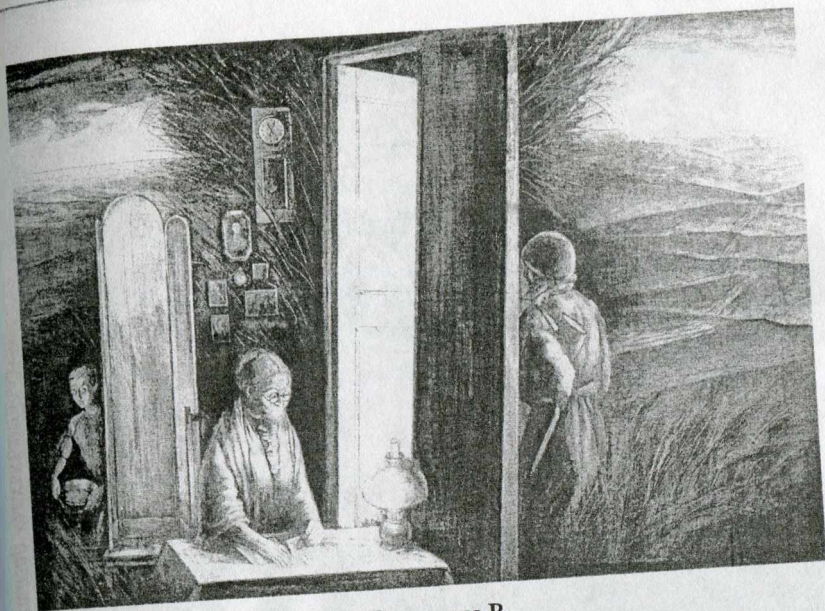

Джыккайты М.
Хæст банцади!

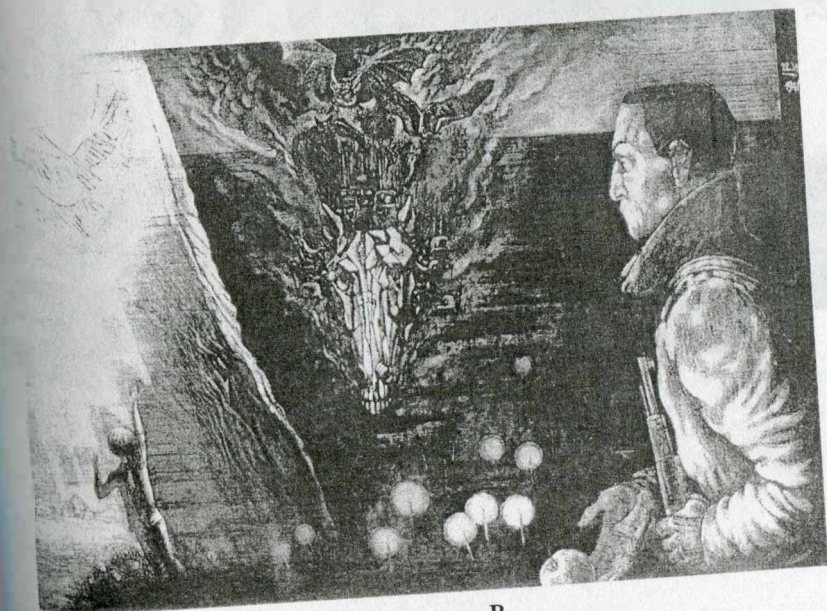

Цагсраты В.

Арга иллюстрацийы Гуырдызеты Иринайы кадаг "Халта мысынц" - ма.

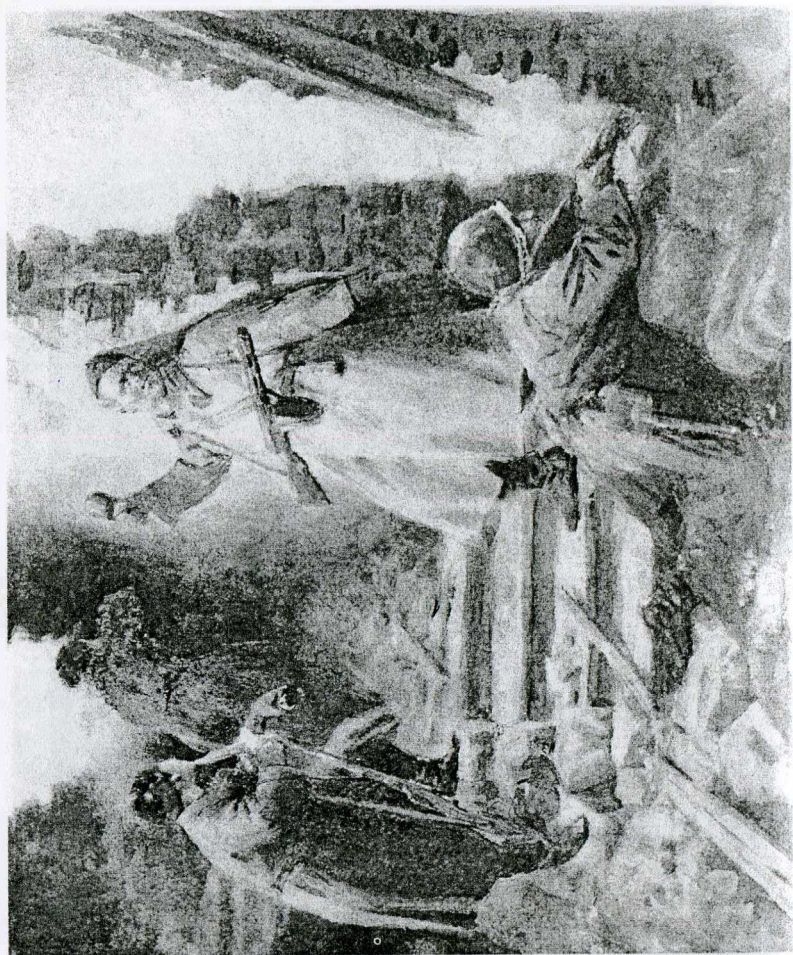

Цагэраты В.

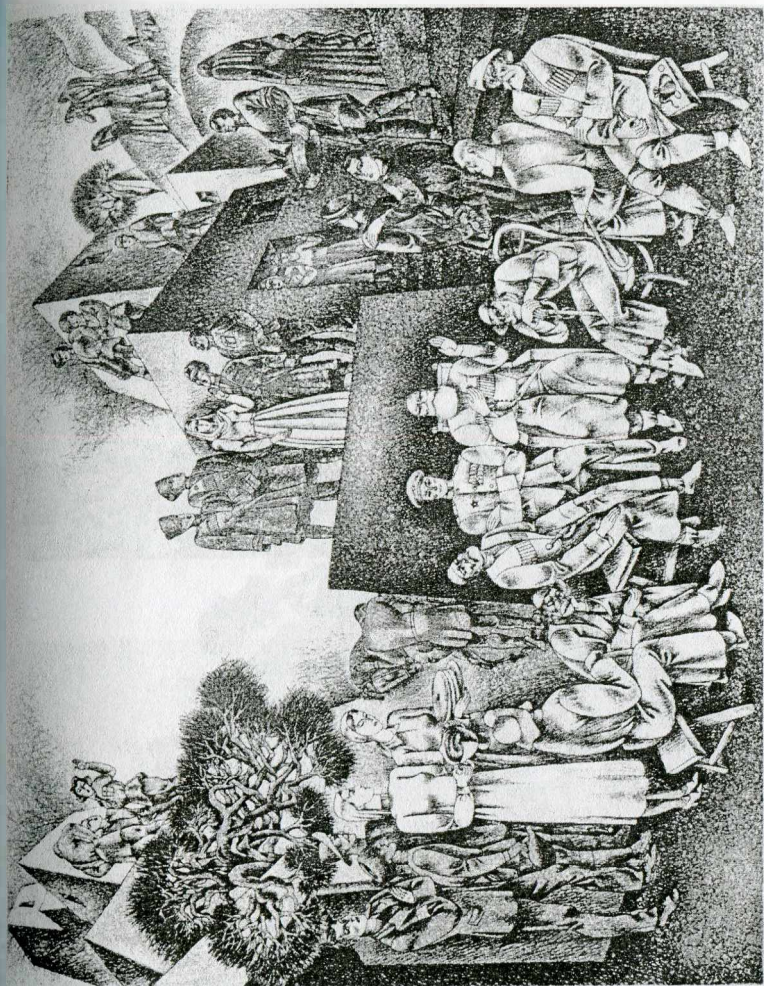

Цагэраты В.

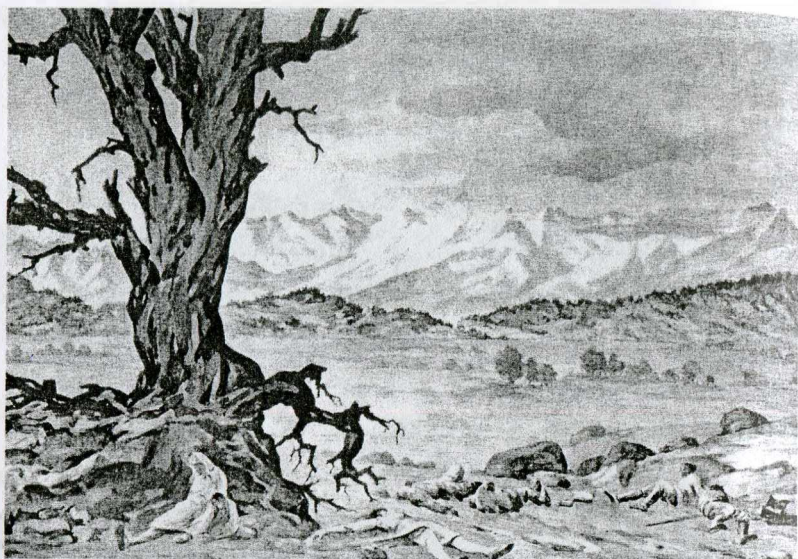

Глушков В.
Павловы хэдзар хьахъьанджыга.

Джыскайты М.
Уастырджи уе фалдагхага!

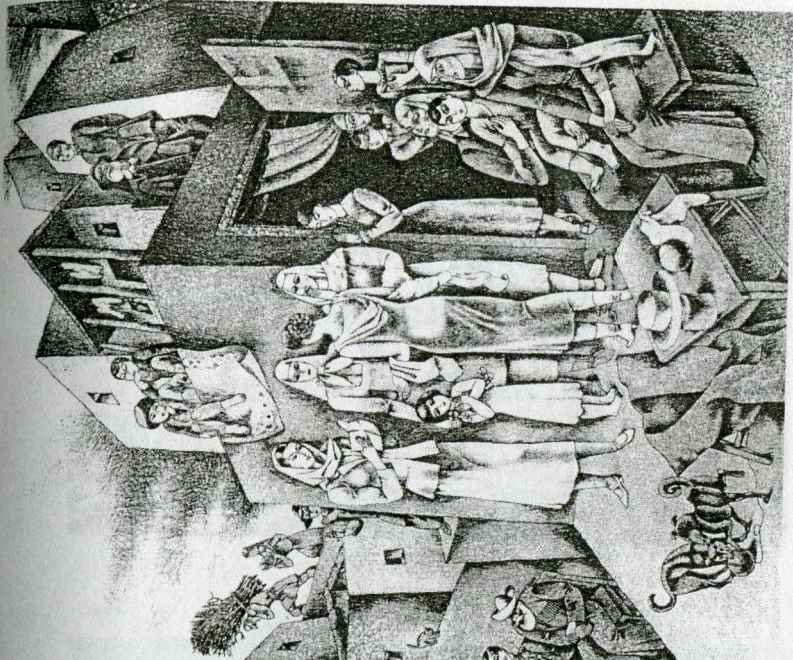

Хохты А.
Фашисты амæддæгтæ.

Хохты А.
Хæст йæ кæнон бакодта.

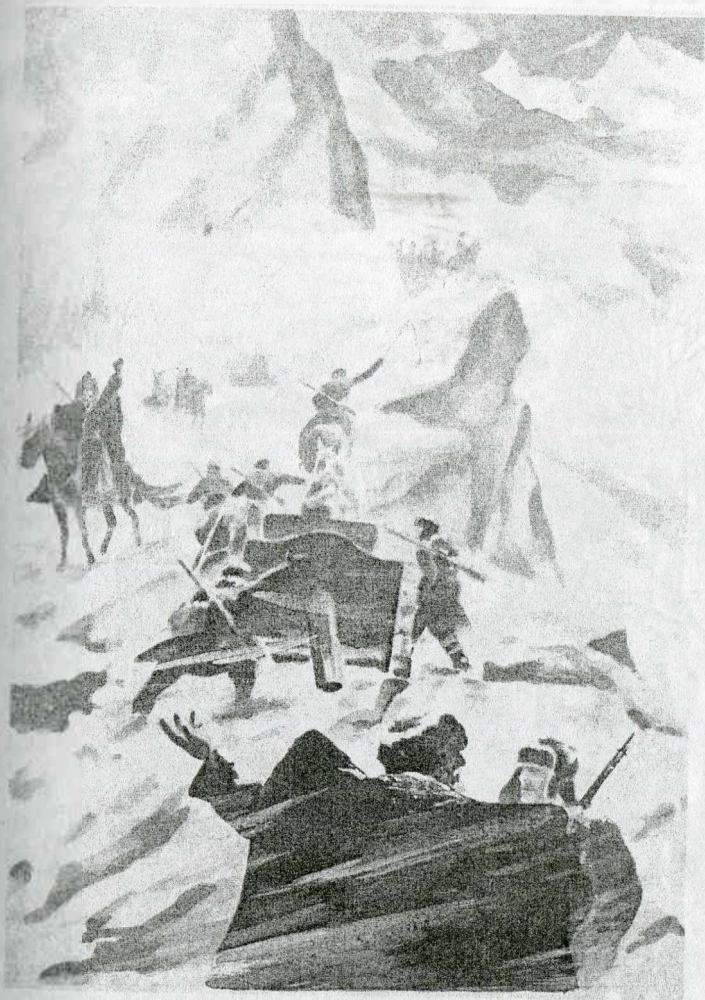
Джыккайты М.
Хабартта хастай.

Хохты А.
Джызайлаг бәлләх.

Хохты А.
Джызәл байсыныл тох.

Хохты А.
Сармадзан хохмæ ласгæйæ.

Дзиуаты Б.
Тоxy бон ныккодта.

МИХАИЛ ШОЛОХОВ: 100 ЛЭТ

ХОЙРАДЖЫ КОМИССАР

I

Сæ зылдмæ дæр æрцыд облæсты хойраджы комиссар. Дзырдта æнæвдалонæй, йæ рæдæнг даст мукъу æнæрвæссон расчыл-басчылгæнгæйæ:

— Статистика куыд амонь, афтæмæй дæ бæрныгонд зылдæй хъуамæ æнæмæнг райсай сæдæ фæндзай мин путы хор. Дæу, æмбал Бодягин, æз ацы зылды хойраджы комиссары бынаты уымæн савæрдтон, æмæ амалджын, сæрæнгуыр дæ кæй дæ. Мæ зардæ дыл дарын. Мæй дын æмгъуыд. Трибунал дæр а дыууæ бонь зындзæн. Æфсад æмæ центры хор мæнæ афтæ хъæуы. Йæ армь тигъæй йæ хурх лыггæнæгау адаудта, æмæ йæ дæндæгты къæс-къæс ссыд. — Фыдæнæн æй чи 'мбæхса хор — æхсгæ!

Йæ цыбырæлвыд сæрæй æркуывта æмæ ацыд.

II

Телыхъæдтæ, сырдонцъиуау гæпп-гæпгæнгæ, кæрæй-кæронмæ æрцагайдтой æппæт зылдыл дæр, стæй фехъусын кодтой: хорист стынг кæнут!

Хутортæ æмæ хъаллæтæ-станицæтæ хъзахъ-хорыгуыстгæнджытæ, сæ зынаргъ буц рæттæй сæ астæутæ дзæбæх æрбалвасгæйæ, хъуыды дæр ыл нæ акодтой, афтæмæй æмхуызон уынаффæ рахастой:

— Хуыцауы ницæуыл хор дæттын?! Никаддæр!..

Кæртыты, цæхæрадæтты, уынгты, хуыздæр кæмæ куыд каст, афтæ æхсæвыгæтты уæрмытæ фæкъахтой, æхсæст мæнæу дæсгай, сæдæгай путтæй баныгæдтой. Алчи дæр йæ сыхаджы тыххæй зыдта, кæм æмæ сæ куыд чи бафснайдта йæ хор, уый.

Фæхъус сты.

Бодягин хордомæг къордимæ зилдух кæны зылдыл. Тачанкæ-йы цæлхыты бынæй миты хъыллист ссæуы, халасæвæрд кау-быд гæрæнтæ фæстæрдæм згъорынц. Изæргæрæтты цъындæст рухс. Хъаллæ — иннæ хъаллæтау, фæлæ ай Бодягинæн йæ райгуырæн къæс у. Æхсæз азмæ нæ фендæрхуызон.

Афтæ уыд: июль арауы, ауæдзты былтыл йæ бур-бурид фынк акалдта къаппа-къуппа, тæккæ хорæфснайæнтæ, Игнашкæ Бодягиныл сæххæст цыппæрдæс азы. Карста æмæ ссылта фыд æмæ сæ кусæгимæ. Фыд сæ кусæджы, сагойы дæндаг кæй асаста, уый тыххæй ныццавта; фыдмæ хæрзхæстæг бацыд Игнат, загъта йын, йæ дæндагтæ ныхъивгæйæ:

— Æлгъаг дæ, баба...

— Æз?!

— Ды. .

Игнат фæуæлгоммæ йæ фыды тымбыл къухы мыхъхъæй, ноджы ма йæм дзы саргъы гæрзæй æрлæвæрдта. Изæрæй, сæхимæ быдырæй куы 'рбацыдысты, уæд фыд дыргъдоны бал бæласæй лæдзæгæн бæзгæ къалиу ралыг кодта, самадта йæ æмæ — йæ зачъетæ даугæйæ, лæдзæг Игнаты къухты фæсагъта:

— Бавдæл, мæ фырт, æмæ æрзил бæстæтыл, æмæ дæ сæры иучысыл зондыхъæр куы бацауа — раздæх-иу фæстæмæ, — æмæ йæ мидбылты схæлхудт бакодта.

Афтæ уыд, — ныр та тачанкæ сыф-сыф кæны халасæвæрд каубыдты рæзты, фæстæрдæм лидзынц хæдзæртты хъæмпынсæртæ, кæркæ-мæркæ ахуырст ставнæтæ. Бодягин йæ цæст ахаста сæ хæдзары раз зайæг къутæртыл, скаст хæдзары сæрыл æдзæмай хъихъругæнæг æфсæйнаг уасæгмæ — йæ базыртæ ныттыгъта; Игнат æй фембæрста, йæ хурхы уадындзтæ йын цыдæр куыд ахгæдта, уый — улафт ын нал фаг кодта. Изæрæй сæ фысымы афарста:

— Зæронд Бодягин ма сæрæгас у?

Уый бæхифтындзæн дзаумæттæм зылдис, йæ куыст фæуагъта, æмпылд цæстытæй ракаст:

— Хъæздыгæй хъæздыгдæр кæны... Ног ус æрбакодта, зæронд йæ цардæй ахицæн, фырт кæмдæр фесæфт, ай та, зæронд бодз, иу идæдзæй иннæмæ згъоры.

Стæй, йæ ныхасыуаг фæзæрдиагдæр кæнгæйæ, бафтыдта:

— Хæдзардзин у, хъуыддаджы лæг. Исты зонгæ дын у?

Райсомæй, аходæн куыд хордтой, афтæ цæугæцардгæнæг ревтрибуналы сессийы сæрдар загъта:

— Знон дыууæ кулачы сходы адæмы ардыдтой, хор, дам, ма дæттут, загъгæ... Джигулгæнгæйæ ныхкъуыр дæвæрдтой, дыууæ сырхæфсæддоны снадтой. Иннæтæн зонды хос: тæрхон сын скæндзыстæм æмæ сæ агуыпп ласдыстæм...

III

Трибуналы сардар, раздæры боцкæтатагæнæг, æмбырдты агъуысты ныллæг сценæйы, цыма ног мигæнæныл зæллангæнæг тæлы æрцафта, уыйау фехста бардзырд:

— Агæрах сæ кæнут!..

Дыууайæ сæ уынгæ фæцæйкодтой. Фæсте чи цыд, уый Бодягины фыд разынд. Йæ бур зачъетæн æрмæст сæ кæрæттæ фæхаласдзæф сты. Йæ хурсыгъд, æнхъырдатæ къæбут ын Игнат йæ цæстæнгасæй афæндараст кодта, рахызт сæ фæдыл...

Асинты раз хъалагъурты хицауæн загъта:

— Уæртæ ма мæм уымæ фæсид, зарондмæ.

Тыхцъд кодта заронд, ныгуыбыр æфхæрдхуызæй, базыдта фырты, æмæ йæ цæстытæ цæхæр скалдтой, стæй æрмынæг сты. Йæ цæстæнгас æрфгуыты хъентæ-ментæ хæмпæлы бын бамбæхста:

— Сырхытимæ дæ, хъæбул?

— Уыдонимæ, баба.

— Бæз-з-зы. — Йæ цæстæнгас кæдæмдæр аздæхта.

Хъусæй аздадысты.

— Æхсæз азы кæрæдзи нæ федтам, баба, æмæ, цæуыл дзурæм, уый нын нæй?

Заронд уыцы мæстыгæр нынцъылдатæ кодта йæ ныхвæйнæг, хъæддыхæй сдзырдта:

— Нæй, æвæццæгæн. Фæйна фæндагыл фæцауæг стæм афтæ скаудта нæ хал. Мæн мæхи ис-бисы тыххæй фехсын æмбæлы, мæхи амбармæ сæ кæй нæ уадзын, уый фыдæй дæн — контрæ, фæлæ искай хордонмæ чи ныхилы, уый та закъонан хион у? Стигъут, тых сымахырдыгæй ис.

Комиссар Бодягины цыргъ русты дзыхъхъыты царм цъæх афæлдæхт.

— Мах мæгуырты не стигъæм, искай хидвæллоуæ чи сбонджын, уыдоны рæбынтæ та халамæрзæнæй сыгъдæг кæнæм. Ды æппæты фыццаг фæцъырдатæй æххуырстыты туг цæргæ-цæрæнбонты!

— Æз мæхæдæг куыстон æхсæвæй æмæ бонæй. Бæстæтыл нæ лекка кодтон мæнæ дæуау!

— Чи фæллоу кодта — куджытæ æмæ зæхкусджыты хицаудинады фарс æрбалæууыдысты, ды та йыл хъиладзагъдæй сæмбæлдтæ. Кауæй мидæгдæр æй нæ бауагътай... Уыйадыл дын дæ рыг скалдысты, дымгæмæ дæ ныддардысты!..

Зæронды хæрхæргæнаг улæфт æддæмæ бырста. Фæсус хъæлæсæй загъта, цыма фæстаг æндахы хал рæмыгъта, уымæй размæ сæ иумæ цы хал баста, уый:

— Ды мæнæн фырт нæ дæ, æз та дæуæн фыд нæ дæн. Дæ фыдмæ ахæм ныхæстæ кæй сфæрæзтай, уый тыххæй æртæ æлгысты фæу, Хуыцауы налат! — Ату кодта æмæ æдзæмæй фæраст. Цæхгæр фæзылд, æргом цинæмхæццæ фæхъæр ласта: — Ннæ, Игнашкæ!.. Ау, нал фембæлдзыстæм, дæ мадæн та дын цы хуыздæр ныссидон! Хоперæй æрбалæгæрдынц хъæзахъæгтæ уæ хицаудзинады хурх дзæнгæл кæнынмæ. Кæд нæ амæлиң, Мады-Майрæм мæ кæд бахъæууай кæнид, — мæхи къухтæй дын дæ уд сласин.

* * *

Изæрæй хъæугæрон дымгæгуыройы иуварсты сыджыткъæхæнтырдæм — ардæм феппарынц хæдмæл стурты, — къордæй базылдысты. Комендант Тесленко йæ лулæ асыгъдæг кодта, цыбырæй загъта:

— Уæхи хæстæгдæр байсут æрхмæ.

Дзоныгътæ фæндагбылты чъизи мит кæрдихтæ-кæрдихтæй карстой. Бодягин сæм фæрсмæ бакаст, загъта, цыма йын улæфт нæ фаг кæны, уыйау:

— Хæрам зæрдæ мæм ма бадар, баба.

Дзуапмæ банхъæлмæ каст.

Дуне хъусæй лæууыд.

— Иу... дыууæ... æртæ!

Куыройы разæй бæх ахаста, дзоныгъ удаистæй хæрдмæ хауд, мæнæ-мæнæ фæфæлдæхдзæн — йæ рæтæнæгъдты ахуырст къæлæт ма дæргъвæтин рæстæджы фæзын-фæзын кодта æрвцъæх мигъвæлмы æрæфсæрæг митбыдыры сæрмæ.

IV

Телыхъæдтæ, сырдонцъиуы гæпп-гæппау, фæцагайдтой æппæт зылдыл дæр кæрæй-кæронмæ, стæй фехъусын кодтой: Хопер сыстад. Æххæсткомтæ бынты-быны сыгъд. Сæ кусджытæй сын кæй æргæвдгæ скодтой, чи та сæ фæлыгъд.

Хоргуркъорд зылдмæ ацыд. Хъаллæйы ма суткæ æмгъуыдæй базадысты Бодягин æмæ трибуналы комендант Тесленко. Цæмæй

хоркалән пунктмæ фæстаг уæрдæттæ æд хор тагъддæр арвитой, ууыл архайдтой. Райсомæй æрбамидæг уадтымыгъ. Алцыппæт скъæфта, зилдухæнтæ кодта, хъаллæ урс мылазони бын фæцис. Изæрма бирæ нал хъуыд, афтæмæй фæзмæ тæргæ бæхæй æрбакалдысты иу ссæдз барæджы. Митхъæпæнты бын норст хъаллæйы сæрты аивылд фæдисы дзæнгæрджытæ. Бæхты мырмыр, куйты ниуын, дзæнгæрджы фæллад, фæсус хъæрахст.

Сыстад. .

Уæлвæз кзуыбыры саргъау цъуппы фале фесты дыууæ барæджы, уый дæр тыхтæй-амæлттæй. Дæлвæз та, хиды уæлæ, бæхы къæхты æмдзæгъд. Раззаг, афицеры бухайраг худ ыл, ехсæй æрлавæрдта хæрзмыггаг даргъкъах дугъонмæ.

— Нæ нын аирвæздзысты коммунисттæ!..

Фæскъуыбыр Тесленко йæ ныллæг, фæлæ тыхджын цъæх бæхы рохтæ базмæлын кодта.

— Куыннæ дын мæ баййафдзысты!

Сæ бæхты тыхтард нæ кодтой. Зыдтой йæ, кзуыбыртæ иу дæс æмæ ссæдз версты фæтæнæн кæй сты, уый.

Сæ сурджытæ фæйнардæм апырх сты. Æхсæв хурныгуылæнырдыгæй, зæххы кæроны дæле, фæгуыбыррагъ, ныннорста йæхи. Æртæ версты цыдæр рауадаиккой хъаллæйæ, афтæ æрхы бын хæмпæлты Бодягин кæйдæр ауыдта. Бæх æм батардта, фæсус хъæлæсæй йыл фæхъæр ласта:

— Цы хæйрæг дæ 'рбахаста ардæм, цы ныффæтъæн дæ ам?

Бынтон æнахъом лæппу разынд, цъæх-цъæхид мыдадзæй сæрстау, тыхамалæй банкъуыст. Бодягин ехс бæрзонд фæхаста, бæх йæ мукъута хæрдмæ фæкодта, сиргæ цыдæй йæм хæстагдæр балæууыд.

— Цæмæй ныддæвдæг уай, уый дæ фанды, хæйрæджы бæркъа? Куыдæй æрбафтыдта ардæм?

Саргъæй æргæпп ласта, æргуыбыр æм кодта, йæ хъустыл æнæбоны сыф-сыф ауад:

— Ныссалдтæн, мæ фыды хай. Сидзæр дæн. хилын иу ранæй иннæмæ æвæгæсæгæй. — Йæ сæр сылгоймаджы скъуыдтæ уæлгуыры æрбатыхта æмæ фæхъус, ныссабыр.

Бодягин йæ цыбыр кæрцы цæппæртæ суæгъд кодта, сабийы æрбатыхта йæ хъæбысы æмæ ма тыхтæй-фыдтæй схызт бæхмæ — уый фегоммæгæс.

Сæппæй уадысты. Лæппу кæрцы бын стæфст, йæхимæ æрцыд.

гæрз роныл фидар ныххæцыд. Бæхтæн сæ тахт сабырæй сабырдæр кодта, сæ хæр-хæр цыд, мæстæлгъæд-иу ныммыр-мыр кодтой, сæ сурджыты къæхтыхъæр хъусгæйæ.

Тесленкойæн дымгæ йæ хъæлæс дзаг кодта, нæ йæ уагъта дзурын, фæлæ уый уæддæр хъæр кодта, Бодягины бæхы барцмæ фæлæбур-фæлæбургæнгæйæ:

— Æрис лæппуйы! Нæ сæ хъусыс, хæйрæджы байзæддаг? Аппар æй, чи зоны, æмæ ма кæд аирвæзиккам!.. — Мад, фыд ын нал ныууагъта, Бодягинæн йæ салд сырх къухтæ ехсæй æрцъыкк, æрцъыкк кодта. — Куы нæ баййафой — æрфарин нæ кæндзысты! Уæ саусыгъд бакæнай дæ дзæгъæлдзу гуырдимæ!..

Бæхтæ кæрæдзи баййæфтой, баиу сты сæ фынккалгæ хæмхудтæ. Бодягины къухты туг калд, афтæ йын сæ снадта Тесленко. Уый та йæ дæвдæг æнгуылдзтæй йæхимæ æлхъывта сывæллоны тихалæг буар, дзылары бос саргъы хъусмæ бæтгæйæ; дамбацамæ йæхи ивæзта.

— Нæ ныууаддзынæн æнахъомы, басийдзæн!.. Ахъуытты у, зæронд хæдмæлхор, амардзынæн дæ!

Хъæлæсыдзагæй нынниудта халасрихи украинаг, бæхы рохтæ æрбалхъывта:

— Нæ нын бантысдзæн алидзын! Шабаш!..

Æнгуылдзтæ — кайдæр, æцагæлонау æгоммæгæс; йæ дæндагты къæс-къæс цыд Бодягинæн, йæ ронай лæппуйы саргъыл цахгæрмаæ бæтгæйæ. Афæлвæрдта йæ, цас фидар баст у, уый — бахудт:

— Барцыл фидар хæц, хъунцъ!

Æхсаргарды кæрддзæмай бæхы рагъ æрдаудта Тесленко, йæ зæбул рихиты бын фæцавта йе 'нгуылдзтæ, абырæджы æхситтæй ныккъъуыззитт ласта. Дæргъвæтин рæстæджы бæрц фæкастысты бæхты фæдыл, уыдон æхсызгон рогæн æрлæвæрдтой. Фæрсæй-фæрстæм æрхуыссыдысты. Хус гæрæхтæй æмдзæф фæкодтой фæскъуыбырæй сзынæг бухайраг худты.

* * *

Æртæ суткæйы уым фæлдæхтæй лæууыдысты. Тесленко йæ хомæй хуыд чъизи мидæггаг хæлафы, хъусты онг фаст комæй арвæн æвдыста салд туджы æнхъызгæ къуыбар. Бодягины бæгънæг риуыл æдасæй тæррæстытæ кодтой быдирон гопджын цъиутæ; йæ къæртт гуыбын æмæ йын йæ афтид цастыкъуырфытæй хъуыдагхуызæй уыгътой саусыг хъæбархоры нæмгуытæ.

ХАРБЫЗГÆНД

I

Фыд хъаллæйы атаманæй æрбацыд хъалдзæгæй, цыдæр æхсызгон хабар дзы базыдта, æвæццæгæн. Йæ худын йæ бæзджын æрфгуыты бын ныссагъд, йæ былтæ сәнцъылдтæ сты тыхурæд мидбылхудтæй; ахæмæй, ныры хуызæнæй, рагæй нал федта йæ фыды Митькæ. Фронтæй куы сыздæхт, уæдæй фæстæмæ йе 'мгарæтты дæр ма ауайай, æдзухдæр уыд уыцы хъуынтъыз, æлхынцъæрфыг, æнæвгъау радæнг-бадæнг кодта цыппæрдæсаздыд Митькæйы æмæ-иу дæргъвæтин рæстæджы хъуыдыдзастæй йæ бур зачъетæ рафас-бафасыл сси. Фæлæ ныр та, раст цыма хур мигъты 'хсæнæй ракаст, уыйау Митькæйы дæр — йæ размæ фæцис æнæнхъæлæджы, — рæвдаугæ расхойæгау кодта схизæнæй æмæ ныххудт:

— Уайгæ, зæбулкъух, тæхгæ цæхæрадонмæ, фæдзур дæ мадмæ сихор кæнынмæ!

Сихоргæнгæйæ æнæхъæн бинонтæй бадтысты: фыд зæдтæ æмæ дауджыты сурæтты бынмæ, мад даргъ бандоны кæрон йæхи пецмæ хæстагдæр нылхъывта, æнæсой хъæрмхуыпп куы схъуылуппытæ кодтой, уæд фыд йæ хъуынджын зачъе дыууæ дихы фæкодта æмæ та, йæ цъæхбын былтæ сәнцъулгæйæ, йæ мидбылты бахудт:

— Мæ бинонтæн хъуамæ нæ цины хабары тыххæй æз арфæ ракæнон: абон мæн снысан кодтой æфсæддон-быдирон тæрхондоны комендантæй нæ хъаллæйы. — Фæхъус, стæй та бафтыдта: — Германы хæсты дæр мын Хуыцауы дзæгъæлы нæ лæвардтой алы цинтæ, афицер кæй дæн æмæ-иу хъæбатырæй кæй фесгуыктæн, уыдæттæ дæр хицауадырдыгæй рохуаты нæ баззадысты.

Стæй, сырхæнгæйæ, йæ цæсгом туджы зилгæйæ, йæ цæстытæ Федормæ фæцæхæр кодта:

— Ды та, æнаккаг, дæ сæр цы 'руагътай? Дæ фыды цин дын цинаг нæу? И? Федькæ, ды мын дæхимæ кæс!.. Æнхъæлыс, æмæ йæ æз нæ уынын, ды мужичытимæ куыд сæмвос дæ, уый? Дæу тыххæй, æбузныг, æз йæ цæстысындыз хъуамæ суон атаманæн? «Ды, дам, — зæгъы мын, — Анисим Петры фырт, фидарæй хæцыс хъазахъхъаджы номыл, Федор та, дæ фырт, бæлшæвичытимæ фемдзæхдон, ссæдз азы йеддæмæ йыл нæма

цауы, æвгъауаг у, исты ахæм ыл куы 'рцауа. » Зæгъ æй æргом, куыдзы хъæвдын: цауыс се 'мбырдтæм уыцы гомгуыбынтæн?

— Цауын.

Митькæйы зæрдæ фесхъиудта, загъта — фыд Федорæн иу ахъаззаг хафт ныккæндзæн, фæлæ уый æрмæст стъолы сæрты, йæ къухтæ атымбылгæнгæйæ, батасыд, фæтæлланг ласта:

— Æмæ ды уый зоныс, сырхæфсæддон скъæтгуыбын, æмæ мах тæккæ райсом дæ хæлæртты кæй æрцахсдзыстæм, уый? Ды уый зоныс, æмæ мах тæккæ райсом хуыйæг Егоркæйы æмæ куырæ Громовы кæй фехсдзыстæм?

— Нæ, нæ зонын, фæлæ йæ ныр зондзынæн.

Мад нæ фæрæвдз Федоры йæ фæстæ акæнын, нæ бантыст Митькæйæн удаистæй фæхъæр кæнын, цалынмæ фыд, йæ къух дард фæхæсгæйæ, уæззау æрхуы къус æхста, уæдмæ. Йæ саст хæцæны цыргъ тигъ нынныхст Федоры цæсты сæрмæ. Лыстæг æлвæст тагæй туг ныццавта æнахуыр дæрдзæфмæ. Æнæ-дзургæйæ Федор йæ тугамæст цæст сæхгæдта. Мад, нæтгæ хъæрзгæйæ, æрбахъæбыс кодта лæппуйы сæр, фыд та, даргъ бандон гыбар-гыбургæнгæйæ афæлдæхта æмæ, фæдде уæвгæйæ, дуар йæ фæстæ ныггуыпп ласта.

Суанг изæрмæ змæлæнтæ кодта мад. Чырынай хурмæ хусгонд кæсæгты баст систа, хызыны сухаритæ ныккалдта, уый фæстæ рудзынджы цур æрбадт, Федоры мидæггæгтæ æмпъузгæйæ. Йæ цурты фæцæйцаугæйæ, Митькæ уыдта, мад, йæ сæр мидæггæгты æргъомы фæцæвгæйæ, æнæзмæлгæйæ куыд бады, уый — æрмæст йæ уæхсчытæ лæбырдтæ уæлгуыры бын ризæгау куы размæ фæвæййынц, куы фæстæмæ сæмраст вæййынц.

Фыд сæударæй æрбацыд æмбырдæй æмæ, йе 'хсæвæр дæр нæ бахæргæйæ, йæ уалæдарæс дæр нæ раласгæйæ, сынтагыл бафæлдæхт. Федор, йæ къæхты бын пьолы фæйнаджытæ куыд нæ фæхъынц кæной, афтæ йæ къæхфындзтыл бахъуызыд къæбицмæ, райста саргъ, дзылар æмæ кæртмæ рацыд.

— Митя, ардæм-ма рауай!

Митькæ родты здæхта, фехста йæ уис лæдзæг, бацыд æфсымæры цурмæ. Цыдæр æгъдауæй йæ æмбæрста, Федор Доны фале большевиктæм цауынвæнд кæй скодта, уый — уырдыгæй алы хурыскастыл дæр ленк кæнын райдайы æмæ сæ хъаллæйы сæрты уылæнгай фæивылы сармадзанты æмыр æмбу. Бафарста йæ Федор, йæ цæстытæ иуварс азилгæйæ:

— Нæ йæ зоныс, Митяй, бæхдон æхгæд у?
 — Гуыдырæхгæд у.. Цæмæн дæ бахъуыд йæ бæрæг зонын?
 — Хъæуы ма, æвæццæгæн. — Фæхъус Федор, йæ дæндæгты 'хсанты æхситтæй ахъазыд, стæй æнæнхъæлæджы сусу-бусума рахызт: — Бæхдоны дæгъæлтæ сты нæ фыды базы бын. . йæ нывæрзæны.. рамырх сæ... мæнæн æдзæугæ нал у..

— Уæд кæдæм?

— Сырх гвардимæ... Ды нырма æнахъом дæ, фæстæдæр æй бамбардзынæ, рæстдзинад кæйырдыгæй цæры, уый... Гъемæ уæдæ æз цæуын хæстмæ зæххы сæраппонд, магуыр адæмы сæрвæлтау, стæй уый тыххæй, цæмæй иууылдæр æмхуызон уой, хъуамæ ма уа нæдæр хъæздгуытæ, нæдæр магуыртæ, фæлæ æппæт дæр сты æмхуызон.

Федор суæгъд кодта Митькæйы сæр, хъуынджын æрфыгæй йæ бафарста:

— Дæгъæлтæ рахæсдзынæ?

Митькæ дзуапп радта æнæкъуызгæйæ:

— Рахæсдзынæн, — Федормæ йæ чъылдым раздæхта æмæ, фæстæмæ нæ фæкæстæйæ, хæдзармæ фæраст.

Уаты уыд талынгтомау, æнады дыв-дыв кодтой царыл фынайтæнæг бындзытæ. Дуаргæрон раласта Митькæ йæ къахыдарæс, хæцæн хæрдмæ сæлвæста (ма фæхъинц кæна дуар), байтыгъта йæ æмæ бæгъæмвæдæй хъавгæ басирæгау кодта сынтæджы цурмæ.

Йæ сæр рудзынджырæм, афтæмæй уæлгоммæ хуыссыд фыд, йæ иу къух йæ дзыппы, иннæ сынтагæй æрзæбул, амонæн æнгуылдзы стыр ных, тамакойæ сбур, пъолы фæйнагмæ ныббыцæу. Йæ улæфт буаромгæйæ, бацыд Митькæ сынтагмæ, æрлæууыд, байхъуыста фыды æнхъызгæ хуыр-хуырмæ. Æдзæм дуне, сбæзджын æмæ нындзыг... Фыдæн йæ бур зачъейы дзулы муртæ æмæ айчы цъары стигъæнтæ, йæ уæрæхгом дзыхæй мæстæлгъæдæй бырсы спиртты хъылмадæф, кæмдæр йæ хъæлæсы бын та хæр-хæр кæны æмæ йæхи уæлæмæ рæмудзы хуыфæг.

Митькæ йæ къух базмæ баивæзта, йæхицæн та йæ зæрдæ æнæрынцойæ: тук-тук-тук-тук..

Æмæ йæ туг дæр, сæрмæ ныццæвгæйæ, хъусты сындзджын дзæнгæрджытæ цæгъды. Раздæр йæ иу æнгуылдз фæцæвта базы бын, стæй иннæ. Бырынцъаг гæрзы уаццæгыл андзæвæд, дæгъæлты басты уазал банкъардта, сындæггай сыл йæхимæ рахæцъыд, афтæмæй дын ын фыд йæ къухæй йе 'фцæггот куы ацахсид:

— Ды кæдæм ныхилыс, фыдгуырда? Æз дын ныртæккæ дæ сæрыхуынтæ дæ тæккæ кæухты фæсаздзынæн!

— Баба! Æз дæу бирæ уарзын, тынг бирæ! Мæнæ мæ бæхдоны дæггæлтæ хъæуынц. Райхъал дæ кæнон, уый та мæ зæрдæ нæ бакуымдта.

Фыд Митькæмæ йæ рæсыд цæстытæ сзылдта, йæ тугбадт цæстытæ.

— Æмæ дæ цæмæн бахъуыдысты дæггæлтæ?

— Дондарын афон цыма у...

— Уый зæгъ... — Фыд дæггæлтæ пълмæ раппæрста æмæ, кæулырдæм азилгæйæ, арф ныуулафыд æмæ минуты фæстæ ногæй схæр-хæр кодта.

Уыциу тахт раласта кæртмæ, Федормæ — уый сарайы бын йæхи бауон кодта. Дæггæлтæ йын йæ кæухы фæсагъта, афарста йæ:

— Кæцыйы дзы ракæндзынæ бæхтæй?

— Уырсы.

Къæхты бынæй сулафыд Митькæ, Федоры хæдфæстæ цæугæйæ, загъта мынæг хъæлæсæй:

— Федя, нæ фыд мын мæ царм астигъдзæн, уый дæм нымæды нæу?..

Федор ницы загъта, æнæдзургæйæ бæхдонæй уырсы ракодта, саргъ ыл сæвæрдта, дæргъвæтин рæстæджы къахæй æгъдæнцой æрцахсынмæ нæ арæхст æмæ, кæртыдуарæй куыд рацæйцыд, афтæ, саргъæй йæхи бынмæ æруадзгæйæ, сусæгæй дзурагау загъта:

— Фæраз, быхс, Митяй! Нæ магуырты хъиутæ бирæ нал хæрдзыстæм, нæ фыдæн та, Анисим Петры фыртæн, мæ ныхæстæ рафæзм, дæуыл кæнæ мамыыл йе 'нгуылдзæй дæр куы андзæва, — ахæм мастисджыты йын бафтаудзынæн йæ фæдыл æмæ. .

Æмæ кæртыдуарæй фæдде, дард фæндагмæ уырсы разæнгардгæнгæйæ, Митькæ та каурæбын æрбадт дзуццæджы, фæндыд æй Федоры фæдыл, цалынмæ йæм зына, уæдмæ фæкæсын, фæлæ йын йæ цæстытæ цыдæр цæхджын цъар куырма кодта æмæ йын йæ хъæлæс цыдæр кæуыбыр æхгæдта.

II

Фыд уаты пæлхъ-пæлхъгæнаг хуыр-хуыраы бæстæ йæ сæрыл систа. Митькæ Гнедойыл дзылар бафтыдта, сбадт ыл æмæ йæ Донмæ акодта цынайынмæ æмæ дон бадарынмæ, сæ хæдзардарæг

фыдабойнаг бәх Гнедойы цафхәдты бын хыс-хыс кәны, бынмә ләзәргәйә, дәвдәг хус мел, әрх-әрх донгәронмә ныщыдысты, бәхы дзылар рафтыдта, феппәрста йә пысултә, сәумәйы талынгдзәф уымәләй зыр-зыргәнгәйә, әмә йә хуыстыл ауад, дард кәмдәр цаугәдоны сәрмә куыд апырх сармадзаны уынәргыын әмә, цыма уыләнгай ивылы, уыйау анхәвзта Доныл. Сәумәдәвдәджы әлхыскыгәнаг узал доны мидәг иннәрдәм ахызт, әмә уый Митькә, сәрбынмә нынныгыуылгәйә, әгәр хорз дәр ма әнкъардта, фәлә бахудт йә мидбылты, ахъуыды кодта: «Афонмә Федор, чи зоны, әмә ныридагән большевиктимә ис. Сырхгвардийы службә йе 'ккой скодта...»

Йә хуыдытә хәдзармә, фыдмә, әндәрырдәм аздәхтысты, әмә әмгуыппәй йә цин цыдәр әрбацис, ахуыссыд, мәнә зынджы стәәлфән дымгәмә куыд асау уа, афтә. Уәнтәхыл әмә сәргуыбырәй здәхт фәстәмә хәмә, ныммәйдар сты Митькәйы цәстытә.

Хәдзармә куы баввахс, уәд та ахъуыды кодта: «Ныр лыгъд ма ратт уырда. большевиктәм. рәстдзинад уыдонмә цәры, афтә дзырдта Федор. Йә кьәдзилыл мә хәцын хъуыд. Фыд мын мә царм айсдзән... мә фындзәй мын сырхбын хамбохъ рауаддзән..»

Схизәны раз рафтыдта дзылар әмә аивәй бацыд агъуыстмә. Уатәй фыд радзырдта фәсус хәләсәй:

— Әмә уырсы та цы 'фсонәй нә акодтой найынмә?

Митькә әхсгә кастәй бакаст мадмә — уый бандзыг пецы фарсмә, әмә, йә туг цәлхъ-цәлхъгәнгә зәрдайы куыд цәнә кәны, уый банкъардта.

— Уырс бәхдоны нәй!..

— Әмә уәдә кәм ис?

— Нә йә зонын.

— Әмә Федор та кәм ис?

— Нә йә фәдтон.

Уаты, йә кьахыдарәс кәнгәйә, цырыхъхытәй сыр-сыр кәны фыд. Цәлгәнәныуылты кьәбицмә бацыд, йә фынайхәлдзәг рәсыд цәстытәй әхсидәвтә схъиудта.

— Кәм ис саргъ?.. — ныннәрыд тыргътәй.

Митькә мадмә хәстәгдәр баләууыд әмә-иу уартә кәддәр куыд уыд, сабидуджы, афтә ныр дәр ныззәгәл мады кьухыл. Фыд цәлгәнәнмә бахызт, йә кьухы гәрз рон әууәрды.

— Ды дæгъæлтæ кæмæн радтай?

Мад йæ фæстæ бакодта Митькæйы.

— Ма йæ фæнæм, Анисим. Чырыстийы хатырæй, ма йæ ныццав!.. Æви дæм дæ фыртæн дæр тæригъæд нæй?

— Иуварс, хæйрæджы амæддаг!.. Дæумæ дзурын æви кæмæ дзурын? — Иуварс ассыдта мады. Миткæйы пьолоыл æрфæлдæхта, къахæй йæ хъуыддагхуызæй хоста, дзæвгар, æгъатырæй, уæдмæ, цалынмæ Митькæйы хъалæсæй æмыр, хъарзынау хъæртæ ирвæзтысты.

III

Тынгæй тынгдæр хъуыст сармадзанты абухын. Райсомæй-иу хьомрагъау хизæнмæ куы тардтой, уæд Митькæ зæронд дымгæгуыройы бынмæ сбæдт. Дымгæмæ-иу куыройы сæрыл тасмачы дзыгъал-мыгъул æмæ хыртт-хыртт кодта, йæ базиртæ-иу дæргъæтин æмæ удласæн хъинць-хъинць райдыдтой æмæ, æндæр мæнгæфсон мыртæ йæ быны ссæндгæйæ, кæцæйдæр къуыбыры фалейæ хъуыст бæзджын мыхъхъ: бу-у-ух!..

Сæумæйы æрвцъæх мигъвæлмæй тæнæг хъæццулау æмбæрзт хъæугæроны æрхыты-иу уыцы нæргæ уынæргъын тынг æрæгмæ басабыр. Хъаллæйы астæуты алы райсом дæр Донырдæм кæрæдзийы фæдыл цыдысты сармадзан æмæ æнæуи нæмгуытæ, стæй сындз телтæ ласæг чырæтæ. Фæстæмæ ластой уæззау цафты, сыстхæрд хъазахъхъæгты, фæзы-иу сæ зæхмæ равгæдтой хъаллæйы правленийы цур. Цымыдис кæрчытæ-иу хæдзардзинæй бамбырд кодтой бапъиروزты сыгъдтытæ, тугамæст бинтытæ, бæмбæг туджы фæзгъæртимæ æмæ-иу лæмбынæг хъуыстой адæмы хъарзынмæ, æрдиагмæ, цафты фæсус хъалæсæй фыдæлгъыстытæм.

Митькæ архайдта, цæмæй йæ фыд йæ цæсты кæронæй дæр куыд нæ уыдтаид, ууыл. Фæсаходæн-иу ацыд æд æнгуыртæ Донмæ, уым-иу, былгæрон бадгæйæ, каст, хидыл-иу бæхджын æфсад куыд цыдысты, куыд гыбар-гуыбур-иу кодтой тачанкæтæ, рыг-иу куыд сбæдт йæ сæрмаæ фистæг æфсадæн. Хæдзармæ здæхт изæргæрæтты. Æхсæвыцæстыл хъаллæмæ æрбатардтой уацайраг сырхæфсæддонты къорд. Æнгом рæнхъытæй цыдысты, бæгъæмвæдæй, пырхытæ цинелты. Чызг хъазахъхъæгтæ-иу уынгмæ разгъордтой, тутæ сын кодтой се 'фхæрд рыгæйдзаг

цæстæмттыл, æнæуаг дзыхæй сæм дзырдтой — лæгтæ æмæ сыл æфсæддон хъахъхъæнджытæ сæхи худæгæй хастой. Митькæ сæ фæдыл цыд, уацайрæгты къæхты бынæй къуыбылæйттæ цы рыг кодта, уый ныхъуырдта; цыдæр, æрхæндæг ын ныхъывта йæ зæрдæ, æмæ уый дæр йæхи къултыл хойæгау кодта. Алы цæстытæм дæр каст — сау æрвцъæх зилаччыты мидæг уыдысты, иу æвзонг æнæрихи цæсгомæй иннæмæ хаста йе 'нгас æмæ æнхъæлмæ каст, мæнæ ныртæккæ ацы цъæхцинелджынты 'хсэн йе ' фсымæр Федоры базондзæн, зæгъгæ.

Фæзы, æхсæны сарайы цур, раздæр-иу адæм сæ хор кæм бафснайдтой, уый раз баурæдтой уацайрæгты. Митькæ уыдта, правленийы къæсармæ йæ фыд куыд рацыд æмæ, йе 'хсаргарды хæрдгæбыд босы коцорайæ хъазгæ, йæ дзыхыдзагæй фæхъæр ласта:

— Уæ худтæ сисут!

Уыцы зивæггæнгæ систой сæ худтæ сырхæфсæддонтæ, сæргуыбырай лæууынц, рæстæгæйæ-рæстæгмæ асусу-бусу кæнынц, сæ фист сæртæ ныхынц. Ногæй та зонгæ тызмæг хъæлæс:

— Рæнхъгай слæуут! Цыррдæр, сырх емынæ!

Бæгъæмвад къæхты сыр-сыр цæуы. Хъызæмайраг цæстæмтты фæныкхуыз рæнхъ айтынг правленийы къæсармæ.

— Нымайгæ фыццаг-дыккагæй!

Фæсус домд хъæлæстæ. Сæ сæртæ ахуыр змæлд фæкæнынц фæрсырдæм. Митькæйы хъæлæсы та цыдæр нынныхст, тæригъæд кæны ацы æцагæлонау адæмæн, йæ зæрдæ дудгæ рыстæй рисы уыцы тæригъæдæй, улæфт ын нал фаг кæны, æмæ йæ царды мидæг фыццаг хатт банкъардта æгæрон æнæуынондзинад йæ фыдмæ, уый хиуарзон мидбылхудтмæ, уый бурхъис зачъетæм.

— Сарамæ марш! Марш-арш!

Иугай цыдысты дуары сау хъоргъы мидæмæ. Æппæты фæстаджы, дæламæдзыды, тугæйдзаг хæцъилтæй баст сæр фыд æхсаргарды тъæпæнæй æрдаудта; уый, йæ къæхтæ къуыргæ æмæ цудгæйæ, азгъордта иу фондз санчъехы, стæй уæззаугай дæлгоммæ æрфæлдæхт сæдæгай къæхтæй над хъæбæр зæххыл. Фæз худæгæй срæмыгъта, хъæлæстæй акъуырма, цæстытæ цæхæр скалдтой, сылгоймæгтæ сæтæйдзаг дзыхтæй худтысты, Митькæ та æрдиаггæнæгау фæхъæр кодта, йæ узалдзæф æрмттæй йæ цæсгом ахгæдта æмæ, адæмыл йæхи къуыргæйæ, уынджы ныййарц.

IV

Мад пецы уæлхъус архайы, йæ хæринаг конд фæвæййы. Митькæ йæм фæрсырдыгæй баласта йæхи æмæ, иуварсмæ кæстæйæ, загъта:

— Маманькæ, гуылтæ ма скæн... сойыфыхтæ. æз сæ уыдонæн ахæссин, сарайы чи бады. . уацайрæгтæн.

Мады цæстытæ донызылд.

— Ахæсс, мæ къона, чи йын цы зоны — кæд æмæ мах Федор дæр афонмæ искуы удхар кæны... Уацайрæгтæн дæр мадæлтæ ис, уыдоны базтæ дæр, кæй загъын æй хъæуы, хус нæ кæнынц.

— Æмæ фыд исты куы базона, уæд та?

— Хуыцау ма загъæд! Митенькæ, æхсæвыцæстыл сын ахæсдына. Чи сæ хъахъхъæны, уыцы хъазахъхъæгтæм сæ ратдына æмæ сын загъдына, цæмæй сын сæ бадæттой...

Цыма барæй кодта, уыйау хуры цыд фæсындагдæр æмæ хъæуы сæрмæ хилы, лæсы, æппындæр æй Митькæйы катай никæцырдыгæй æндавы, уæлдайхуызон дæр нæ кæны. Тыхтæй-фыдтæй банхъæлмæ каст, цалынмæ талынг йæхи æруагъта, уæдмæ, стæй фæзмæ бацыд, гæрæны телты æхсæнты гæккуырийау фæкуыси æмæ — комкоммæ дуармæ, йæ къухæй йæ фæсрон хæринагты хуыныл хæцы.

— Кæцы дæ? Æрлæуу! Æхсын дæ!

— Æз дæн.. мæнæ цыдæр комдзаг æрбахастон уацайрæгтæн.

— Чи — æз? Ахъуытты у, цалынмæ, мæ хъыримаджы цæгат цы ад кæны, уый нæма базыдтай, уæдмæ! Æхсæвыгон дæ кæдæм сардыдта дæ хайрæджы хай — бон дын фаг нæ уыд хуынтæ хæссинаг?

— Фæлæуу-ма, Прохорыч, ай, цыма, коменданты тырын у...

— Ды Анисим Петровичы фырт ма у?

— Уый дæн...

— Æмæ дæ чи 'рбарвыста кæрдзынимæ? Дæ фыд?

— Нæ-æ-æ. . Махи хъæппæрисæй æрбацыдтæн.

Митькæмæ дыууæ хъазахъхъаджы хæстæг бацыдысты. Хистæр, зачъеджын, Митькæйы хъус ацахста.

— Æмæ дæу, хъуымыздзых, чи скодта уацайрæгтæн хуынтæхæссæг? Уый дæ сæрæй нæу дæ бон æрцахсын, æмæ уыдон махæн нæ цыфыддæр знæгтæ кæй сты? Æмæ, загъæм, æз дæ фыдæн дæ хабæрттæ куы фехъусын кæнон, уæд та? Тынг дыл баузæлдзæн?

— Ныууадз, Прохорыч! Искæй хардзæй хæлцыл тынг ауæр-

дыс, кәйдәр кәрдзын дæ фæлхас у? Цыфандыйæ дæр дыууæ хъалæсæй не 'мпулдзынæ, райс ын йæ хуын, бадæтдзыстæм æй!

— Æмæ Анисим Петровичы хъустыл исты куы 'рцæуа, уæд та? Дæуæн циу, дæуæн де 'взаг хуылыдз у, мæнæн та ме 'ккой бинонтæ ис, дæ хуызæн хъæды халонау иунæг нæ дæн. Ахæм хъуыддаджы тыххæй хæсты цæхæры стæлфдзынæ, ноджы ма дын дæ фæлмæнтæм цъæхснаг уистæй æрдæтдзысты.

— Дæлимоны амæддаг фæу, цы тъызыс?.. Йей, лæппу, кæдæм ныййарц дæ, рахæсс дæ къæбæр, ратдзынæн æй, æндæр уæдæ куыд.

Митькæ йæ дзæкъулгонд æрыгон гæсмæ радта; уый йæм йæхи фæгуыбыр кодта, бадзырдта йын йæ хъусы:

— Æз æртыццаг æмæ майрæмбонты ваййын гæс.. Уæд-иу хæсс.

Алы æртыццаг æмæ майрæмбоны дæр Митькæ изæрыгæтты цыд фæзмæ; сындз тел æй куыд нæ тона, афтæ-иу хъавгæ бабырыд гæрæнтыл, радта-иу гæсмæ йæ дзæкъул æмæ та-иу хъæмæ раздæхт, ныгъуылдтыгæнгæ фæстæмæ фæкæсфæкæсгæнгæйæ.

V

Æрвылизæр дæр, куыддæр-иу хъаллæйы сæрмæ йæхи сызгъæрин донытылд хæнкъуытæ æхсæв байтыгъта, афтæ сарайæ ракодтой уацайраг сырхæфсæддонты къорд æмæ сæ хъалагъурты цæстдардæй тардтой быдырмæ — æхсырхуыз мигъвæлмы норст æрхытæм. Дымгæ-иу хъæумæ хус гæрæхты дæнг-дæнг æрбахаста. Уацайрæгтæ-иу кæд ссæдзæй фылдæр уыдысты, уæд-иу сæ фæстæ, йæ цæлхытæй хынц-хынцгæнгæ, фæраст пулеметджын тачанкæ. Æхсгæ дзы чи кодта, уыдон бæхтæрæджы фарсмæ бандоныл æррæдзæ-мæдзæ кодтой, уый йæ тамако сдым-сдым кодта, йæ цæхæр-иу скалд, бæхты рохтыл-иу æвæндонхуызæй æрбахæцыд, уыдон дæр æнæбары цыдæй цыдысты, гом пулемет дæр мынæг æрттывд кодта йæ комхæлиу хъалæсæй, раст цыма хуыссæгхъæлдзæгæй йæ ком ивæзта, уыйау Сахатырдæджы фæстæ-иу æрхы рæйæгау скуыста пулемет, йæ къæрцæмдзæгъд-иу хъуыст, стæй-иу тæргæ бæхæй здæхтысты фæстæмæ, æхсджытæ хæрдмæ хаудтой бадæн фæйнæджытыл, бæхтæрæг ехсæй æнæвгъау дзæхст кодта фынкалгæ, уынæргъæ бæхты, тачанкæ-иу коменданты агъуысты тæккæ

раз дзыхлæуд фæкодта — фынай уынгмæ уырдыгæй дзагъыр-
дзастæй кастысты æртæ рухскалгæ рудзынджы.

Æртыццæджы изæрæй фыд загъта Митькæйæн:

— Фæныкгуызæй нæма бафæлладтæ? Уæдæмæ ма æхсæвæддæ
хизынмæ атæр Гнедойы, æмæ цыррдзаст у — ма дын баирвæзæд
мæнæуы хуымтæм! Искæй хоргæнд фæдастдзæф ис, зæгъгæ,
уæд мын сар дæ сæр кодта!..

Бæхыл дзылар бафтыдта Митькæ, сусæгæй ма йын мадæн
бантысти бафæдзæхсын:

— Маменькæ, дæхæдæг-иу ахæсс исты къæбæр. Хъала-
гъурмæ йæ ратдына.

Сæ сыхаг лæппутимæ ацыдысты хибар сæрвæттæм, атаманы
зæххыты фалæмæ. Дыккаг бон хурыскасты размæ райсомра-
джы фæзынд. Бæхы мидæмæ бакодта, рафтыдта дзылар, Гне-
дойы кæрдæгдымст гуыбын дзы уарзæгой дзæхст бакодта, æмæ
хæдзармæ бацыд. Цæлгæнæнмæ куыддæр бахызт — сагъда-
уай аззад — пьол дæр æмæ къултæ дæр туджы пырхæнты.
Пецы тигъ дæр тугамæст. Уатæй нæтын, хуыдуггæнджы хæр-
хæр хъуысы... Митькæ къæсæрыл бахызт, æмæ мад пьолыл
фæлдæхтæй, йæ туджы мацы, цæсгом сырххуылæттæ рæсыд,
йæ дзыккутæ цæстытыл тугæйдзаг æхсæрдзæнæй æркалдыс-
ты. Суыдта Митькæйы, ныууынаргъыдта, базмæлыд, йæ
гæндзæхтæ цæгъдæгау, исты сдзура, уый та йæ бон нæу. Йæ
рæсыд комы йæ цъæх-цъæхид æвзаг скатай, йæ афтид цæстытæ
хъæддаг худтæй худынц, йæ хъалæсæй сырхбын фыцгæ сæт
кæлы...

— Ми. ми. тя... тя. тя. .

Æмæ — худы æррадзæфау Митькæ, батæ кæны мады къухтæ,
йæ тугæвдылд цæстытæн. Туг бацахст, ныссау.. Æрбахъæбыс ын
кодта йæ сæр, йе 'нгуылдзтыл та туг æмæ цæйдæр бырынцъаг урс
гæбæзтæ. Мады фарсмæ пьолыл лæууы фыды наган, йæ хæцæн
тугахуырст. .

Æддæмæ куыд ратахт, уый æмбаргæ дæр нæ бакодта. Каурæ-
бын ныффæлдæхт, сыхæгты ус æм сæ кæртæй дзуры удаист
хъæрæй:

— Лидзгæ, мæ дуне, удхæссæг дæр дæ кæм не ссара, уырдаæм!
Базыдта йæ дæ фыд, мад уацайрæгтæн кæрдзын кæй ахаста,
уый æмæ йæ мæлæтдзаг над скодта, дæумæ æртхырæнтæ кæны!

VI

Митькæ харбызгæс куы ссис, уæдæй нырмæ май рауад. Къуыбыры рагъыл мусонджы цард. Уырдыгæй йæм зынынц Доны æхсыр-урс æрхъуынтаг, къуыбыры дæлфæдтæм æндзыг хъæу æмæ уæлмæрд йæ ингæнты бурбын стъæлфытимæ. Куыстагур куы 'рбацыд ардæм, уæд хъазахъхъæгтæ бæстæ сæ сæрыл систой:

— Ай Анисимы фырт у! Мах ахæмтæ ничердæм хъæуы! Амæн йе 'фсымæр Сырхгвардийы ис, йæ мад та, гацца, уацайрæгты гуыбын даудта. Уалæ йæ бæласы цонгыл æрцауындызын хъæуы, уый йын харбызгæс!

— Ай, уæздан хъазахъ, мызд нæ домы. Хуыцауы хатырæй хъахъхъæндзæн харбызтæ æмæ неситæ. Фæтæригъæд ын кодтат исты къæбар ын баппæрстат, науæд та — куыдзау сыдæй ныммæлæд.

— Мур дæр нæ! Ныммæлæд!..

Фæлæ уæддæр атаманы коммæ бакастысты, баххуырстой йæ. Стæй йæ æххуырстæ дæр куыд хъуамæ ма бакодтаиккой æхсæнад ахæм хъазайраджы: иу мызд дæр нæ агуры, афтæмай сæрд сæрды дæргъы Хуыцауы хатырæй харбызгæс уыздæн. Æргом пайда.

Нæрстысты, цæттæ рæгъæд кодтой хурфыцæны бонты бур неситæ æмæ дзыгъуыр дæргъытæ харбызтæ. Уæнтæхылаæй рацу-бацу кодта Митькæ се 'хсæнты, йæ хъæр æмæ 'мдзæгъдгæнæнæй тæрсын кодта халæтты. Сæумæйæ-иу рацыд æддæмæ, мусонджы фарсмæ-иу æмбыддзæф хæмпæлтыл схуыссид, хъуыста-иу, Доны фале сармадзæнтæ куыд бухъхъытæ кодтой, уымæ æмæ-иу дæргъвæтин рæстæджы уыцырдæм каст йæ фæлмæвæрд цæстытæй.

Рагъмæ, харбызгæнды иувæрсты, цæхгæрбыл мелджын æрхыты иувæрсты залиаг калмы къæдзилау зилгæ-здыхстæ сивгъуыдта гуыргъахъхъытæ сæрдыгон фæндаг. Хъазахъ ууылты фæласынц сæрды сæ хостæ, ууылты тæрынц æрхытæм фехсынмæ уацайраг сырхгвардионты. Хурхгонд хъæртæ æмæ топпы гæрæхтæм æхсæвыгæтты арæх райхъал ваййы Митькæ, гæрæхты хæдфæстæ та былгæрæттæ былгæрæтты зайæг хъæд æмæ сау хæристы фале фæниуынц куыйтæ, сæрдыгон фæндагæй фæхъуысынц уæззау къахдзæфтæ, хатгай скъæр-къæр каны тачанкæ, сæ цæхæр скæлы бапъирозтæн, йæ хъустыл ауайы кæйдæр къуызгæ ныхас. Иуахæмы ныццыд уырдаг Митькæ, къæдз-мæдз æрхытæ æддæг-мидæг кæм ауадысты гæркъаздыхтæй, уырдаг æмæ дзы фæдта сау туджы фæзгъæртæ, бынæй

та, дæлдæр, дурджын бынæй уарындæттæ уæлæнгай ингæны зæхх аластой, æмæ дзы кæйдæр бæгънæг къах хæрдмæ ныхъхъен; къахы уафс ныххус, сæнцъылдтæ, быдирон дымгæ, æрхыты къуымзилæй джигулгæнгæ, мæрдты хуыдуггæнæг хъылмадæф змæста. Уæдæй фæстæмæ уырдам нукуууал фæраст. .

Уыцы бон сæрдыгон фæндагыл къордæй цыдысты иннæ хаттытæй раздæр: сæ фæйнæфæрсты хъазахъхъæгтæ хъалагъуртæй, астауæй та уыдон — сырхгвардионтæ, сæ уæлæ уæгъдæппæрст цинелтæ. Хур Доны тæмæнкалæг урс æхсыры сындæггай ныгъуылд, цыма, бонæй йын цы нæ бантыст бакæнын, уый бæлвырд кодта. Былгæрæтты зайæг хъæды сау хæристы цъуппытæм сæхи рауагътой цъиахтæ. Харбызгæнды сæрмæ хæлуарæджы тынау йæхи айтыгъта æдзæм дуне. Мусонджы мидæггай кæсгæйæ Митькæ йæ цæстæнгасæй фæндараст кодта сæрдыгон фæндагыл цæуджыты, æмæ æнæнхъæлæджы ныййазæлыд кæйдæр хъæр, стæй æрбайхъуыст топпы иугай гæрæхтæ, стынг сты.

Рагæпп ласта Митькæ мусонгæй, акаст уæлбылæй: сæрдыгон фæндагыл æрхытырдæм ныййарц сты сырхгвардионтæ, хъазахъхъæгтæ та, сæ уæрджытыл æрæнцайгæйæ, талф-тулфæй æхсынц, дыууæйæ, се 'хсаргæрдтæ тилгæйæ, сурынц лидзджыты.

Гæрæхтæ сæ хъæрай хъал кæнынц æндзыг æдзæм дунейы. Тук-так, так-так... Та-та-тах!..

Мæнæ сæ иу фæкалд, æрхауд йæ къухтыл, фæгæпп ласта, ногæй фезгъоры. Хъазахъхъæг æм хæстæггай хæстæгдæр кæны.

Мæнæ йæ ныр. Мæнæ йæ ныр. Цæлхзылдæй ферттывтæ æхсаргард. Æрхаудта сæрыл... зæххыл фæлдæхт лæджы къуыхтæ кæны...

Митькæйы цæстытæ атартæ сты æмæ хуры артæй айдзаг ис йæ хъæлæс.

VII

Æмбисæхсæв мусонджы уæлхъус фегуырдысты æртæ барæджы.

— Ей, харбызгæс! Чысыл ма æддæмæ ракæс!

Митькæ рацыд.

— Изæрæй дæ цæст не 'рхæцыд, æртæйæ салдаты цинелты кæцырдам алыгъдысты, ууыл?

— Нæ федтон.

— Де 'нгæс дæхимæ дар, ма нæ асайай! Æрдомдзыстæм дæ!

— Ницы федтон.. ницы зонин. .

— Фæуæд уал афтæ дæр. . Цæуæм ардыгæй, æрх-æрх нын Филиновы хъæдмæ цæугæ у Æрхбула кæндзыстæм хъæдыл æмæ сæ уым, цъаммарты, рацъипп ласдзыстæм.

— Ахæц, Богачев. .

Боны цъæхтæм нæ бафынай Митькæ. Хурыскæсæнырдыгæй абухта арв, бæстæ здыуæззау æврæгътæ смæкъуылджын кодтой, æрвдæфы рæхыстæ куырм кодтой цæстытæ. Уарын та-иу æрбагуылф ласта.

Æрбарухсы размæ Митькæ айхъуыста кæйдæр хъæрзын мусонджы цур, цыдæр сыбар-сыбур.

Ныхъхъуыста, фæдурдзæф, тарст фезмæлынай. Фыртæссæй бандзыг йæ буар. Ногæй та сыбар-сыбур, дæргъвæтин хъæрзын.

— Уый кæцы дæ?

— Хуыцауы хатырæй, ракæс мæм, мæхи дыл фæдзæхсын!..

Рацыд Митькæ, йæ къæхтæ йæ быны тасыдысты, æмæ мусонджы фæстæ ауыдта уæлгоммæ фæлдæхтæй лæууæг адæймаджы.

— Цы мæрддаг дæ?

— Ма мæ бавдис. ма мæ байсаф. . Æз знон фехсыны размæ ралыгътæн, хъзазахъхъæгтæ мæ фæдыл бафтыдысты... мæ къах йед у .. нæмыгдзæф.

Исты куы зæгъид, уый фæнды Митькæйы, фæлæ йын йæ хурхы уадындзтæ æндыснæг ацахста, йæхи йæ уарджытыл æруагъта, йæ цыппæртыл бабырыд æмæ æрбахъæбыс кодта салдаты зæнбæттæнты тыхт къæхтæ.

— Федя. Ме 'фсымæры хорз хай! Мæ мады хорз зæнæг

Ныккарста æмæ мусонгмæ æрбахаста æхсынæны хъæдты æргъом, Федоры къуымы æрбынатон кодта, бакалдта йын йæ уæлæ уырдаæм хæмпæлтæ æмæ æхсынæнтæ, йæхæдæг харбызгæндыл зилы.

Сихормæ æдзæсгом цъиахты тардта, афтæмæй та йæ мусонгмæ фæндыд, йе 'фсымæры уарзон цæстытæм кæса, хъуса æмæ йын хъуса йæ ныхæстæм, цы зынтæ æмæ цины хабæрттæ бавзæрста, уыдонмæ. Се 'хсæн фидар дзырдгонд уыдысты: куыддæр æрталынгæрæттæ уа, афтæ Федоры цæф къах хорз бабæтдзысты æмæ зонгæ фæсвæд къахвæндæгтыл хъæд-хъæд дæрдты æрзилдзысты æмæ сæхи Донмæ ныйисдзысты, иннæ фарсмæ баленк кæндзысты, рæстдзинад кæмæ æрфысым кодта, зæхх æмæ мæгуыр адæмы сæрвæлтау тох чи самадта, уыдонмæ. Райсомæй сихормæ сæрдыгон фæндагыл дыууæрдæм кодтой бæхджын хъзазахъхъæгтæ,

иу дыууæ хатты мусонгмæ дæр баздæхтысты дон баназынмæ. Æххæст нæма æрризæр, афтæ Митькæ суыдта: цæгæрсæр змисджын обауы фахсыл æруадысты иу аст барæджы бæрц æмæ уæгъдибар цыдæй ауагътой сæ фæллад бæхты. Уыдон дæр сæ къæхтæ скъуыр-скъуыр кодтой. Мусонджы бацауæны раз сбадт Митькæ æмæ каст, чи ныккука, уыцы барджыты фæстæ. Йæ сæр фæстæрдæм нæ зилгæйæ, саст хъалæсæй радзырдта Федормæ:

— Хуысс, Федя, ма разил-базил кæн! Иу бæхджын махырæм æрбаскъæры.

Хæмпæлты рæдзæгъды бынæй сыхъуыст Федоры бæзджын хъалæс:

— Æмæ йæм иннатæ æнхъалмæ кæсынц, æви дарддæр сæ цыды кой кæнынц хъалæмæ?

— Сиргæ цыдæй алавардтой, дала рагъы бын фауыдзысты!.. Цæй, æнцæд хуысс.

Æгъдæнцæйттыл слæууыд уырдыг, дыууæрдæм цудагау кæны хъазахъхъаг, йæ ехсæй уæлдæф дзæхст-дзæхст кæны, йæ бæх хидæй ныддонласт.

Ныффæлурс, афтæмай тыхтæй-амæлттæй сфæрæзта Митькæ:

— Федя... ардæм дугъганæг нæ фыд у...

Фыды зачъетæ хидæй схуылыдз сты, йæ хурсыгъд цæсгом сырххъулон афæлдæхт. Бæхы мусонджы тæккæ цур æрурæдта, æрфистæг, Митькæмæ æввахс бацыд.

— Дæу фæрсын: кæм ис Федор?

Митькæйы мæрдон фæлурс цæсгомы йæ туджызылд цастытæ ныссагъта. Йе 'рвцъæх хъазахъхъаг мундир рæмпæджы хос æмæ хиды тæфæй фындзыхуынчъытæ цавта.

— Æхсæвы дæм уыдис?

— Нæ уыд.

— Æмæ ай та цавæр туг у мусонджы раз?

Æргуыбыр кодта фыд зæхмæ, йæ нæрдæйхалгæ бæрзæй æфцæгготы сарты фиуæвæрд дыдæгътæй æрфæлдæхт.

— Цæй-ма, мидæмæ мæ бауадз!

Бацыдысты — фыд разæй, тардзæсгом Митькæ фæсте.

— Дахи хъахъхъæ, калмæй гуыр. Кæд Федыкæйы æмбæхсыс, уæд уый дæр æмæ дæу дæр топпы дзыхмæ æрæвæрдзынæн!..

— Нæй ам. ницы йын зонын.

— Къуымы та дын уыдон цавар хъаллагътæ сты?

— Мæ лыстæн сты.

— Æркæсам-ма йæм. — Фыд къуыммæ басанчъех кодта, дзуцæджы æрбадт, сабыргай хус хæмпæлгæрдæг æмæ æхсынæны хъæдтæ фæйнардæм кæны.

Митькæ фæсте. Йæ цæстыты раз æрвцъæх, фæсонтыл атонынæввонг ивæзт мундир тыбар-тыбур кæны цадаггай здыхсгæ зиллаччытæй.

Минуты фæстæ фыды хъалæсай уынарргъæ сирвæзт:

— Агъа-а-а-а. Æмæ ай та циу?

Федоры бæгънæг къах схыл згæхæрд хъаллагъты æхсанæй. Фыд йæ рахиз къухы армыдзагæй февнæлдта йæ фарсыл ауыгъд наганы хуымпырмаæ. Митькæ, цух-мухтагæнгæ, багæпп лафта, ныззагæл мусонджы къулварс лæууæг фæрæтыл, ныуулафыд къæхты бынæй — фæхуыдугмæ йæ бирæ нал хъуыд, æмæ, йæ тых-йæ бонæй фæрæт бæрзонд фæхæсгæйæ, фыды бæрзæй æрдаудта.

* * *

Уазал мард буарыл хæмпæлтæ бакалдтой æмæ сæхи айстой. Æрхытæ-æрхыты, уадвæлдæхт бæлæсты 'хсанты, бæзджын закон къутæрты астæуты цыдысты, хылдысты сæ фазыл, бырыдысты Дон халасдзагъд хохыл йæхи кæм сцæвы, уым хъæуæй иу аст версты дæлдæр цæугæдонмæ ныццыдысты. Сакъадахмæ сæ ных сарæзтой ленкæнгæйæ; цæугæдонмæ æхсæвы уазал бахъардта, йæ хъалæсы сæ хаста. Федор хъæрзид, фæлæ фидар хæцыд Митькæйы уæхскыл.

Баленк кодтой. Хоры нæмыгау ставд змисыл сæ фæллад уагътой дзæвгар рæстæджы дæргъы.

— Цæй, афон у, Федор! Ам Дон афтæ фæтæн нал у, æвæццагæн.

Ленк та кæнынц. Дон та сын сæ цæсгæмттæ æмæ къубæлттæ сдæры, сæ къухтæ, сæ фæллад кæй суагътой, уыйадыл ныфсджындæрæй лæгæрдынц размæ.

Сæ къæхты бын сур зæхх. Талынды дурдзæфæй лæууы æгæндæг хъæд. Æнæвдæлон цыдæй фæраст сты...

Арв фæрухсдæф, кæмдæр бынтон хæстæг нымбу кодта сармадзан. Хурыкæсæнырдыгæй æрвгæрæттæ æнæуæндон фæсырхъулон сты.

1925

Гусалты Барисы тæлмац

ФЫЦЦАГ ДЫГУРОН ФЫССАГ, АХСАРДЖЫН ХАСТОН

Гуырдыбеты Бласкайы амардыл сәххәст 100 азы

Ирыстони фысджытә Фыдыбәстәйы Стыр хәсты хәбатырәй тох кодтой. Уый зындгонд хабар у. Фәлә уыцы традици, ома сәрбахъуыды рәстәджды нә литератортә фәдисы раззәгтимә кәй уыдысты, уый раджы фәзынди. Канд литературәйы нә, фәлә хәстон хъуыдаджды дәр йәхи ләгау-ләгәй равдыста Хъаныхъуаты Инал: уыди поручик, архайдта Донайы хәсты (1877 — 1878), фәстәдәр службә кодта Дард Хурыскәсәны.

Уәдә чи нә фехъуыста Гуырдыбеты Бласкайы кой! Уый бындур әрәвардата дыгурон литературон традицияән. Йә уацмыстә рагәй сты скъолаты программәты, хъомыл сыл кодтой нә фәсивәды бирә фәлтәртә. 1904 азы поэт әмә афицер Гуырдыбеты Бласка барвәндәй ацид Японы хәстмә әмә знаджы фидәрттәм бырсгәйә фәмард хәбатырәй. Йә хәстон әмбал Н. Баратов афтә фыста газет «Терские ведомости»-йы (1906, №156): «Власий Иванович погиб в ту самую минуту, когда после решительной подготовки позиции огнем, он, указав казакам (2-ой сотни) окоп, на который следовало устремиться, воодушевил решимостью взять его приступом, сказав: «Ну, братцы, смотрите! Я вскочу и брошусь первым, а вы уж за мной!»

Через минуту действительно В. И., являя пример беззаветной отваги, вскакивает, бросается вперед и увлекает за собой не только наших казаков, но и смешавшихся с ними в цепи драгун и охотников-стрелков. И вот в ту самую минуту, когда победа так близка уже, всего в несколько десятков шагов от японского окопа, подобно Слепцову, — ты пал, сраженный пулею в живот, дорогой и славный наш товарищ».

Бласкайы мард сластой Ирыстонмә әмә йә кадимә баныгәдтой йә райгуырән Мусыхъәуы уәлмәрдты. Поэтән баззәди әнахъом ләппу әмә чызг. Ләппу Сослан (Коля дәр әй хуыдтой)

амарди ивгъуыд æнусы дыууынаем азты. Чызг Саусатæг (Сатæг) чындзы ацыди Саламтæм. Йæ сæрыхицау Никъала æнахосæй æфхæрд байæфта æртынаем азты — адæмы знаджы номимæ бирæ рæстæг фæрахау-бахау кодта Сыбыры ахæстæтты æмæ лагерьты. Саусатæг йæ царды фæстаг азты царди Дзæуджыхъæуы Коцойты Арсены уынджы фынддæсæм хæдзары йæ фырт Сергеимæ. Цардæй ахицæн 1980 азы. Уыди сыгъдæгзæрдæ, хæдæфсарм сылгоймаг Сæ бинонты архивы баззад, нæ номдзыд ахуыргонд Абайты Васо йæм цы фыстæг сæрвыста, уый. Васойы фыстæг æмæ иннæ æрмæг нæм зæрдæхæларæй радта Саусатæджы чындз, Саламты Сергейы бинойнаг (Сергей дæр æгас нал у — рухсаг уæд) Светланаæ, æмæ йын бузныг зæгъæм.

Бласка.

Гуырдыбеты Бласкайы
фьд Майрәнсау
әмә Бласкайы хистәр
әфсымәр Асләнгери.

Гуырдыбеты Бласкайы
хәдзәр Мусыхъауы.

Алпаты разай Бласкайы чызг Саусатаг 2-аг рөнхъы галиуырдыгъай дыккаг — Бласкайы
бинойнаг Нады. 3-аг рөнхъы галиуырдыгъай дыккаг — Майрэнсау, ертыккаг — Бласкайы мад.

Бласка — дзидзидай саби.

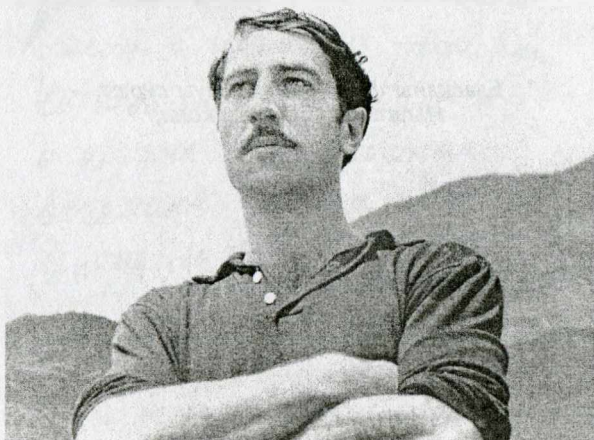
Бласкайы бинойнаг Надя.
Нэлгоймаг чи у, уый бэрэг
нæу.

Галиуырдыгæй Бласкайы
бинойнаг Надя. Къам ист у
Бласкайы марды уæлхъус
1905 азы июны.

Бласкайы чызг Саусатæг

Бласкайы хæрæфырт Саламты Сергей.

Бласкайы фыд Майрәнсауы сурәт
Нывгәнәг Зайцевы конд.

14/IV-68

Глубокоуважаемая Сагун

Своею спасибо за Ваши
любезные письма и газетные
вырезки с мажорианами, посвя-
щенными особенно со дня
рождения Вашей знаменитого
ученика Я всегда высоко ценил
Глошника как поэта и человека
Язык его произведений вели-
колепен, и я постоянно обра-
щаюсь к его произведениям
в своей научной работе
по осетинскому языку

Согласен, что я не сам принимаю
участие в юбилейных торжествах.
Но ведь он не из тех людей,
о которых Осерия должна
выполнять только в юби-
лейные даты

С благодарностью
и искренним уважением

Ваш В Абаев

Бласкайы ингән йә райгуырән Мусыхъауы уәлмәрды.

ХАЕМЫЦАТЫ Албер

РУХСЫ ТЫН

* * *

Æз дæн æлгыст Хуыцау æмæ хысмæтæй,
Къæдз-мæдз фæндæгтыл рафтыди мæ уд.
Фæцæйиумардтæн хаттæй-хатт фырмадтæй,
Уæддæр мæм касти а дуне рæсугъд.

Мæнмæ кæйдæртау никуы бахудт амонд,
Уыдтæн æдзух æфхæрд æмæ фыдхуыз.
Уыд ацы дуне масты дзæкъул, хинзонд,
Уæддæр йæ уындæй никуы 'фсæстæн æз.

Мæнæн мæ хъару, мигъы къæмау, батад,
Ныр абон-райсом тъахтиныл кæнын.
Нæ уыд цæрынæн а дунейыл фадат,
Уæддæр ма йæм мæлгæйæ дæр бæллын.

* * *

Æрфынæй-иу дæ м' авдæны хъæдыл,
Мæ мæтæй царды цины уысм нæ зыдтай.
Дæ рыст уд хордтай иудадзыг мæныл,
Ыстырæй дæр мæ, сабийау, рæвдыдтай.

Хуыдтай гыццыл хур, хосдзау хъæбул мæн,
Уыди мæнæй Хуыцауы раз дæ сомы.
Дæ цард дæр хосæн раттаис мæнæн,
Уыдтæ мæ цин, мæ ныфсы мæсыг комы.

Ныр дæр мæм хъуысы: «Алоло кæн, цæй,
Дзыцца дæ фæхъхъау, айрæз мын дзæбæхæй».
Мæнæн дæуæй зынаргъдæр хæзна нæй,
Фæхæрын ард дæ сыгъдæг ном, нæ зæххæй.

Нæ уагътай мæн дæ уаз узæлдæй цух.
 Зын рæстæджы уæззау мастæн хъæцыдтæ.
 Ныр ма кæнын «Дзыцца, Дзыцца» æдзух,
 Фæлæ нæ хъусыс ингæнмæ мæ дзырдтæ...

ФЫСТÆГ АЗÆМÆТМÆ

Кæйдæр зæххыл фæрнæйдзаг амонд нæй,
 Æцагæлон — йæ быдыртæ, йæ дæттæ.
 Нæ рох кæнынц нæ урс хæхтæ мæнæй,
 Уынын мæ фыны алы хатт нæ кæмттæ.

Мæ цæстыты раз февзæры нæ хъæу:
 Æрцауындзæг Дадайы цæвæг къулыл.
 Дзыцца йæ чемы ивгъуыд бонтау нæу, —
 Æнкъардæй бады хуртуаны цур дурыл.

Нæ гыццыл кæртыл рафæлдæхти кау,
 Лæууы сæстытæй рох бæхуæрдон къуымы,
 Тæрккъæвдатæм нæ ныллæг къæс ныссау,
 Хæмпæлгæрдæг лæджы æмбæрц — нæ хуымы.

Æз та — кæмдæр... Фыдрæстæг мыл ныддаргъ.
 Мæ царды бонтæ хаст лæгау æрвитын.
 Фыдыбæстæн кæддæр нæ кодтон аргъ,
 Ныр ын йæ хæртæ хæхтæм бæлгæ фидын.

Кæсы мæм цард æнæ мæ Ир зындон.
 Мæнау ды дæр кæйдæр горæттæм ма бæлл.
 Мæгуыр цардæй куы нæуал уа дæ бон,
 Уæддæр, мæ хур, фыдыуæзæгыл амæлл.

* * *

Сау мигъты æхсанæй
 Слæсы уæлæ хур.
 Рауадз ма дæ сәнæй
 Иу сыкъа, мæ хур.

Бакувæм Хуыцаумæ,
 Ссарæм ын йæ ном.
 Рафæлгæса махмæ,
 Барухс уа нæ ком.

Нал лæууы йæ къахыл
 Иры бæстæ, нал.
 Сау ызнаг фæцахуыр
 Марыныл, ысхъал.

Бирæгъау лæбуры,
 Хин митæ йæ фат.
 Топшы дзыхæй дзуры,
 Нал лæууы æнцæд.

Агуры дзаджджын хай
 Иры бæстæй зæхх.
 Сафы нæ сындæггай,
 'Фтауы ныл фыдæх.

Ферох дзы, нæ зоны:
 У ирон лæг уарт,
 Иуахæм фыдбоны
 Фертивдзæн йæ кард.

Æмæ 'ркæн дæ сæнæй
 Иу сыхъа, мæ хур.
 Сау мигъты æхсæнæй
 Слæсы уæлæ хур...

* * *

Уæйыг у рæстæг, ассæнды йæ быны
 Дæсгай æнусты, карчы цъиутау, раст.
 Мæгуыры хъысмæт сау зæххыл нæ уыны,
 Хæссы йын йемæ хъызæмæрттæ, маст.

Ныффæнык кæны стыр горæттæ арты,
 Дзæнæт бынæттæй саразы зындон.
 Уый бадары куырыхон лæгæн царды
 Фыддæрагæн куыдзы бæлæгъæй дон.

Æнусон йе сконд, не 'ууæнды адзалыл,
 Тызмæгæй — дардмæ, фидæнмæ йæ каст.
 Нæ удтæ дары, хус кæсæгтау, халыл, —
 Уæддæр нæ комы басæттын нæ уарзт...

СУАДОН

Нæ кæныс хъæр, нæ фæлдахыс къæйдуртæ.
 Ды хъарыс зæххæй сабыргай, æнцад.
 Дæ цуры знæт дон ницы мары мур дæр,
 Фынкбарц денджызы амæлы йæ кад.

Дæуæй йæ дойны басæтты фæндаггон.
 Нæ ивыс Теркау къæвдайы дæ уаг.
 Дæуыл нæ кæны адæймагау сау бон.
 Æрцæуы дæм æнтæф рæстæджы саг.

Ды 'вдадзы хосау уды хорзæх тауыс.
 Кæнынц дæм дæттæ сусæгæй хæлæг.
 Ды рухсы тын, мæн стыр дисы æфтауыс:
 Æдзух куыд вæййыс ирд æмæ сыгъдæг?

ХÆХХОН ДОН

Урс уылæн ысдары
 Дурты 'хсæнæй сæр.
 Дон бынат нæ ары,
 Амбæхсы кæмдæр.

У мæстджын, лæбуры
 Кардæлвæстæй дард.
 Ирд суадон йæ цуры
 Баджих и, нынкъард,

Дон бырсы, нæ зоны,
 У хъæддаг тых мур.
 Афсæры йæ роны
 Галы йас къæйдур.

Хохы фәрстә хойы,
 Афәлдахы хид.
 Тарст зәрдә рәхойы
 Йе 'рра хъәр-әхситт.

Ләгъз быдырмә уайтагъд
 Атоны йәхи.
 Фәлә фескъуыд хъал тахт, —
 Рухс бәллиц фәци.

Къабазгай ныддихтә.
 Урс уыләнтә — мард.
 Нал ыссәнды ихтә,
 Удисән — йә цард...

* * *

Нынтъыснәг бон, ныгъуылы мигъы,
 Фәлурс хур бамбәхсти кәмдәр.
 Мә къәс мын узал дымгә уигъы,
 Фәллайы 'нкъард хъуыдытәй сәр...

Кәны әркув-әркув мә цуры
 Нә зәронд зестын пецы арт.
 Рыст зәрдә дард бонтимә дзуры,
 Әрхәндәг, саст дурау, нынкъард.

Фәуы мә цард... әвзәрәй, хорзәй,
 Әрцыдис алцәмән кәрон.
 Ныххафта рухс бәллицты сонт зәй,
 Ысси мын дуджы уаг — зындон.

Уәддәр зәрыкармә, адзалмә
 Нә уыд мә балцвәндаг цыбыр.
 Цыдтән, нәртон ләгау, нысанмә,
 Уыдис мын Иры фарн фәндыр.

Мәгуырәй аздадтән ныр ихыл,
 Фәдисбон нал хъуысы мә хъәр.
 Мә къәс мын узал дымгә уигъы,
 Фәллайы 'нкъард хъуыдытәй сәр...

* * *

Тындзынц æд цин, æд хъыг кæдæмдæр азтæ,
Сæ фæстæ уадзынц хъал замантæ мастæн.

Æз не 'мбарын, цы сбындз ысты мæ разæй,
Цы сæ хъæуы, цæуыл тох кæнынц карзæй?

Сæ сонт тъæбæртмæ, цавддурау, ныджджих дæн.
Мæ сæрмаæ 'ргъæмттæй бабирæ сты мигътæ.

Æз нал уынын цъæх арвы быдыр, хуры,
Тæрккæвда мæ, фыдызнагау, æрсуры.

Нæ йæ зонын, цы бакæнон зын кары? —
Мæн сусæг-æргом царды фыдæх мары.

... Тындзынц æд цин, æд хъыг кæдæмдæр азтæ,
Сæ фæстæ уадзынц хъал замантæ мастæн.

* * *

Æрфынæй ис фæллад сахар. Хæстæг
Мынæг рухсытæ мигъвæлмы ныгъуылынц,
Æддæмæ нал и цæрджытæй зынаг,
Лыстæг къæвдайæ хус асфальт ныххуылыдз.

Фасыпп æхситтау поезды цъæхахст.
Фæцыдæр дымгæ, рох уынгты нæ зыны.
Æмбæхсы сахар талынджы йæ маст,
Уыны æнахуыр диссæгтæ йæ фыны:

Йæ сæрмаæ стылд сызгъæрин айдæн мæй,
Æвзист тæрæзтæ арвы риуыл хъазынц.
Зæххыл йæхицæй амонджындæр нæй, —
У бæстæ сабыр, аууонау, йæ разы.

Улафы уый дæр... Чидæр æй сындæг,
Гыццыл сабийау, хъарм авдæны узы.
Кæсы йæм цард дзæнæтæнгæс — æцæг,
Фынай лагау æвзæр хабар нæ хъусы...

* * *

Мæ сагъадахъы нал баззади фат.
 Нывзалы сты ныфсы муртæ мæ уды.
 Æрхауд дæләмæ, хус сыфтæрау, кад,
 Мæныл дæлимон — удхор рæстæг худы,

Уæларвтæм хъуысы ме знæгтæн сæ зард,
 Нæ дæн сæ цуры мисхал дæр нымады.
 Мæнæй ыскодта хъазæнхъул нæ цард,
 Пъæззыау ме 'ккой масты дзæкъул бады.

Цы кæнон, цæй! Мæ рыст зæрдæ ныддур.
 Фыдæнæн сафы 'хсины лæг мæ хъæстæ.
 Нæ зоны уый: зæрин тынтæ зынг хур
 Мæ рæстдзинадыл байзæрдзæн мæ фæстæ...

* * *

Фыццаг уарзт рох кæнын нæ комы.
 Нæ бады уаз бæллицтыл мигъ.
 Нæ зонгæ доны былтыл комы
 Фæхæцыд ранæй-рæтты их.

Фæззыгон асæст бон мæ цуры
 Фæтæнуæхск тулдз бæлас нынкъард.
 Цыдæртæ Терчы хæл-хæл дзуры,
 Тындзы къæдз-мæдз фæндагыл дард.

Сæна-хох аныгъуылд йæ фæндты,
 Нымбæхсти урс æврагъты рындз.
 Цырагътау хъарм къæйтыл нæ фæдтæ,
 Нæ аргъау ивгъуыдæй зынынц.

Зæрондæй рох къæйдуртыл бадын.
 Тыхст дымгæ къудзиты ныхъхъус.
 Æз дын дæ зæрдæйы змæлд хатын,
 Кæлы дæ сау цæстытæй рухс.

* * *

Адзал мæнмæ зыхъхъырдаендагæй худы,
 Мæ ныллæг къæсмæ, цъиусурау, æртахт.
 Уый хъавы, кармау, аскъæфын мæ уды,
 Фæлæ нæ кæны, марадз-зæгъай, тагъд.

Æрбынат кодта ауондæр ран, тары,
 Йæ сусæг хотых не 'вдисы æргом.
 Сындæггай мæн æнæдзургæйæ мары,
 Нымайы мæрдтыл рагацау мæ ном.

Цыдæр фæвæййы, тарст хуыснагау, бонæй,
 Æхсæв мæ уæлхъус алаууы æваст.
 Æвзиды мæм тызмæг тæрхон зындонæй,
 Цыма æз дæн йæ фыддæр ызнаг раст.

Кæнынц йæ митæ ме 'нкъард удæн хин ад,
 Уæддæр йæ ныхмæ не сдзурын хъæрæй:
 Уæлауыл нæй мæ хуызæттæн рæстдзинад,
 Æвæццæгæн, мæрдтыбæсты дæр нæй...

* * *

Фæхъавын æз мæ хъуыды зæгъын хатт,
 Уæлмонц бæллиц мæ стъалыты онг сисы.
 Фæлæ та суадзы 'мбæхст чидæр йæ фат, —
 Йæ маст мæнæй, мæ рыст удæй фæисы.

Ыскувын æз: фæрæстмæ уæд мæ фыст,
 Ыслæууæд къахыл ме 'нкъард зарæг царды.
 Фæлæ та чидæр бакæны йæ куыст,
 Ныппырх кæны йæ маргджын фыдæх дардыл.

Фæзæгъын: гъе ныр ралæууыд мæ рад,
 Зæгъон рæстдзинад хорз адæмæн, дугæн.
 Фæлæ мыл чидæр бандзары цъæх арт, —
 Мæн нал вæййы хъыпп-сыпп ыскæнæн, дзурæн.

О, уыцы чидæр... фесæфæн ын нæй,
 Мæ ныхмæ 'дзухдæр кардæлвæстæй дзуры.
 Æмбæхсы калмау ауон ран мæнæй,
 Цæры æдзух, дæлимонау, мæ цуры.

* * *

Мæлдзыгæн йе сæфт куы 'рцæуы,
уæд ыл базыртæ базайы.

Ирон æмбисонд

Нæй амонд мæн, сыгъд бæласау, зæххыл,
Лæууы фыдгул — æхсины лæг мæ ныхмæ.
Кæны æдзух мæ раст удимæ хыл,
Фæфанды йæ, куы йын кæсин йæ дзыхмæ...

Кæны мæ уый йæ хъузæттæй тæрсын,
Мæ зарæг мын дымысдæр лæгтæй мары.
Æз та йын хурмæ йе знаггад хæссын,
Мæнмæ йæ фыдæх мисхал дæр нæ хъары.

Поэт дæн æз! Нæ йын кæнын æмдзæгъд.
Вæййы тышпыр йæ мæстытæй мæ зæрдæ.
Фæбæллын, ехх, хъуытаз фæндырæй цæгъд,
Куыд ыстгæлфа æхсины лæг йæ зæлтæй!

Фæлæ, мыййаг, цы нæ 'рцæуы зæххыл,
Куы фæтæрсон рæстаг тохы цъæх арты,
Уадз разайæд-иу базыртæ мæныл,
Мæлдзыгау, ме 'намонд зын царды...

МАДЫ ХЪАРÆГ

Мæ хъæбул бабын! Баталынг мыл бæстæ,
Ныууагъта мæ дзыназгæйæ йæ фæстæ.

Цы ма кæнон? Куы фæтоны мæ зæрдæ.
Фæркгай фæхаудта хуртæлы мæ сæрмæ.

Мæ буц хъæбул! Æнæ дæу ма куыд цæрон,
Дæу агурæг цы бæстæмæ фæцæуон?

Фыдгулы нæмыг ахызти дæ риуы,
Кæмдæр дæ мардыл узал дымгæ ниуы.

Кæнынц дæ сæрма халæттæ æмбырдтæ,
Дæуæй нæ хъуысы иунæг дзырд, сыбыртт дæр.

Дæ цæстытæ ныздзагъыр ысты арвмæ,
Цыма кæсыс æххуысæнхъæл уæларвмæ.

Дæ туджы саха цинелыл ныхъхъæбар,
Фæуа дæ фæхъхъау ме 'намонд, мæ урс сæр.

Ды фесæфтæ æнæбарæгæй хæсты,
Фæхъуыдтæ раджы де 'мгæрттæй хæхбæсты.

Мæнæй кæмдæр ныр, арвгæронау, дард дæ,
Æвæццæгæн, тыгъд быдыры ныссалдтæ.

Мæ буд хъæбул! Æнæ дæу ма куыд цæрон,
Дæу агурæг цы бастæмæ фæцæуон?

АДҖМОН СФҖЛДЫСТАД

НАРТЫ КАДДЖЫТÆ

Æртыггаг чиныг¹

НАРТЫ УЫРЫЗМÆДЖЫ АНÆНОМ ФЫРТЫ ТАУРÆГЪ

Нарты Уырызмæг æмæ Сатанайæн райгуырди лæппу Ном æвæрддæр ыл нæма уыд, афтæмæй цын амард. Ку' амард, уæд æй бавæрдтой. Ныффæлдыстой йын байраг, æмæ йæ мæрдты Барастыр йæхимæ райста 'мæ йæ хъомылкодта.

Лæппу куы рахъомыл и, уæд касти 'мæ, й' алы фарс цы мæрдтæ уыди, уыдонæн алкæмæн дæр йæ разфынгтæ дзаг

Уæд Барастыры бафарста:

— Ай цы диссаг у, мæрдтæн се 'гасæн дæр сæ рæзтæ дзаг куы сты, уæд мæ разы цæуылнæ исты ис?

Уæд ын Барастыр загъта:

— Уыдон ку' амардысты, уæд цæ алкæмæндæр уыди хист æмæ уымæн ысты сæ рæзтæ дзаг. Ды та ку' амардтæ, уæд дæ хъуыдыгæнæг нæ фæци, æмæ гъеуымæ гæсгæ дæ разы ницы ис.

Уæд лæппу курын райдыдта, къуыримгъуыдæй йæ куыд ауагътаиккой, афтæ. Барастырæн лæхстæкæнын байдыдта, æмæ йæ нæ уагъта.

Иугæр дæу ку' ауадзон, уæд аннæ мæрдтæ дæр агурдзысты, æмæ нæй гæнæн зæгъгæ загъта Барастыр.

Уæд ын лæппу загъта, æз уымæн хос ыскæндзынæн зæгъгæ.

— Мæ бæхæн йæ цæфхæдтæ фисынмæ ныссадздынæн, æмæ мын дуар бакæнут. Æз æваст æддæуар фæуыдзынæн, æмæ мæрдтæ исты хъаугъа куы кæной, уæд иу цын мæ фæд фенынкæнут, æмæ мæ фæд уыдзæн мидæджырæм.

Уæд Барастыр ысразы ис. Лæппу куыд загъта, афтæ ныссагъта йæ бæхы цæфхæдтæ фисынмæ. Дуар ын байгомкодтой. Ныццафтæкодта йæ бæхы 'мæ уайтагъд дæр æддæуар фæци.

¹ Дарддæр. Райдайæн «Мах дуджы» ацы азы 2, 3, 4 номырты

Уæд мæрдтæ йæ фæдыл ракалдысты ‘мæ загътой мах дæр ауадзут зæгъгæ.

Барастыр цын загъта, мах никæй ауагътам æмæ никæй ауадздыстæм зæгъгæ. — Æддæмæ махæй ничи ацыди, мидæмæ бацæуынаы дарддæр.

Уæд куы сыстадысты, уæд цæ бæхы фæдмæ ‘ркæсынкодта Барастыр, æмæ бæхы фæд мидæджырдам куы уыди, уæд ба-сабыр ысты мæрдтæ.

Уырымæджы æнæном лæппу схæддзæ ис Нарты Уырымæджы дуармæ. Бахъаркодта, гъей, Нарты Уырымæг зæгъгæ, æмæ йæ хъæрай сæ рудзгуйтæ нызгъæлдысты.

Дыггаг хъæр та баласта, гъæй, Нарты Уырымæг, кæм дæ зæгъгæ.

Сатана йын загъта:

— Нæхимæ и.

Уæд æм лæппу дзуры:

— Зæгъ ын, æмæ райсомы хатæны куыд фæцæуæм.

Сатана фæстæмæ баздæхт, æмæ йæ Уырымæг бафарста, циу, цы хабар у зæгъгæ.

Æмæ йын Сатана загъта:

— Уæртæ иу къулыбадæг сывæллон, йе хсыр йæ донгæмттæй кæлы, саргъы къухтæй уæлæмæ нæ зыны, ахæм, хынджылæгкæны мæ зæгъы, Нарты Уырымæг райсом мемæ хатæнмæ куыд рацæуа, афтæ зæгъгæ.

Уырымæг йæ сæр банкъуыста ‘мæ загъта:

— Йа уæууæй, нырмæ куы нæ фæцардаин. Ай мæ сывæллæтта хынджылæг куы кæнынц!

Уырымæг æм нæ ракаст йæ фырмастæй. Фæлæ Сатанайæн загъта:

— Ацу, æмæ йын зæгъ æмæ уалæ хъæуы сæрма Бæрæгуобаумæ рацæуæд.

Сатана йæм рацыд æмæ йын загъта:

— Ацу, уалæ хъæуы сæрма Бæрæгуобаумæ, æмæ дæм райсом Нарты Уырымæг гъеуырдам зындзæн.

Лæппу арасткодта ‘мæ Бæрæгуобаумæ ссыди. Йæ бæхы саргъ систа, бæх фæсахсэн ыскодта, йæ саргъ йæ нывæрзæн бакодта, йæ нымæты гæлджиу йæ уæлæ бамбæрзта.

Уæд Нарты Уырымæг хуыцаумæ скуывта:

— Йа, хуыцау! Уæдæ мæ кæд истæмæн радтай, уæд ахæм мит

куыд æруара, æмæ уыцы лæппу æд бæх миты бын куыд фæуа.

Уырымæджы куывд хуыцаумæ фехъуысти ‘мæ ставд тъы-фылæй байдыдта уарын мит. Райсоммæ мит æруарыди дыууæ лæдджы ‘мбæрц.

Уырымæг рацыди ‘мæ загъта, афонмæ уый нал ис зæгъгæ, фæлæ уæддæр ме мгъуыдуат ма фæсайон, цы фæци, уый базон-нон зæгъгæ загъта.

Иæ Хъулон æрфæны раласта ‘мæ арасткодта хъæуы сæр Бæрæгуобаумæ. Нарты Уырымæгæн тыхтæй æмæ фыдтæй йæ Хъулон æрфæн ысфæрæзта Бæрæгуобауы цурмæ цæуын. Кæсы, æмæ лæппуйæн йæ бæх кæрдæгыл хизы. Иæхæдæг, йæ саргъ йæ нывæрзæн, афтæмæй хуыссы. Уырымæг йæхинымæр бадискодта, фæлæ дзурын ницы суæндыд. Лæппумæ сдзырдта, цы фæдæ зæгъгæ, æмæ рагæпласта ‘мæ загъта мæнæ зæгъгæ. Уырымæг æй бафарста, цæуæм, зæгъгæ, хæтæны?

Лæппу загъта:

— Цæуæм!

Лæппу йæ саргъ авердта. Сбадти йæ бæхыл æмæ Уырымæгмæ дзуры:

— Ирон æгъдауæй хистæр разæй фæцæуы ‘мæ разæй акæ.

Уырымæг ницы суæндыди ‘мæ арасткодта. Цæуын байдыдтой, æмæ Уырымæгæн йæ бæх уыцы арф миты цæуын нал фæрæзта. Лæппуйæн та фæстейæ йæ бæхы комытæфæй мит тайгæ цыди ‘мæ сау зæххыл цыди лæппу.

Уæд, бирæ куы фæкасти Уырымæгмæ, уæд ын загъта хистæр дæ ‘мæ бахатыр кæ, фæлæ мæ иу гытцыл разæй ауадз зæгъгæ.

Уырымæг ын бар радта ‘мæ лæппу аразæйкодта ‘мæ лæппуйы бæхы комытæфæй зæхх саугæнгæ цыди.

Уæд Уырымæг йæ фæдыл æнцонæй цæуын байдыдта. Бахæддзæ сты иу ран денджызы былмæ. Куынноæ федтой уым бирæ рæгъæуттæ ‘мæ Уырымæг лæппумæ дзуры:

— Кæдæм ма цæуæм дарддæр, мæнæ ардыгæй аскъæрæм иу рæгъау.

Уæд ын лæппу загъта, æз цы уынаффæкодтон, уымæн æнæ бакæнгæ нæй зæгъгæ. – Терк-Турчы рæгъау нын æнæ раскъæргæ нæй.

Нарты Уырымæг та базивæгкодта уыцы хъуыддагмæ, фæлæ дзурын ницы суæндыди.

Уæд ын лæппу загъта:

— Гъе ам лæуу денджызы был æмæ кæс, æмæ кæд денджыз сырх хъоппæгтæ хæсса, уæд уый зон, æмæ æз æгас нал дæн. Кæд æмæ урс хъоппæгтæ хæсса, уæд уый зон æмæ дæм рæгъауимæ зындзынæн.

Афтæмæй йæ бæх ныццафтæкодта 'мæ денджызы афардæг и. Ныххæддзæ ис Терк-Турчы рæгъаумæ, æмæ йæм бæх дзуры:

— Ацы рæгъауæн ис гæс уырс æмæ нæ хæстæг нæ бауадз-дзæн. Фæлæ афтæ бакæ 'мæ мæ сасмæй байсæрд æмæ æзмисы махи стулдзынæн. Змис куы сисон мæ уæлæ, уæд бацæудзыстæм рæгъаумæ æмæ нæм иу уырс рацæудзæни 'мæ кæрæдзийы буар тонын байдайдзыстæм æмæ, цалынмæ уый мæнæй ызмис тона, уалынмæ йын æз та йæ игæртæ стондзынæн. Стæй ма цын ис æртæ хъæртдзыгъайы. Æмæ-иу цæрдæг лæуу, амар-иу цæ, кæннод дæм куы 'рбахæддзæ уой, уæд дын дæ цæстытæ акъæхдзысты.

Лæппуйæн куыд загъта, афтæ йæ бæхы сасмæй хорз байсæрста, стулын æй кодта ызмисы, афтæмæй бацыдысты рæгъаумæ. Рæгъаумæ куы бахæддзæ сты, уæд рæгъау цы уырс хъахъхъæдта, уый цæм уайтагъд дæр æрбахæддзæ ис. Уым бæхимæ хæцын байдыдтой æмæ кæрæдзийæ дзыхыдзæгтæ тонынц. Цалынмæ Уырызмæджы æнæном фырты бæхæн ызмисæй йæ буармæ хæддзæкодта, уæдмæ, Терк-Турчы Донбеттырты рæгъау чи хъахъхъæдта, уыцы уырсæн йæ игæртæ 'ртыдта.

Уалынмæ хъæртдзыгъатæ дæр фæзындысты æмæ цæ Уырызмæджы æнæном фырт фат æмæ 'рдынæй æхсын байдыдта 'мæ æртæйы дæр æрхауынкотта. Бæхæн йæ хъустæ ракодта, хъæртдзыгъатæн та сæ сæртæ æмæ цæ йæ дзыппы нывæрдта, афтæмæй Терк-Турчы рæгъау раскъæрдта. Уайтагъддæр цæ уæлбыл фæкодта.

Нарты Уырызмæг уый куы федта, уæд йæхинымæр куыд нæ бацинкодтаид.

Æмæ йæм лæппу дзуры:

— Скъæргæ кæ рæгъау, æз цæуын æмæ Донбеттыртæн фехъусынкæнон, уæ рæгъау уын фæтардæуы загъгæ.

Уæд та Уырызмæг бакатайкодта 'мæ лæппумæ дзуры:

— Цæмæн ма здæхыс фæстæмæ, ай рæгъау нæ разæй куы сты?

Æмæ йын лæппу загъта:

— Ёз ма сарма әне фæдисæй рæгъау раскъæрын нæ бахæсдзынæн, фæлæ ды скъæргæ рæгъау, фæстæмæ дæр ма кæс, афтæмæй. Ёз дæр дæ иу ран æййафдзынæн.

Лæппу йæ бæх ныццафтакодта æмæ, Донбеттыртæн куывд кæм уыдис, уый кулдуарæй бахызти ‘мæ кæсы, æмæ кулдуары мидæгæй иу ус бады, йæ иу ыссыр дæларв, йе ‘ннæ ссыр уæларв, ахæм. Йæ дзидзитæ сатæгсау, йæ уæраджысæртæм хæддзæкодтой. Лæппу агæпласта йæ бæхæй æмæ дзидзитæ дæйыныл балаууыди ‘мæ дзуры:

— Фадат мын нæй, фæдисон дæн, æндæр – тæхуды, ацы дзидзитæй дæйынай бафсæд.

Уæд ын ус загъта:

— Нæ дæ ауагътаин, фæлæ ацал-ауал азы ам бадын æмæ мыл ничи никуы барвæссыди, батукæнынæй дарддæр, æмæ мыл ныр ды афтæ кæм барвæссыдтæ, уым фæндараст фæу. Фæлæ дæ куыд уынын, афтæмæй дæ фæдыл фæдис цаудзæни, æмæ мын æртæ фырты уыдис, æмæ дзы дыууæ фæдисы фæмард ис, иу уыдзæни фæдисы æппæты разæй. Урс бæхыл баддзæни, æмæ дæ курын, æмæ-иу æй ма амар.

Лæппу йын дзырд радта, куыд ын ницы кæндзæни, уыууыл. Афтæмæй бацыди Донбеттырты куывдмæ ‘мæ цæм дзуры, уæ рæгъау уын фæтардæуы загъгæ.

Уæд æм ракæстытæ кодтой:

— Сбадын æй кæнут уыцы къулыбадæг лæппуйы, кæд куывд-мæ ‘рбацыди, уæд. Ёмæ исты бахæрæд. Ёндæр махæн нæ рæгъауæн ахæм гæстæ нæй, æмæ нын цæ исчи аскъæра.

Уæд лæппу фæмасты ‘мæ йæ дзыппæй фелвæста уырсы хъустæ æмæ хъæртцыгъаты сæртæ ‘мæ цæ хистæрты раз ныццафта ‘мæ цын загъта:

— Гъа, гъеуыдон та уын, кæд уæ нæ уырны, уæд уæ рæгъау-гæстæн сæ хъустæ ‘мæ сæ сæртæ!

Йæхæдæг рауади, йæ бæхыл абадт æмæ аивгъуыдта. Фæстейы фæдис ыстынг и. Афтæмæй йæ сурын байдыдтой. Кæсы æмæ, йæ иу ыссыр дæларв кæмæн уыди, йе ннæ ссыр уæларв, уыцы ус ын куыд бафæдзæхста, афтæ урс барæг фæдисæн сæ разæй уайы. Лæппу йæ фехста æмæ-иу æй йæ цухъхъайы фæдджитæй зæхмæ ахуыдта. Афтæмæй йæ фæстиатгæнгæ цыди. Аннæ фæдис чи уыдис, уыдон та цæгъдгæ фæкодта. Урс барæг куы базыдта, ай ма нæ мары, æндæр ма раджы амардтаид загъгæ,

æмæ й' алыфарс ку' акасти 'мæ йе мбæлтгæ цагъды куы фесты, уæд фæстæмæ аздæхти.

Æрбайæфта Уырымæджы йе 'нæном фырт. Афтамæй рæгъау æртардтой Нарты хъæугæронмæ. Нарт цыл уым æрымбырд ысты, æмæ лæппу рæгъау уарын байдыдта. Кодта цæ 'ртæ хайы, æмæ Нарты Уырымæг йæхинымæр катайкæнын байдыдта: "Ныр уыдонæй иу уыдзæни йæ лæгдæры хай, аннæ та йæхи хай, æмæ уæд мæнæн Нарты астæу царæн нал ис", — загъта Нарты Уырымæг йæхинымæр.

Лæппу уæрст куы фæци, уæд Уырымæгæн загъта, гъеныр дæ хистæйраг сис зæгъгæ.

Уырымæг йæхинымæр бацинкодта, фæлæ йæ уæддæр нæма уырныдта, кæд мæ къахгæ кæны зæгъгæ, æмæ лæппумæ дзуры, на, æз нæ сисдзынæн зæгъгæ, фæлæ ды дæ лæгдæры хай сис!

Уæд ын лæппу загъта:

— Нæ, нæ уыдзæнис уый, фæлæ ды дæ хистæйраг сис.

Уæд Уырымæг систа йæ хистæйраджы хай.

Стæй та йæм уæд лæппу дзуры, гъеныр та дæхи хай сис зæгъгæ.

Æмæ та Нарты Уырымæг йæхи хай дæр систа.

Баззæди ма лæппуйæн йæхи хай. Йæхи хайæ равзæрста иу гал хибарæй, аннæтæ байуæрста Нарты мæгуыртæн æмæ Уырымæгæн загъта, гъеныр æз дæн, æнæномæй дын цы лæппу амарди, гъеуый, æмæ дын мæнæ гъеуый гал, æмæ-иу мын дзы хист ыскæн зæгъгæ.

Адæм джихæй баззæдысты. Нарты Уырымæг дæр афтæ. Æмæ лæппуйæн йе 'мгъуыд куыд фæци 'мæ уымæ гæсгæ йæ бæхыл абадти 'мæ ма йæм хъæркодтой Нарты адæм, иу каст ма нæм фæкæн зæгъгæ.

Лæппу ма цæм иу каст фæкодта 'мæ афтæмæй аивгъуыдта. Ныххæддзæ мæрдты дуармæ. Дуар бахоста 'мæ дуаргæс ракаст æмæ йын загъта, хурныгуылды мидæмæ нæ уадзæм зæгъгæ.

Лæппу ма аракæсбакæскодта 'мæ хур куы никæцай уал зын-дис, уæд ыскуывта:

— Хуыцауты хуыцау, кæд мæ истæмæн радтай, уæд хæхтыл дыдзыхур ракæсын кæ.

Дыдзыхур хæхтыл бакасти 'мæ лæппу дуаргæсмæ бадзырдта:

— Уæлæ ма скæс, хæхтыл ма хур куы кæсы!

Æмæ йын дуар бакодта мæрдты дуаргæс æмæ мидæмæ бацыди.

Нарты Уырымæг æмæ Сатана куы базыдтой сæ фырты хабар, уый хисты тыххæй афтæ бакодта зæгъгæ, уæд сарæзтой ыстыр хист æмæ Æртæ Нарты 'рхуыдтой æмæ цæ иннабонæй иннабонмæ нæ рауагътой. Гъе, афтæмæй хист фæци.

НАРТЫ УЫРЫЗМÆГ ЙÆ ЛÆППУЙЫ КУЫД АМАРДТА

Уырымæг куывд кодта 'мæ сугæй ысцух и 'мæ ацид. Йæ уардон сифтыгъта. Быдыры суг æркодта, 'сцырхта йæ 'мæ афтæмæй араст и. Йæ уардоны сбадт æмæ раскъæрдта. Уардоны сбадт æмæ афтæмæй лæджи хуыцау афынæйкодта. Афтæмæй дзы цæргæс йæ ныхтæ ныссагъта 'мæ йæ систа. Ахаста йæ 'мæ йæ доны сакъадахы 'рывæрдта.

Уырымæг сыхъал æмæ ракаст æмæ йæхиуыл тынг фердиагкодта, ардæм мæ цы 'рхаста зæгъгæ. Ай мыл цы 'рцыди!

Æрдиаг байдыдта. Доны ацæуын йæ ныфс нæ хаста. Бонизæрмаæ фердиагкодта.

Куы 'ризæркодта, уæд кæсы 'мæ доны кæронæй рухс цæуы. Араст æмæ уыцы рухсмæ иу хæдзармæ бафтыд. Хæдзармæ бакаст, æмæ дзы иунæг ус бады, сывæллон авдæны. Ус бацыд æмæ йын кусæрттаг раласта 'мæ йын загъта:

— Цы кæнон, лæг мын нæй, дæхæдæг æй аргæвд!

Лæг сыстад æмæ кусарт акодта, бастыгъта йæ, бафтыдта йæ аджы 'мæ йæ уæларт сывæрдта. Арт ыскодта 'мæ аг ысфыхти.

Куы сфыхти, уæд æй систа агæй æмæ йæ Уырымæг йæ разы 'ривæрдта.

Нарт ысгуы хъамайыл кодтой æмæ афтæмæй куывтой æмæ Уырымæг ысгуы хъамайыл бакодта, афтæмæй æскуывта 'мæ дзуры усмæ:

— Кувæггаг кæмæ авæрон?

Ус базгъордта 'мæ сывæллоны хуыссæгхæлдзæгæй фелвæста. Сывæллон хуыссæгхæлдзæгæй æрбазгъордта 'мæ 'сгуымæ куыд февнæлдта, афтæ фæкалди 'мæ хъамайы цыргъ йæ зæрдыл сæмбæлд æмæ амарди. Ус фæлæбурдта 'мæ йæхи тоныныл фæци.

Рацыд Уырымæг, йæ уардоны сбадт æмæ йæ хæдзармæ ссыди.

Йæ ус æй æрфарста:

— Кæм уыдтæ нырмæ?

Лæг ын загъта:

— Кæмвыддæр ызнаджы хай! Ардыгæй ацыдтæн æмæ мæ галтыл суг сæвæрдтон. Уæрдоны сæр афынæй дæн æмæ мæ цыдæр ахаста ‘мæ мæ доны сакъадахы сæвæрдта. Куы ‘рталынг, уæд иу ранæй рухс цыди ‘мæ уырдам бацыдтæн. Уым бадти иу ус. Ус мын кусæрттаг раласта. Аргæвстон æй, ысфыхти. Фынгмæ йæ систон, акуывтон. Кувæггаг кæмæ радтон зæгъгæ ‘мæ йæ мад сывæллоны авдæнæй систа. Сывæллон фæкалди ‘мæ хъама йæ зæрдæ ссардта ‘мæ лæппу фæстæмæ ахаудта ‘мæ амарди.

Сатана дæр дын йæ рустæм фæлæбурдта:

— Гъеуый, хæссынмæ цы лæппу радтон, гъеуый уыди, æмæ йæм, зæронд хæйрæг, куы бахæддзæ дæ, м’ артыл мын дон ауагътай. Бахæддзæ дæ ‘мæ йæ дæхи къухæй аргæвстай.

Æрæмбырд цæм ысты Нартыхъæу æмæ цыл фæкуыдтой. Уæрдæттæ сифтыхтой æмæ лæппумæ ныццыдысты ‘мæ йæ раластой, баныгæдтой йæ. Хистытæ, хæрнæджытæ йын фæкодтой æмæ сбадтысты.

УЫРЫЗМÆДЖЫ КАДÆГ

Нарт тынг хорхъуаг сысты, сыдæй цагъды кодтой. Уырымæг ныхасмæ цæуаг уыд æмæ-иу уым бадти. Хъуыста цын сæ ныхæстæм, æмæ Нартмæ гуыбыны кой йæддæмæ ницыуал уыдис, хорз лæджы кой дæр цæм нал уыд æмæ хорз фосы кой дæр.

Иубон Уырымæг ысыды ныхасæй æмæ йæ хæдзары бандоныл мæсты бадт æркодта. Йæ ус Сатана йæм рацыд æмæ йæ бафарста:

— Цы кодтай, нæ зæронд лæг, цæй мæсты дæ? Чи дæ бафхæрдта?

— Æфхæргæ мæ ничи бакодта, фæлæ ныхасмæ ацыдтæн æмæ Нарты адæмтæ уым сæ гуыбынмæ хъусыныл ысты ‘мæ ‘нкъардæй бадынц. Уыдон ма мын иу æфсæст чи бакæнид, фæлæ кæм ис ахæм ус æмæ лæг.

Сатана йын загъта:

— Сист æмæ рацу Д’ авд къæбицы фен.

Уырымæг йæ усы фæдыл бацыд æмæ иу къæбиц йæ тæккæ

дзаг уыд уæнтæ ‘мæ сгуытæй æмæ æндæр цæхджынтæй. Иннæ къæбицы дуар бакодтой æмæ уырдаем бацыдысты. Уыцы къæбиц та йедзаг уыд хæбизджын æмæ æнауый хойрагæй. Æртыггаг къæбицы нозтæй седзагæй лæууыдысты арахъхъы дурынтæ. Цыппарæм къæбиц та йедзаг уыдис баганыйæ.

Лæг усæн арфæ ракодта:

— Бузныг дæ дæн, фæлæ дæ кæд фæнды, уæд хонæг ар-
витæм.

Сатана йын загъта:

— Дæ фæллой федтай ныр æмæ дæ цы фæнды, уый бакæн.

Лæг рацыд æмæ фидиуæгмæ фæдзырдта. Фидиуæджы ‘ркод-
та ‘мæ йæ хорз федта, бафсæста йæ ‘мæ йын загъта:

— Ацу, æмæ ныхъхъаркæн Æртæ Нарты ‘мæ Æртæ Чынты хъæутæм: “Борæты Уырымæг уæ хоны. Цæуынхъом уæ чи у, уый цæугæ ‘ркæнад, цæуынхъом чи нæ у, уый хæсгæ ‘ркæнæнт, сывæллон кæмæн и авдæны, уый та й’ авдæн йемæ рахæссæд!”

Фидиуæг афтæ ныхъхъаркодта сеппæтыл дæр. Фынгтæ ‘рывæрдтой æмæ цын сæ раз хæрд æмæ нозтæй байдзагкодтой. Фæминасцын-кæнынкодтой иннабонæй иннабонмæ. Куы бафсæстысты, уæд дзы алчидæр йæхи мæрдты кой кодта, Уырымæджы мæрдты кой дзы ничи скодта, нæдæр йæ лæппуйы кой.

Уырымæджы лæппу Мæрдтыбæсты ракуырда мæрдты хи-
цау Барастырай, иу къуыри йæ уæлдзæхмæ куыд ауадза, афтæ. Барастыр лæппуйæн бар радта ‘мæ лæппу уæлдзæхмæ схызти. Уырымæджы дуармæ бацыди, бадзырдта йæм, ракас мæм æддæмæ загъгæ.

Куы йæм ракаст æддæмæ, уæд ын лæппу загъта:

— Райсом боныцъæхмæ дæхи сцæттæкæн æмæ хъуамæ хæтæны фацауæм.

Уырымæг ысразы цæуыныл æмæ загъта лæппуйæн:

— Кæнæ мæм ам фæлæуу, кæнæ дæ кæм фæнды, уым æрынцай.

Лæппу загъта:

— Ам лæууыны рæстæг мын нæй, фæлæ ды дæхи цæттæкæн, æз дæм дала быдыры лæудзынæн.

Лæппу ацыди ‘мæ быдыры йæ бæхы саргъ систа. Бæхы ауагъ-
та хизынмæ, йæхæдæг бæхы саргъ йæ нывæрзæн бакодта æмæ схуыссыд.

Уырымæг мæткæнын байдыдта, сывæллонимæ мæ хæтæны цæугæ чи фена, уый мын цы загъдзæн, æмæ скуывта:

— Хуыцауты хуыцау, ахæм мит æруарæд æмæ митæй азмæлæн куыннæ уа, къæсарæй къæсармæ акæсæн куыннæ уа!

Æхсæв бонмæ уарын байдыдта æмæ уыйбæрц æруарыд æмæ хæдзæрттæ нал зындысты.

Райсом куы сбон, уæд Уырымæг загъта:

— Афонмæ лæппу миты бын фæци. Исчи ма уæлхæдзармæ схизæд æмæ ма уырдыгæй акæсæд, кæддæра цы фæци лæппу.

Иу ысхызт уæлхæдзармæ, акаст æмæ лæппуйæн й' алыварс авд мусуаты цъæх нæууæй лæууы. Æрхызт æмæ афтæ радзырдта, фæлæ Уырымæджы нæ бауырныдта. Йæхæдæг ысхызт æмæ йæм акаст. Куы федта лæппуйы, уæд фæстæмæ 'рхызт æмæ загъта:

— Мæнæн ме 'сæфт цыдæр æрцыди, мæ бæх мын сифтын-дзут, мæ дзаума мын æрдавут æмæ æз уæддæр уым бацæудзынæн, кæд мын фæндаг уа, уæд.

Бæх сифтыгъта, йæ дзаума скодта 'мæ фæсивæды акодта фыййæгтимæ. Фæд æм айгæрстой æмæ йæм изæрмæ тыххæй бахæддзæ сты.

Куы бахæддзæ сты лæппумæ, уæд Уырымæг загъта:

— Цæй, лæппу, куыд дæ фæнды, цæуæм æви нæ?

— Куыд мæ фæнды, куыд! Æнæ цæугæ дзы нæй, — дзуапп радта лæппу. Лæппу йæ бæх сифтыгъта 'мæ йыл ысбадти.

Уырымæгæн загъта:

— Гъеныр æрхъуыдыкæн æмæ дын æнæ састдæр цы зæхх у 'мæ тыхджындæр чи у, уырдаæм куыд ацæуæм, афтæ.

Уырымæг загъта: Терк æмæ Туркмæ тыхгæнæг никуы бацыдтæн, уыйæддæмæ 'ндæр æнæсаст бæстæ нæй.

Лæппу бафарста Уырымæджы, разæй дæ цæуын фæнды, æви фæстейы зæгъгæ.

Уырымæг загъта:

— Æмæ разæй ацæуæн куы никауыл ис, уæд куыд ацæуон?

— Чердаæм цæуын хъæуы, уый мын зæгъ, уыйæддæмæ разæй цæуын мæ бар уадз, — загъта лæппу.

Уырымæг ын бацамыдта фæндаг. Лæппу разæй цæуы 'мæ мит йæ разæй дардыл сауканы 'мæ цъæх нæууыл цæуынц. Бахæддзæ сты Терк æмæ Турчы рагъæуттæм æмæ цæ ратаратой. Скъæрын цæ байдыдтой æмæ лæппу дзуры Уырымæгмæ:

— Ды скъæр, Уырымæг, размæ. Мæнмæ худинаг касы æнæ фæдисæй фос ыскъæрын, мæн фæстейы уадз.

Йæхæдæг Терк æмæ Туркмæ фæдис арвыста, уæ рæгъæуттæ уын фæтардæуы зæгъгæ. Æмæ сындæггай раздæхт æмæ скъæры рæгъау Уырызмæгимæ. Фæдис дæр æввахс байдыдтой. Лæппу цæм фæстæмæ аздæхти. Цас-иу æрбацыдысты, дыууæ уыйасы цæ-иу фæстæмæ ахаста. Афтæмæй цæ 'мгæрон не 'руагъта.

Терк æмæ Туркæн сæ бон куы ницыуал уыд, уæд фæстæмæ аздæхтысты.

Афтæмæй рæгъау Нартыхъæумæ 'рбатардтой.

Иу урс гал дзы уыд æмæ уый рахицæнкодта лæппу. Иннæтæй йын загъта:

— Ацы урс гал мæн, æз дæ фырт дæн, иннæтæ дæу фæуæнт æмæ цæ цы кæныс, уый кæн.

Йæхæдæг гал йемæ акодта 'мæ мæрдты бæстæм бафардæг ис.

Уырызмæг уыцы фосæй хистытæ, хæрнæджытæ фæкодта йæ фыртæн.

УЫРЫЗМÆДЖЫ ÆНÆНОМ ЛÆППУ

(Вариант)

Иу хатт куы уыд, уæд Уырызмæг æнкъардæй бацыди сæ хæдзармæ. Йæ ус æй фæрсы:

— Цæмæн æнкъард дæ? Кæнæ дæ чи бафхæрдта?

Уæд ын Уырызмæг афтæ:

— Чи мæ бафхæрдта, чи! Абон фæсивæдмæ акастæн, æмæ цæ хорз карды кой, хорз топпы кой ничиуал кæны, фæлæ иууылдæр сæ гуыбынтæм ныхъхъуыстой.

Уæд ын йæ ус загъта:

— Ма тæрс. Мæнæн авд къæбицы хор ис, авд къæбицы та — мæнæу.

Уырызмæг ронг ронгыл ыскодта æмæ иу абонæй иннабонмæ хæрнæг ыскодта йæ амалаймæ 'мæ минаскодтой.

Уырызмæг хæрнæджы ардта алкæй дзæгъæл марды ном, фæлæ йын гыццылæй иу гытцыл æнæном лæппу амарди 'мæ уый кой нæ кодта.

Уæд лæппумæ хъыг æркасти 'мæ йæхи Барастырай ракуырда иу бон дзырдæй.

Сифтыгъта бæх, æмæ куы рацæйцыд, уæд мæрдтæ иууылдæр йæ фæдыл рацыдысты. Лæппу фæстæмæ баздæхт æмæ йæ бæхы

цафхæдтæ зыгъуыммæ ныссагъта, ома фæд зыгъуыммæ уа, æмæ мæрдтæ афтæ ма 'нхъæлой, æмæ исчи æддæмæ ацыди.

Рацыди лæппу 'мæ Уырызмæджы хæдзары дуармæ балау-уыди. Уырызмæгмæ бадзурынкодта.

Уæд цын Уырызмæг загъта:

— Мидæмæ йæ раканут. Уый хæрд, нуæзт æнхъæл чи 'рцыд, ахæм у, æмæ бахæра, баназа.

Лæппу йæм бадзырдта:

— Æз нæ дæр нуæзтæнхъæл дæн, нæ дæр — хæрд, фæла дуармæ ракас.

Уырызмæг рацыди дуармæ 'мæ уыны иу гытцыл, саргъы топпæй уæлæмæ зынгæ дæр нæ кæны, ахæм лæппу.

— Сифтындз дæ бæх æмæ цом тагъд Нартыхъæумæ, сæ рæгъау цын ратарæм, - загъта лæппу.

Уырызмæг йæ бæх сифтыгъта 'мæ парасти.

Лæппу йын дзуры:

— Скъæргæ ныр дæ бæхы мæ разæй!

Иу цъус ацыди Уырызмæг лæппуйы разæй, стæй йæ бæх нал фарæзта митæй æмæ хъæпæнтæй.

— Алæма мæн ауадз разæй, - загъта лæппу.

Лæппу разæй цæуын райдыдта. Разæй йæ бæхы комытæфæй фæндаг суркодта.

Нартыхъæумæ куы фæцæйхæддзæкодтой, уæд цыл уым иу ус амбæлди, æрзоныгылкодта сæ разы 'мæ цын лæгъстæ райдыдта:

— Уæ хуыцауыхаймæ скæсут Цы уын лæгъстæкæнын: раздæр уæм мæ иунаг лæппуйы йæддæмæ ничи рауайдзæни 'мæ мын-иу æй зианы цафтæ ма фæканут. Æфсоны цаф æй раканут æмæ йæ уæлвæндаг баппарут, дæлвæндаг — нæ.

Бахæддзæ сты Нартыхъæумæ. Цы ус цын лæгъстæкодта, уый лæппуйæ раздæр цæм ничи рауади.

Уыдон æй зианы цафтæ нæ ракодтой æмæ йæ уæлвæндаг баппæрстой.

Уæд цæм рацыдысты Нарты фæсивæд хъазуат, æмæ цæ 'мбойны цагъд фæкодтой Уырызмæг уыцы лæппуимæ. Разæй цæ цæгъдгæ кодтой, фæстейы та цæ туджы зæйтæ ластой. Афтæмæй цыл фæтых ысты 'мæ цын ратардтой Нартæн сæ рæгъау.

Иугæр куы 'рцыдысты хъæумæ, уæд лæппу рæгъау æртæ

дихы скодта. Уырымæгмæ æгад æркасти, зæгъгæ дзы, лæппу дыууæ хайы йæхицæн исдзæни.

Иу хай дзы сывæрдта 'рмæст иу хъулон уæныг.

Уалынмæ лæппу загъта:

— Ацы иу хай дæу, иннæ — мæ мады. Æз, дæуæй цы Æнæном лæппу амарди, уый дæн, æмæ адæмы дзæгъæл мæрдтæн куы рухскодтай, уæд мæнæн цауыннæ рухскодтай?

Уырымæг æй йæ хæдзармæ кодта, фæлæ лæппу нал баздæхти, изæр дам мын кæны 'мæ мæ мæрдтæ сæхимæ нал бауадздысты.

Лæппу уайтагъд йæ хъулон уæныгимæ рацыд.

Бацыди мæрдты дуармæ 'мæ Барастырмæ бахъæркодта. Уый йæм фæстæмæ радзырдта хур аныгуылди зæгъгæ. Уæд лæппу кувын байдыдта:

— Хуыцауты хуыцау! Ме сфæлдисон хуыцау! Æфцджытыл дыдзыхур куыд ракаса!

Уалынмæ фæкаст, æмæ æфцджытыл хур ысзынди. Уæд бахъæркодта Барастырмæ:

— Куыnnæ кæсы хур?! Уæдæ уалæ гъеуый циу?

Барастыр иугæр хуры куы федта, уæд лæппуйы бауагъта.

* * *

Изæры ма акæсут, æндæра нæ вæййы уыцы хур: уый уæдæй фæстæмæ баззад.

НАРТЫ УЫРЫЗМÆГ

Уырымæгæн-иу ард хорд уыд, исчи йæм-иу куы бадзырдта, хæцынмæ цом зæгъгæ, уæд уыууыл.

Иу изæр æм талынджы дуарæй бадзырдта иу чидæр.

Рацыди йæм Уырымæг, чи дæ зæгъгæ.

Уыди бæхыл ахæм гытцыл сывæллоң, дыууæ саргъыгоппы астæуæй уæлæмæ дæр нæ зынди, æмæ йын загъта:

— Мæн демæ фæнды цауын хæтынмæ.

Уырымæгæн хъыг уыдис тынг: "Ацы сывæллонимæ мæ цаугæ чи фена, уый мæ цы зæгъдзæн, йæ хъуымыз йæ донгæттæй кæлгæ!"

Афтæмæй та ард хорд уыдис, æнæ ацаугæ нæ уыди.

Лæппуйæн загъта:

— Ацу ‘мæ уыцы уобауыл лæуу æмæ дыл райсом сæмбæлдзынæн сæумæцъæхыл.

Йæхæдæг фæстæмæ раздæхти ‘мæ йæ хæдзармæ тынг мæстыйæ ‘ссыди.

Цæуыл мæсты дæ загъгæ йæ бафарста Сатана.

— Куыннæ мæстыкæнон? Сывæллæттæ мæ хынджылæгкæнын байдыдтой, йæ хъуымыз йæ донгæмттæй кæмæн цæуы, гъе уыдон. Гъе ахæм гытцыл лæппу мæм æрбадзырдта, дыууæ саргъыгоппы астæуæй нæ зынди.

Уæд ын Сатана загъта:

— Уый ницы кæны: хъару мæ зонд сывæллонай зæронды сæрыл нæу

Уæддæр ын хъыг уыди ‘мæ хуыцаумæ бакуывта:

— Хуыцау! Уæдæ ацы ‘хсæв ахæм къæвда скæ, авд азы цы мит æруара, уый ацы ‘хсæв куыд æруара, афтæ!

Ахæм мит æруарыди ‘мæ иу сардзыны ‘рдæгæй фылдæр уыди.

Райсомы бадзырдта Хæмыцмæ ‘мæ Созырыхъомæ:

— Дысон мæм иу гытдзыл лæппу, дыууæ саргъы гоппыастæуæй нæ зынди, ахæм мæм æрбадзырдта, хæтынмæ дам цом. Хъыг мын уыди, кæй мæ хъазыд, уый тыххæй, æмæ йын æмгъуыд ыскодтон гъе уыцы уобаумæ ‘мæ афонмæ амарди. Рацæут æмæ йæ бафснайæм, кæннæуæд (кæннод) худинаг у, кæд мæ хъазгæ кодта, уæддæр нæ зонын.

Сбадтысты сæ бæхтыл, тыхамалтæй бахæддзæ сты уыцы уобаумæ.

Лæппу йæ уæлæ йæ нымæт æркодта ‘мæ хуыссы. Бæх йæ алыфарс хизы æртæхкæрдæгыл.

Стыр дис фæкодтой: “Ай та цы диссаг у? Лæппу хуысгæ куы кæны, бæх хизгæ æртæхкæрдæгыл!”

Лæппу хуыссы æмæ загътой, сæхинымæры ‘ртæрхонкодтой: “Амарæм ацы лæппуы. Айбæрц æхсар кæмæ ис, уый нын исты фыдбылыз бакæндзæн!”

Созырыхъо домбай уыди æмæ йæ кард ысласта ‘мæ йын йæ бæрзæй ныцъцьыкласта ‘мæ дзы æрду ‘мæ æрдæг дæр н’ алыгкодта.

Хæмыц ыл фæхудти:

— Тæнзæрдæ дæ, тæнзæрдæ, æмæ йæ дзæбæх нæ ныццавтай, уыйæддæмæ йæ куыд нæ амардтай! Сывæллон йæддæмæ ма у!

Уый дәр та йә йә кардәй ныцъцъыкласта. Уымән дәр ницы алыг кодта йә кард.

Уәд цын Уырымәг афтә зәгъы:

— Уә дыууә дәр нә уәндут: уыййәддәмә ма уыййас у йә тых!

Уырымәг дәр та йә ныцъцъыкласта. Йә кард йә сартыл фәхауди, уыййәддәмә ләппуйән ницы кодта.

Йә бәрзәй аныхта ләппу ‘мә зәгъта:

— Ай мә әхсынчытә хыгдарынц әви цавәр у?

Уәд әй базмәлынкодтой сыст ма зәгъгә.

Фестади ‘мә цын әгас цәуат зәгъгә зәгъта.

Басаламкодтой кәрәдзийән.

Сифтындз дә бәх зәгъгә йын зәгътой. — Әмә цом.

Араст ысты мә ләппу сә фәстә цыди, уыдон та разәй. Уыдон миты цәуын нә фәрәзтой. Ләппу сә фәдыл цыд. Фәндаг саукодта, хускодта йә бәхы комытәфәй.

— У-у, ләппу! Разәй цәугә, ацы буцдзинад мах нә хъәуы!

Ләппу разәй рацыд әмә йә фәстә хус фәндагыл цыдысты.

Иу ран иу хъәдрәбынмә афтыдтой әмә уым әхсәвиуат әркодтой.

Ләппу хъәды хицаумә сәртхьирәнкодта:

— Сау дә кьона кодта, дәумә сагәй, сәгуытәй чи и, уыдон куы нә ‘рымбырдкәнай, мән дзы цас фәнда, уыййас куыд аргәвдон, хорз хәринагтәй мә хистәрты куыд бафсадон, Уырымәгән саджы хъуынаәй фәлмән уат куыд бакәнон!

Гәйдә мардзә, сагтә ‘мә йәм сәгуыттә згьорын байдыдтой. Цас әй дзы фәндыди, уыйас дзы аргәвста. Хорз фәдта йә ‘ртә хистәры әхсәв-бонмә. Уырымәгән саджыхъуынаәй фәлмән уат бакодта.

Ацыдысты уырдыгәй райсом. Иу быдыры та се ‘хсәвиуат әрийәфта.

Быдыры хицаумә та сәртхьирәнкодта:

— Сау дә кьона кодта, дәумә каркәй, бәдуләй чи и, уыдон куы нә ‘рымбырдкәнай, мән дзы цас фәнда, уыййас куыд аргәвдон ме ‘ртә хистәры фаг, Уырымәгән кәрчыты бумбулийә фәлмән уат куыд бакәнон!

Гәппытә йәм байдыдтой кәрчытә, тәхын әм байдыдтой. Цас әй фәндыди, уыййас дзы аргәвста. Йә ‘ртә хистәры хорз фәдта. Уырымәгән бумбулийә фәлмән уат бакодта.

Райсом та уырдыгәй ацыдысты 'мә та цын иу уырыл доны был әхсәвиуат әрынтысти.

Доны хицаумә та сәртхъирәнкодта:

— Сау мын дә кьона кодта, дәумә кәфәй, кәсагай чи и, уйдон куы нә 'рымбырдкәнай, әз дзы ме 'ртә хистәры фаг куыд аргәвдон, афтә. Уырымәгән кәфыхъуынай фәлмән уат куыд бакәнон!

Кәсәгтә йәм гәппытә байдыдтой хуыскъмә. Кәфтә цас фәндыди, уыйас аргәвста, йә хистәрты хорз федта, Уырымәгән кәфыхъуынай фәлмән уат бакодта.

Райсомы цын загъта:

— Гъеныр ам ләуут. Мәна уын хәринаг әмә хәрут. Мәнән ма амал цы дуджы уа, уыцы дуджы уыл әмбәлдзынән.

Доны бахызти. Донбеттыртәм бацыди 'мә цын сә рәгъау ратардта бәхәй, галәй. Фәдис әй расырдтой. Уыцы ләппуйы цал гәрахи кодтой, уал хатты цын әй дәсгәйттәй фәстәмә фыста.

Раирвәзти. Әрбатардта Донбеттырты рәгъау бәхәй, галәй. Йе 'ртә хистәрмә 'рбахәддзә 'мә цын загъта:

— Гъеныр тәргәут ацы фосы, тас нын ницәмәй уал у!

Раскъәрдтой фос уырдыгәй Хәмыц, Созырыхъо 'мә Уырымәг. Әрбахәддзә сты Нартмә. Нарты Уарәны 'рынцадысты 'мә тарстысты Уырымәг, Хәмыц әмә Созырыхъо: "Ай нын цы бахайкәндзәни, куы нә 'хсгә фәкодтам, куы нә аргә куы ницы скодтам, куы ницы йәм тыхәй бавналән и?"

Уыцы мәт цә уыди.

Нарты Уарәны уыцы фос әртә дихы акодта уыцы ләппу. Иунәг урс гал дзы уыди, әмә уый хицәнәй аскъәрдта.

Уйдон дискодтой сәхинымәры: "Әвәтдзәгән, иу хай махән дәдты, дыууә хайы йәхицән».

Уый цын загъта:

— Бар кәстәрәй истәуы. Созырыхъо, ды дәр сис.

Созырыхъо бар сиса әртә хайә.

Стәй та Хәмыцән загъта бар сис зәгъгә.

Хәмыц дәр бар сиса.

Ныр фәстаг хай Уырымәгән баззад, әмә, хицәнәй цы урс гал акодта, уый Уырымәджы хайимә бакодта 'мә цыл ахъәркодта 'мә цә Уырымәджы кәртмә баскъәрдта.

Уәд адәм иууылдәр бамбәрстой, уый хуымәтәджы кәй нә уыди, уый.

Уырымæджы чыззытæй ма Адухуæ æнæкуырды уыди 'мæ уый кæй ракуырдытæ, уый бамбæрстой, фæлæ, чи уыди, уый нæ базыдтой.

Бонтæ йыл ацыди 'мæ Сыбытты Сырхау цыппар æмбалимæ Уырымæджы хæдзармæ 'рцыди уазæджы. Уырымæг цæ суазæгкодта. Æхсæв æм фесты.

Райсомы загъта:

— Уазджытæ, цы хабар и? Цавæр, цы стут?

Загътой йын:

— Æфсармы дæм нæ кæнæм. Сæ лæппу ацырдыгæй уыди 'мæ дæм чызг федта 'мæ гъеуый тыххæй æрцыдыстæм.

Бафидыдтой хорз дыууæ лæджы. Ракуырдытой чыззы. Бафыстой йын ноджыдæр йæ ирæд уыцы дуджы 'гъдауæй.

Чындрæссæг æм æрцыдысты 'мæ йæ ахастой Адухуæйы. Абон дæр ма Борæтæ 'мæ Сыбыттæ хæстæгæй баззадысты.

УЫРЫЗМÆДЖЫ ФЫРТ ÆМЗОР

Нарты Уырымæгæн лæппу райгуырды 'мæ Сайнæг-æлдармæ арвы цæлхъы йас фехъуысти. Уыцы лæппуы æнæ куывд чи скодтаид, йæ хъаны бар уый уыди. Сайнæг-æлдар урс галы 'фцæджы зæлдаг синаг бафтыдта 'мæ йæ 'ркодта Нартыхъæумæ. Стæй ныхъхъæркодта Уырымæджы дуарæй:

— Чи райгуырды, уый цæринаг, йæ хъаны бар та мæн куыд уа!

Йæхæдæг гал аргæвста 'мæ куывд ыскодта Нартыхъæуæн. Лæппуыыл сæвæрдта ном Æмзор æмæ йæ ахаста йæхицæн хъанæн.

Æмзор куы рахъомыл, уæд æм æрцыдысты уæларвæй фæдыл-фæдыл уынынмæ: Уастырджы 'мæ Æфсати иумæ, Тутыр æмæ Уацилла иумæ? Сафа 'мæ Йелия та иумæ.

Хъан сæ размæ рацыди 'мæ цын хистæрæй хистæрмæ сæ бæхтæ райста. Сæ нымæттæ 'мæ цын сæ йæхсытæ дæр райста 'мæ цæ уатмæ бахаста.

Сайнæг-æлдар уазджыты бакодта хæдзармæ. Æрбадын цæ кодта дывæхсыг бандæттыл æмæ цын фынгтæ 'ривæрдта сæ разы алыхуызон миасимæ. Хъан йæ худ систа 'мæ уазджыты раз уырдыг лæууын байдыдта.

Уазджытæ фынгæй куы сыстадысты, уæд айнаджы тигъмæ ацыдысты 'мæ уырдыгæй Нартыхъæумæ кастысты авдцæстон кæсæнцæстæй — Нартыхъæуы Агуыры 'фсæдтæ бæхылахы бын фæкодтой.

Уыцы рæстæджы Нарты Сосланы ус дон нуæзта 'мæ агуывзæйы куыд зынди дон, уымæй йæ хъуыры ноджы хуыздæр зынди.

Уæларвон хуыцауттæ дисгæнгæ 'рбацыдысты фæстæмæ Сайнаг-æлдармæ. Æрбадтысты та фынгыл дзыхъхъыннæуæг æмæ йын радзырдтой Нарты хабæрттæ:

— Абон кастыстæм авдцæстон кæсæнцæстытæй, æмæ Нартыхъæу тугтæригъæдæй марынц: Агуыры 'фсæдтæ цæ бæхылæхы бын фæкодтой. Уый диссаг кæм нæ уыди, фæлæ Нарты Сосланы ус агуывзæйæ дон нуæзта, афтæмæй дон агуывзæйы куыд зындис, йæ хъуыры уымæй ноджы хуыздæр зынди.

Уыцы ныхæстæм Æмзорæн йæ цайдан йæ къухæй æрхауд, æмæ йын æлдар загъта:

— Дæ хал, дæ бæндæн фæхауа, кæд нырма дæуæн усафон нæу! Дæ цайдан дæ къухæй куыд æрхауд?!

Æмзор ын загъта:

— Усы коймæ бæргæ не 'рхауд мæ цайдан, фæлæ Нартыхъæуы зæронд мад æмæ фыд ныууагътон, æмæ цæ афонмæ Агуыры 'фсæдтæ бæхылæхы бын фæкодтой, æз та ам кæрдзынтæ хæрын. Курын дæ, æмæ мæ ауадз нæхимæ.

Æлдар ысразы и ацæуыныл. Радта йын лæварæн хорз топп, фæлæ йæ Æмзор йæ къухмæ нæма райста 'мæ загъта æлдарæн:

— Фæлæу, æз дзы ме 'схæсгæ мады афæрсон.

Йæхæдæг бауад æмæ йæ фæрсы:

— Цы бакæнон, æлдар мын топп дæдты, æмæ йæ хæссон, æви нæ?

Ус ын загъта:

— Кæд дын топп дæдты, уæд дзы хæдифтындызгæ 'мæ хæдæхсгæ топп райс!

Æмзор фæстæмæ баздæхт æлдармæ 'мæ йын загъта:

— Кæд мын лæваркæныс, уæд мын хæдифтындызгæ 'мæ хæдæхсгæ топп радт.

Уый йæм дзуры:

— Уæд уый бацамонæг макуы мацы фенæд, кæд уый æз дæуæн нæ радтон!

Стæй йæм Уастырджи ныххатыдта æлдармæ:

— Иу топпы тыххæй дæ хъаны зæрдæ дæхимæ цæмæн хъæбæркæныс? Радт ын æй.

Æлдар дæр æй уæд радта.

— Уæдæ ма дын æххæст кард дæр дæдтын, — загъта æлдар Æмзорæн.

Æмзор та йе схæсгæ мады афарста уымæй дæр, æмæ йын ус загъта:

— Кæд дын кард дæдты, уæд дзы райс, сласынæн рæуæг чи у, ныццæвынæн лæджы чи нæ сайы, уыцы кард.

Æмзор бацыд æлдармæ 'мæ йын загъта:

— Сласынæн рæуæг чи у, ныццæвынæн лæджы чи нæ сайы, радт мын уыцы кард.

Æлдар исдугмæ нæ разы кодта, фæлæ йæм Уастырджы 'мæ йæ мбæлттæ ныххатыдтой æмæ та йын радта уыцы кард дæр.

— Уæдæ ма дын æххæст бæх дæр куы радтин, — загъта æлдар йæ хъанæн.

Æмзор бауад йе 'схæсгæ мадмæ 'мæ йæ фæрсы:

— Æлдар мæ æнæ бæх нæ уадзы 'мæ кæцы бæх райсон?

Ус ын загъта:

— Уæдæ дын кæд бæх дæдты, уæд дæлæ Сухсыбыдыры иунæгæй чи хизы, Рæфы суадоны алыбон дон чи нуазы, гъеуыцы бæх дын радтæд.

Æмзор бауад æлдармæ 'мæ дзы куры:

— Кæд мын бæх дæдтыс, уæд дала Сухсыбыдыры иунæгæй чи хизы 'мæ алыбон Рæфы суадонмæ дон нуазынмæ чи цæуы, уыцы бæх мын радт!

Æлдар ын загъта:

— Уый дын ницы уал раддзынæн. Иннæ бæхтæй дæ кæцы хъæуы, уый алас.

— Уæдæ мын кæд уыцы бæх дæдтыс, кæннод мæ иннæтæй ничи хъæуы, — загъта Æмзор.

Стæй та Уастырджы йе 'мбæлттимæ ныххатыдта уымæй дæр æлдармæ:

— Бæхы байраджы тыххæй дæ хъаны зæрдæхудт ма райс, дæхимæ йæ цæмæн хъыгкæныс, радт ын æй.

Æлдар фефсæрмы 'мæ загъта Æмзорæн:

— Ацу, уæдæ дын бæх дæр лæвар фæуæд, мæнæ мæ уызджыты хатырæй.

Æмзор катайкодта, уæдæ йæ куыд æрцахсдзынæн зæгъгæ.

Æлдар ын загъта:

— Йæ 'рцахсын та дæхи бар фæуæд.

Уæд Уастырджы Æмзорæн загъта:

— Мæнæ мæ бæх æртæ хатты сасмæй байсæрд æмæ йæ 'ртæ хатты змисы стулынкæн, стæй йыл ызмис авд æвдагарзы

ныххæдздæни. Уыйфæстæ цæххы дур дæ фæсарц æрбабæтт æмæ йæ Рæфы суадоны былыл нывæр. Дæхæдæг суадонмæ хæстæг уæрм ыскъах æмæ дæ бæхимæ уым ныббыр. Сухсыбыдырæй уыцы бæх куы 'рбацæуа дон нуазынмæ, уæд ыстæрдзæн цæххæй æмæ алырдæм ракæсбакæскæндзæн. Ды йæ уæлвæд дæ бæхы 'ртæ хатты бауасынкæн æмæ йын йæ саргъ сис. Стæй йæ ауадз æмæ, дыууæ бæхы хылыл куы фæуой, уæд афтæмæй дæ къухы бафтдзæн.

Æмзор æртæ хатты байсарста бæхы сасмæй, æртæ хатты йæ змисы стулынкодта, æмæ йыл ызмис авд æвдагарзы ныххæцыди. Стæй цæххы дур йæ фæсарц æрбабаста 'мæ арасти Сухсыбыдырмæ. Рæфы суадоны былыл нывæрдта цæххы дур, йæхæдæг уæрм ыскъахта 'мæ уым ныббырыд йæ бæхимæ.

Фæсæмбисæхсæв æлдары бæх æрбацыди дон нуазынмæ. Дон куы банызта, уæд цæххæй астæрдта 'мæ алырдæм кæсыныл фæци. Уыцы рæстæджы Æмзор дæр Уастырджийы бæхы бауасынкодта. Уастырджийы бæхы уасынмæ иннæ бæх азгъордта 'мæ арвы цыппар къабазыл æртæ уысммæ 'рзылди.

Куы 'рбахæддзæ фæстæмæ Рæфы суадоны цурмæ, уæд та йæм Æмзор йæ бæхы бауасынкодта. Бæхы уасынмæ та æлдары бæх æртæ уысммæ арвы цыппар къабазыл æрзылди, æмæ йæ тæнтæ уæд хидызмæлд байдыдтой.

Æртыггаг уастмæ Æмзор Уастырджийы бæхы рауагъта. Афтæмæй дыууæ бæхы кæрæдзийы дæндагæй хæрын байдыдтой, зæвæтæй нæмын. Уастырджийы бæх февналы 'мæ иннæ бæхæн йæ фарсæй йæ дзыхыдзаг сыскъуыны. Уыцы бæх февналы, æмæ Уастырджийы бæхы фарсæй йæ дзыхыдзаг ызмис сыскъуыны. Бирæ фæхæцыдысты уыцы ран. Стæй Æмзори бæхæн йæ буар зынын байдыдта, афтæ иннæ бæх дæр æрхаудта зæхмæ.

Куы 'рхауд зæхмæ, уæд ныхъхъæркодта:

— Чи дæ, цавæр дæ, дæ куыдзæн мæ цæмæн хæрынкæныс? Абонæй фæстæмæ мæн хуыцау дæуæн загъта, фæлæ 'рбацу 'мæ мæ алас.

Æмзор рацыд уæрмæй æмæ бæхты баиргъæвта. Æлдары бæхыл саргъ сывæрдта 'мæ йыл ысбадти. Йæхæдæг Уастырджийы бæхы йæ фыддзаг фæкодта 'мæ фæцæйцыди Сайнæгæлдармæ.

Иудзæвгар ку' ауадысты, уæд Æмзори йæ бæх фехста хæрдмæ. Афтæмæй мигъæй æврагъы астæумæ фæхаудта, фæстæмæ 'рхаудта 'мæ та саргъыл абадти.

Уæд ын бæх загъта:

— ‘Ссарынагъоммæ уал мын барæгæн бæздзынæ.

Æмзор дæр загъта:

— Уæдæ мын ды дæр ыссарынагъоммæ цъыфты тæрынан бæздзынæ.

Æлдармæ куы бахæддзæ сты, уæд Æмзор Уастырджийæн радта йæ бæхы фæстæмæ ‘мæ сегасæн дæр загъта хæрзбон. Уыдон ын арфæ ракодтой.

Æмзор йæ бæхыл ысбадт, топп æрыфтыдта йæ ‘фцæджы, æрбабаста йæ кард й’ астæуыл æмæ хæстонарæзтæй æрцыди Нартыхæумæ.

Нартыхæу сыстадысты ‘мæ йыл цинкодтой. Нарты Сосланы ус йæ бынатæй уæләмæ дæр нæ фезмæлыд.

Уæд ын Æмзор загъта:

— Хорз ус, цæй уæззау дæ! Æз хион дæн, фæлә дæ бынатæй уæләмæ дæр куынаæ фæразыс.

Ус ын загъта:

— Цы дын ыстон, мæ хур, исты мын Агуыры ‘фсæдты куы нæ аздæхтай Нартæй.

Уыцы ныхасмæ Æмзор йæ бæхыл абадт мæстыйæ ‘мæ Агуыры ‘фсæдты цур балæууыд. Райдыдта цæ цæгъдын хæдифтындзгæ ‘мæ хæдæхсгæ топпæй. Кæй та дзы кардæй мардта. Афтамæй чи мард Агуыры ‘фсæдтæй, уыдон туджы зай иннæты фæстæмæ ласта. Æмзор аздæхта Агуыры ‘фсæдты ‘мæ Нартыхæумæ ‘рбацыд.

Нарты хæу уырдыг ныллæууыдысты йæ разы ‘мæ йæ фырцинæй зæхмæ нал уагътой. Уæддæр Сосланы ус йæ бынатæй нæ фезмæлыд.

Æмзор ын загъта:

— Хорз ус, куыд уæззау дæ, æппын уæләмæ куы нæ стыс?!

Ус ын загъта:

— Цы дын ыстон, мæ хур, исты мын, хурныгуылдæй æмбисæхсæвмæ дидинæг чи ‘фтауы, æмбисæхсæвæй бонмæ рæгъæд чи кæны ‘мæ дыууæ хохы фырыты хæст кæуыл кæнынд, уыцы бæлас мын мæ дуармæ, мыййаг, куы нæ ‘рсагътай.

Æмзормæ хъыг æркаст уыцы ныхас æмæ аздæхт уыцы бæлас хæссынмæ. Фæндагыл æй бæх фæрсы лæппуйы:

— Кæдæм цæуыс, Хуыцауæн æнады гуыр, мæнæн дæр ма йæ загъ.

Æмзор ын загъта:

— Уæлæ дыууæ хохы фырыты хæст цы бæласыл кæнынц æмæ хурныгуылдæй æмбисæхсæвмæ дидинаг чи 'фтауы, æмбисæхсæвæй бонмæ рæгъæд чи кæны, уыцы бæлас хæссынмæ.

Бæх æм дзуры:

— Ма дæ бафæндæд уыцы хъуыддаг. Уымæ къорд дæ хуызæттæ фæцыд хæссынмæ, фæлæ фæстæмæ сæ сæртæ дæр нал æрхастой.

Æмзор æм нæ байхъуыста:

— Нæй мын гæнæн, хъуамæ йæ 'рхæссон.

Бæх ын загъта:

— Уæдæ мын ме 'хтæнгтæ фидар балвас, мæ дымæг мын хъæбæр балхынцъкæ, æртæ хъисы ма дзы æнæлхынцъ ныууадз. Стæй мын ахæм къæртц фæкæ, æмæ м' агъды фарсæй уафсхор куыд фæхауа, д' армы дзыхъхъæй — йæхсы тъæпæнхор.

Дыууæ хохы кæронмæ куы бахæддзæ сты, уæд Æмзор бæхæн йе 'хтæнгтæ фидар балвæста, йæ дымæг ын хъæбæр балхынцъкодта, æртæ хъисы ма дзы ныууагъта æнæлхынцъ. Стæй йæ афтæ ныккъæртц ласта йæ бæхы 'мæ 'й армы дзыхъхъæй йæхсы тъæпæнхор фæхаудта, бæхы агъды фарсæй та — уафсхор.

Бæх уыцы иу гæпп бакодта дыууæ хохы 'хсæнмæ. Æмзор бæласы æд уидæгтæ стыдта 'мæ фæстæмæ фездæхтысты. Уалынджы цæ дыууæ хохы 'рбайæфтой æмæ ма бæхæн йæ дымæгæй æртæ хъисы аскъуыдтой.

Рацыдысты, 'мæ бæх загъта Æмзорæн:

— Мæ мад ма мын æртæ боны дзидзи куы бадардтаид, уæд уыцы 'ртæ хъисы дæр нал аскъуыдтаиккой.

Æрцыд Æмзор Нартыхъæумæ 'мæ уыцы бæлас ныссагъта Сосланы усы дуармæ. Нарт æрымбырд ысты Æмзорыл æмæ йыл цинкодтой, мæнæ нын, загъгæ, цы диссаджы бæлас æрхаста.

Сосланы ус уæддæр нæ сыстад йæ бынатæй æмæ йæм Æмзор дзуры:

— Гъеныр та цæуыннæ стыс? Цы 'фсон ма кæныс?

Ус ын загъта:

— Цы дын ыстон, исты мын Саумæрон Бурдзæбæхы куы нæ 'рхастай.

Æмзор йæ бæх фæзылдта фæстæмæ 'мæ Саумæрон Бурдзæбæхы хæссынмæ ацыди.

Саумæрон Бурдзæбæх ахæм мæсыджы сæр бадти 'мæ йын

йæ цъупп цæст нæ уыдта. Уый ахæм лæгæн куымдта ‘мæ мæсыгæн йæ бынай йæ сæрмæ йæ хъæр кæмæн фехъуыстаид. Уымæ бирæ усгуртæ фæцыди, фæлæ йæм никæй хъæр фехъуысты ‘мæ-иу цавддур фестадысты.

Æмзор дæр мæсыджы бынай ныхъхъæркодта, фæлæ хъæр мæсыджы ‘мбисмæ дæр нæ фехъуыст, æмæ йæ уæрджытæй дæлæмæ цавддур фестаид. Дыггаг хъæр ныккодта, фæлæ та нæ фехъуыст йæ хъæр, æмæ астауæй дæлæмæ цавддур фестаид. Стæй йæ цæстытæ доны азылдысты Æмзорæн, æмæ йæм йæ бæх дзуры:

— Цы фæдæ? Уæддæр мын афтæ куы дзырдтай: ссарынагъоммæ мын цыфты тæрынагъ бæздзынæ.

Æмзор ын загъта:

— Мæнæн мæ бон ницыуал у, фæлæ мæ дæ сæр бахъуыд.

Уæд бæх ныууасыд, æмæ мæсыджы цъуппæн йæ тигъ æркалди. Саумæрон Бурдзæбæх базыдта, уый Æмзор кæй у, уый æмæ рараст мæсыджы сæрæй.

Куы ‘рцыди мæсыгæй йæ бынмæ, уæд дзуры:

— Æрхæддæ мæм дæ, Æмзор.

— Æрхæддæ дæм дæн бæгуыдæр, фæлæ рацу ныр æддæмæ, — бадзырдта йæм Æмзор.

Саумæрон Бурдзæбæх рахызти мæсыгæй æмæ сбадти бæхыл, Æмзори фæсарц.

Æмзор æй фæрсы:

— Адон та цæй дуртæ сты?

Уый йын загъта:

— Уыдон, мæнмæ курæг чи фæцыд, уыдон мæрдты сты. Сæ хъæр мæм нæ хъуысти мæсыджы сæрмæ ‘мæ цавдуртæ фестадысты.

Æмзор зæгъы:

— Уæдæ ма цæ райгаскæн!

Саумæрон Бурдзæбæх загъта Æмзорæн:

— Ма дæ бафæндæд сæ райгаскæнын. Кæд дæу дæ бæх сарæзта, уæддæр дзы дæуæй хуыздæр лæппутæ уыди ‘мæ куы райгас уой, уæд мæн дæуæн нал ауаддзысты хæссын.

— Нæй гæнæн, хъуамæ цæ райгаскæнай, — загъта йын Æмзор.

Саумæрон Бурдзæбæх йæ зæлдаг кæлмæрзæн рахизырдаг разыдта, ‘мæ иууылдæр райгас ысты мæрдтæ. Æмхуызонæй

лæбурæг сысты. Афтамæй сæ иу — Æмзоры кардæй ныццавон куыд загъта — афтæ Саумæрон Бурдзæбæх йæ зæлдаг кæлмæрзæн азылдта, æмæ та иууылдæр цавд-дуртæ фестадысты.

Æмзор Саумæрон Бурдзæбæхы рахаста уырдыгæй æмæ 'рцы-ди Нартыхъæумæ. Нартыхъæу æмхуызонæй цинкодтой Æмзорыл æмæ сæ чындзыл, хастой цæм хуынтæ алырдыгæй. Сосланы ус дæр уæд æнæбары сыстад йæ баданæй æмæ йæм Æмзор дзуры:

— Уæд æнæбары цæмæн сыстадтæ, хорз ус, бадтаис фалтау
Ус загъта:

— Цы дын ыстон, исты мын, Хуыцауы раз йæ хъуыраей заргæ чи кæны, йæ дыстæй — æмдзæгъд, йæ фæдджитæй — кафгæ, уыцы кæрц, мыййаг, куы нæ 'рхастай!

Æмзор ын загъта:

— Уыцы кæрц кæд ды бахуыдтай, уæд æй æрхæсдзынæн, кæннод æй 'рхæссын мæ бон нæу.

БУРÆЧЫЗГ

Борæты сыхы, Борæты уынджы

Йæ дæллаг кæрон, тæккæ фисыныл

Царди Борæтæй зæронд-зæрондлæг,

Зæронд-зæрондлæг — дзыррдзæугæ Саулæг.

Нæ йæ нымæдтой Нарты гуыппыртæ,

Никуы йæ 'рхуыдтой сæ нæртон фынгмæ.

Уæддæр уый царди, йæ къæбæр ардта,

Йæ царды бонты никæй хъыгдардта.

Уымæн дын райгуырд нæртон æмбисонд,

Æрдз кæй не скодта, гъеахæм рæсугъд,

Гъеахæм рæсугъд бурхилджын буц чызг.

Ничи йæ зыдта æппындæр Нартæй,

Никуы фехъуысти йæ кой дæр рагæй.

Фæлæ хæйрæг уыд Сатана Нартæн,

Æрбацыдис æм уæд иу æхсæвыгон.

Саулæгмæ дзуры: “Дæ рæсугъд чызгæн

Бурæчызг фæуæд йæ ном æрдхæрæн.”

Сатанайæн дын Саулæг дæр арфæ

Зæрдæбынæй уæд тыхджын ракодта.

Сатана зæгъы: “Дæ чызг нывонд у,
 Мæнæн мæ зæрды къайаг æвæрд у,
 Цалымæ йæхи бæстон базона,
 Цалымæ чынздзон бынтон ыскæна,
 Уæдмæ йæ хъахъхъæн, макуы йæ равдис,
 Стæй мæхæдæг дæумæ зындзынæн.
 Макуы ысрæди, йæ ном ын ма зæгъ,
 Дуры хуылфмæ дæр, хъæды зæнгмæ дæр,
 Цалымæ мæнæй ныхас фехъусай.
 Сразы Саулæг, йæ урс боцъотæ
 Æрдаудта армæй, æвзонгæй куыд уыд.
 Кæддæр ыстæры тыхджын расгуыхти,
 Фæлæ дын иу хатт тар хъæды цæрæг –
 Тар хъæды сæрæй сау æфсæн уæйыг
 Уымæ фембæлд, мæнгард ыл разынд:
 Йæ тылы сæрмæ, æртæ риуыгъдæн,
 Æртæ фæрсчы æмбойны ныссаста.
 Уæдæй абонмæ сæйы сæхимæ.
 Йæ сау хил фестад урсурсид цъити,
 Æмæ зæрыбон йæ иунæг бындар,
 Бурæчызг уымæн ысси æнхъæлцау.
 Цæры ма уымæн, цæры уый ныфсæй.
 Фæлæ кæм вæййы амонд æмхуызон,
 Сау æфсæн уæйыг базыдта хабар.
 Нал æрцагуырда бынат, йæ хæдзар.
 Бурæчызг рæзти ыссæдзасыккон.
 Афтæ иу æхсæв фæсахсæвæр афон
 Сау æфсæн уæйыг фæзынд æгæрон,
 Фæхаста чыззы сæхимæ уадау.
 Саулæг нынниудта, ныхъхъарæгкодта.
 Сатана дын æй, уæд куы бамбæрста,
 Сагъæсы бацыд, йæхи æруагъта
 Æнкъардæй, сабыр, сæ ардзæсты цур.
 Уæд дын цуанæй цæхæрцæст лæппу
 Æрхаста йе ‘ккой сæгуыты стыр мард.
 Уый хъанæй царди Æхсæртæггатæм
 Хуры хæрæфырт æрыгон лæппу.
 Æнкъардæй федта Сатанайы ‘мæ
 Фæрсы: “Зæгъ ма йæ, цы дыл æрбамбæлд?

Аз дæу ныууагътон дзæбæхæй абон,
 Уæд дæ чи уыди дæу афтæ хъыгдарæг?"
 "Нæртон адæмæй хæрзиунаг хабар
 Борæты уынджы тæккæ фисыныл
 Иунæгæй царди фæрксаст цæнкуыл лæг.
 Уымæн дын райгуырд алæмæт рæсугъд.
 Уындæй уыд диссаг, кондæй æрдхæрæн
 Дæ кары уæвæг Бурæчызг-рæсугъд.
 Уый дæуæн аггаг уыд рагæй-æрæгмæ,
 Фæлæ йæ фæхаста сау хъæды цæрæг,
 Сау æфсæн уæйыг, йæ бон бакалæ,
 Кæд дын бон сихорафон уый цы бакодта!"
 Аæрыгон лæшпу — хуры хæрæфырт,
 Сатанамæ уæд афтæ бадзуры:
 "Ды зоныс алцы, фæлæ ма фæзивæгкæн
 Хотыхы хорзыл, бæхы фæразоныл,
 Стæй амæлттæ кæндзынæн гъеуæд".
 Сатана дын уæд цæрдæг фестæди,
 Ацамыдта йын Уырызмæджы хъулон,
 Авардта йæм уый арцы фидардæр,
 Арцы фидардæр, цилхы æхсардæр.
 Хуры хæрæфырт хи сифтонгкодта,
 Уайтагъд дын уысмæ бæхыл абадти
 Аемæ тар хъæдмæ цæрдæг араси.
 Хуры хæрæфырт дзуры æрвнærдау:
 "Æддæмæ ракас, тъыстæн сау хæрæг,
 Дæу чи скодта мæ къайаг давæг,
 Гæдыйау сусæг цæмæн бырыдтæ?
 Аæви дæ цардыл бынтондæр систай,
 Бынтондæр систай дæ къух, æнæуаг?.."

Сау æфсæн уæйыг фæтæррæстласта,
 Хуры хæрæфыртыл, Аæхсæртæггаты хъаныл,
 Йæхи ныздыхта дæлармдæлармæй.
 Бон-сауизæрмæ фæхæцыдысты.
 Стæй йæ систа Аæхсæртæггаты хъан,
 Йæ къæхтæй дын æй æмзил ныккодта,
 Цъæх айнаг тигъыл ын йæ сæр ныххуырста.
 Сæр дын батъæпæн æрхуыйы 'взагау,
 Аемæ æрызгъæлд зæхмæ быронау.

Бурæчызг рауад Аѣхсæртæггаты хъанмæ.
 Ныттыхст йæ риуыл, пæссыгтæ калгæ.
 Аѣрфардæг ысты æмбойны Нартмæ.
 Чызг æмæ лæппу уæд бафидыдтой,
 Аѣрдхæрæн диссаг фынгтæ равæрдтой.
 Аѣнæхъæн къуури чындзæхсæв уыди,
 Стæй дын хъан дæр лавæрттæ райста
 Аѣмæ йæ бæстæм йæхи уæд айста.
 Нæртон адæм та мысынц сæ бадты;
 Кæмфæнды ма уой — хæсты, бынаты,
 Зæрдæ куы ваййы лæджы рæвдауæг,
 Аѣлутон рухс хур зæрдæйы тавæг,
 Уæд бæркад дынджыр у, уæд зæрдæ хъал у,
 Уæд ис æппæт дæр, цардæн цы хъæуы,
 Уæд никуы цуддзæн бынат, фæндагыл
 Цыфæнды лæг дæр, хæдзар ыссары.

Уыдзæн ма

УИДÆГГÆ

КОЦТЫ Лизæ

ЦЫ БОНМÆ ФÆХАУЫ КУАДЗÆН

Чырыстон адæймаджы зæрдæйæн Куадзæнæй адджындæр бæрæгбон нæй. Стæй куыннæ уа! — уый у, тæригæдджын удты тыххæй Йæ сæр нывондæн чи æрхаста, Йæ амæлатæй мæлæтыл Чи фæтых, уыцы Ирвæзынгæнæджы раудæгасы бон. Хæрз саби ма уыдтæн, уæд мæ фыдымад Хъосионай фехъуыстон, Куадзæны фыдрæстæгæн уæвæн нæй, зæгъгæ. Уæдæй фæстæмæ мæ хъус дарын æмæ æцæг дæр: уымæй размæ арв æмæ зæхх сæ кæрæдзи куы хойой, уæддæр Куадзæны æнæмæнг бон йæхиуыл схæцы æмæ бахудынымæл ваййы. Раст цыма æрдз æваст йæхи æрæмбары æмæ, уый мæхи куыд дарын, зæгъгæ, къæмдзæстыгæй йæ сонт митыл фæсмон æркæны.

Уæвгæ, уыцы æууæлæн, чи зоны, æндæрхуызон бамбарæн дæр ис— чи зоны, Йæ уарзон хъæбулы хъысмæтыл Æрвон Фыд, Дунескæнæг Иунæг Хуыцау, хъынцъым фæкæны, стæй, Чырыстийы раудæгасы уысмы æрхæстæгимæ, Уымæн Йæ цæсгомы нуæрттæ айтынг ваййынц, Йе 'рфгуыты æлхынцъ ссæуы. Сау адæм Ирвæзынгæнæджы табугæнинаг уæнгтæ дзуарыл куы айтыгътой, уæд дæр, дам, арвы цæссыг афтæ фемæхст, уый фæстæ — хур зæххыл атылд. Уыцы тыхкæвда аивадон литературæйы хуыздæр уацмысты иу æмæ дыууæ хатты æвдыст не 'рцыд. Хъуыды ма кæнут, зæгъæм, дзæнæтыбадинаг Михаил Булгаковы зындгонд роман «Мастер и Маргарита»?

Чырыстон дуне афтæ уæрæх æмæ арф у, æмæ, ууыл дзургæйæ, адæймаг рæстæг æмæ дунейы тыгъдады сæрты кæдæмыты ахæццæ уыдзæн, уый зын зæгъæн у, фæлæ ныртæккæ нæ ныхасы сæр — Куадзæн. Диниртасæг ахуыргæндтæ куыд зæгъынц, афтæмæй ацы бæрæгбон фæзынд æртæ мин азы размæ — рагондзуттаг фосыкуыстгæнæг знæмтæм. Аравийы хурсыгъд фæтæнты цæугæ цард кæнгæйæ уыдон, кæй зæгъын æй хъæуы, мыдтæ нæ хордтой. Сæ царды зынтæ сын æнцонæй сулафыны

фадат нæ лæвæрдтой. Иу æмæ сæ дыууæ хатты нæ бахъуыди хъысмæтимæ удуæлдай тохы бацауын. Алы хатт уæлахиздзау кæм уыдаиккой, фæлæ уыйхыгъд се 'нæхин удты арфы банкъардтой: цыдæр ахæм æнахуыр тых ис дунесконды, адæймаджы бон фæлæууын кæй ныхмæ нæу! Æмæ куывтой алы уалдзæг дæр сæ фосы фыццагзæддæгтæй æрвон дуæгтæм, уæдæ нын нæ фосы нымæцыл бафтауой, уæдæ нын нæ рæгъæуттæ фыдбылыз æмæ рынæй бахизой, зæгъгæ. Лæгъстæмæ сын уæрыкк-нывæндтæ æмæ саныкк-нывæндтæ хастой æмæ уыцы фæтк хуыдтой *Песах* — ома, иронау, *Зæрдæлхæнæн*.

Æппæты райдианы чырыстон дингæнджытæ бæрæг кодтой Чырыстийы *Раудагас* нæ, фæлæ Йæ мæлæт. Йесойы кадæн ком дардтой, хъынцъым кодтой Йæ хъызæмæрттæ æмæ Йæ мæлæты тыххæй, хъыггæнгæ куывтой Хуыцаумæ. Сæ бæрæгбон уыдон дæр кодтой уалдзæджы, фæлæ йын сæрмагонд бон нæ уыд. 325 азы, Nikeйы, Алчерты фыццаг æппæтдунеон æмбырд уынаффæ рахаста, цæмæй Куадзæн бæрæг кæнын райдайой уалдзыгон бонæмиасад æмæ мæйцæлхызæдджы фæстæ фыццаг хуыцаубоны. Уæдæй фæстæмæ Куадзæн сси чырыстон дунейы стыр цины бон нæ Ирвæзынгæнджы *Раудагасыл*.

Нæ фыдæлтæ рагæй фæстæмæ Куадзæн куыд кæнынц, уый тыххæй ирæттæ сæхæдæг дæр æмæ, Ирыстонæн стыр хæрзты чи бацыд, уыцы æндæрбæстаг ахуыргæндтæ дæр сæ рæстæджы фыстой. Лæмбынæг ыл æрдзырдта йæ чиныджы Уарзиаты Вилен дæр. «Ирон бæрæгбæттæ незамантæй абонмæ», зæгъгæ, чи хуыйны, уымæй зæгъын. Ирон культурæ æмæ истори зынаргъ кæмæн сты, уыдон æй хорз зонынц. 1995 азы мыхуыры рацыди, фæлæ йæ ахуыргонд йæхæдæг нал федта. Уымæй размæ йæ къухфыст Мæскуыйы типографиты цалдæр азы фæрахау-бахуау кодта, æмæ-иу Вилен уыцы æрхæндæгæй йæ къух ауыгъта, уый куы зыдтаин, уæд ма йыл фылдæр рæстæг акуыстаин, зæгъгæ. Бирæ цыдæр æрмæджытæ ма йæ бахæссын фæндыди йæ чыныгмæ. Сæ иуы тыххæй мын ацы ран æнæ зæгъгæ нæй. Цæвиттон, Вилен мын бацамыдта, Куадзæны бон тынг æнцонæй банымайæн кæмæ гæсгæ ис, ахæм цымыдисаг формулæ. Æрхъуыды, дам, æй кодта немыцаг математик Гаусс (XVIII æнус).

Ризгæ æнгуылдзтæй фæлдахын, дæс азæй фылдæр кæуыл рацыди, мæ уыцы фыстытæ, фæлдахын Виленæн йæхи фыстытæ æмæ мæ зынаргъ æмгары хъæлæс мæ хъусты зæлы:

«Райсæм цавæрдæр математикон стырæгтæ (величины) а, б, в, г, д:

а = афæдзы нымæц 19-ыл райуарыны фæстæ ма дзы цы уæлдай баззайа, уый;

б = афæдзы нымæц 4-ыл райуарыны фæстæ ма дзы цы уæлдай баззайа, уый;

в = афæдзы нымæц 7-ыл райуарыны фæстæ ма дзы цы уæлдай баззайа, уый;

г = $19а+15$ куы райуарай 30-ыл, уæд ма дзы цы уæлдай баззайа, уый;

д = $2б+4в+6г+6$ куы райуарай 7-ыл, уæд ма дзы цы уæлдай баззайа, уый.

Фæстаг дыууæ стырæджы (г æмæ д) нысаниуæгтæ нын тынг фæпайда уыдзысты нæ хынцинаг кæронмæ скæнынæн. Куыд зонæм, афтæмæй Куадзæн фæкæнынц уалдзыгон бонæмиасады (весеннее равноденствие) фæстæ, уымæ гæсгæ кæддæриддæр æрхауы мартымæ кæнæ апрельмæ. Нымæц $г+д$ 9-æй къаддæр куы уа, уæд уыцы аз Куадзæн æрхаудзæн мартымæ. Йæ боны нымæц та уыдзæн $22+г+д$. Зæронд нымадæй, кæй зæгъын æй хъæуы. 9-æй фылдæр куы уа, уæд та апрельмæ, йæ боны нымæц та уыдзæн $г+д-9$ (зæронд нымадæй)».

Цæмæй ацы нымад хуыздæр æмбæрстгонд уа, уый тыххæй сбæлвырд кæнæм, кæддæра ацы аз Куадзæн æцæгдæр 1 маймæ хауы.

$$а=2005: 19=105, а=10;$$

$$б=2005: 4=501, б=1;$$

$$в=2005: 7=286, в=3;$$

$$г=(19 \times 10 + 15): 30=6, г=25;$$

$$д=(2 \times 1 + 4 \times 3 + 6 \times 25 + 6): 7=24, д=2;$$

$г+д=27$, ома — 9-æй фылдæр у, уыцы æууал та нысан кæны, ацы аз Куадзæн апрельмæ кæй хауы, æмæ йæ уымæ гæсгæ мæнæ афтæ нымайын кæй хъæуы: $г+д-9=25+2-9=18$. Уый, уæлдæр куыд загътам, афтæ — зæронд нымадæй. Цæмæй йæ ног нымадмæ раивæм, уый тыххæй та ма уыцы нымæцмæ бафтауын хъæуы 13. Уæд нæм рауайдзæн 31 апрель. Апрельы та, куыд зонæм, афтæмæй 30 боны йеддæмæ нæй. Уæдæмæ ацы аз Куадзæн хауы 1 маймæ.

Амондджын Куадзæнтæ æрвитут! Уæ хæрзтæмбæллæг æдзард ахуыргонд Уарзиаты Вилен та уыл хæрзаудæн кæнæд!

КАДЗИТÆ ÆМÆ КАССИТÆ

Нарты эпос нæм æрхæццæ кодта нæ фыдæлты дунæмбарынад, æгъдæуттæ, цардыуаг. Уыдон мингай азты дæргъы цардысты Европæйæ суанг ныры Манголы æмæ Китайы онг егъау зæххы тъæпæнты, сæ хæтæнтæ уыдысты Чысыл Азийы, Раззаг Азийы, Сау Денджызы цæгатвæрстæ, Иран, Индостан æмæ а. д.

Кæй зæгъын æй хъæуы, сæ фæндæгтыл æмбæлдысты алыхуызон адæмыхæттытимæ. Уыдон сæ фæд ныууагътой Нарты кадджыты. Уый фæрцы æрхæццæ сты нæ дугмæ. Зæгъæм, эпосы æмбæлæм, кадзитæ, зæгъгæ, ахæм адæмыл. Ахуыргæндты иу хай кадзиты нымайы мифон фæлгонцыл (академик Абайты Васо, Дзиццойты Юри æмæ æндæртæ). Æмæ раст зæгъгæйæ, гуырдызы æмæ сомихы фольклоры æмбæлæм ахæм фæлгонцыл. Гуырдызы мифологийы каджитæ царынц Каджетийы. Сты хин æмæ кæлæн (7, 607 ф.) Сомихы мифологийы каджитæ куы фыдуынд вæййынц, куы та рæсугъд æмæ зæрдæхæлар. Фæлæ уæддæр Артавазды бабастой Масисы хохмæ (7, 106 ф.)

Абайты Васо кадзиты тыххæй йæ хъуыды загъта Ш. Руставелийы поэмæ «Стайы цармдарæг» æвзаргæйæ. «К области мифа относится прежде всего центральный сюжетный узел — похищение Нестан-Дареджан каджами и ее освобождение» (1, 503 ф.). Йæ хъуыды бæлвырддæр кæнгæйæ, Васо дарддæр фыста: «Все, что мы знаем о каджах, напрашивается на демонологическое, а не этнографическое истолкование. Кадж стоит в одном ряду с такими фантастическими существами, как персидско-армянско-грузинское дэв или осет. уайуг «великан». Поскольку термины дэв и уайуг восходят к именам богов, весьма вероятно, что и кадж первоначально — один из персонажей кавказского или азианического пантеона» (1, 504 ф.).

Руставелийы «Стайы цармдарæг» у аивадон-эстетикон зондахасты фæллой. Уый æнæмæнг нымайын хъæуы. Уæдæ ма æркæсæм, цымæ куыд æвдыст цæуы каджиты фæлгонц поэмæйы. Мах ам пайда кæндзыстæм зындгонд поэт Бестауты Гиуæргийы

тæлмацай. Нæ хъуыдымæ гæстæ, ацы тæлмац раст æвдисы поэмæйы идейон-эстетикон бындур, уымæн æмæ автор иуæй тынг курдиатджын поэт уыд, иннæмæй хорз зыдта гуырдзиаг æвзаг Поэмæйы каджитæ не сты нæдæр зинтæ, нæдæр дæлимонтæ-хæйрæджытæ. Чыныгкæсæг базоны, Каджеты паддзах кæй амард, æмæ йæ бæсты йæ хо Дулардухт паддзахы бынаты кæй баззад, уый. Дарддæр рабæрæг ваййы, Дулардухтæн йæ хо фæсденджызы бæсты кæй амард æмæ уый бавæрынмæ сæдæ барæгимæ кæй ацыд, уый дæр.

Каджитæ Нестан-Дареджаны йæ хæдзарæй тыххæй н' аскъæфтой, фæндагыл æй ссардтой æмæ йæ сæ фидары бакодтой рæстæгмæ, цалынмæ Дулардухт фæстæмæ йæ бæстæм не 'рбаздæха, уæдмæ. Дулардухты зæрды та уыди чызгæй йе 'фсымæры фыртæн ус скæнын — фидæны паддзах.

Дæлимонты нæ, фæлæ уæларвон цæрджытыл нымайы каджиты поэмæйы хъайтар Автандил:

*Фæлæ каджитæ кæд, удтау, зæхмæ 'ртахтысты уæларвæй,
Кæд æдфыд не сты, уæд ма сын ис лæджы хуыз та цæй алфæн?*
(6, 217 ф.)

Автандилы фарстæн иугæндзон дзуапп дæтты Фатман:

... «Дæлимон — каджи, — уый сæ ном у, ном цы давы?!
Махау адæм ысты, немæ иу хур каджиты дæр тавы.

*Каджи ном, зæгъгæ, дæлимон, уый сæ уымæн хонынц афтæ,
Зонынц цавæрдæр кæлæнтæ, нæй сæ хины митæн рафтæн*

*.....
Зин, дæлимон сæ дзæгъæлы макуы ма 'гъгъæлæд мачи дæр».*
(6, 218 ф.)

Уæдæ чи уыдысты каджитæ, кадзитæ, къæццитæ? Ацы фарстæн дзуапп дæтгæйæ профессор В. А. Кузнецов фыссы: «Нам представляется, однако, что в осетинском эпосе под исходным мифическим именем каджей скрывается некая этническая группа, вполне конкретная и враждебная по отношению к героям и создателям эпоса. Кадзи осетинского фольклора не только злые духи, но и живые люди, наделенные умом и силой» (3, 67 ф.). Фæлæ историк æргомæй нæ бæрæг кæны, кадзиты номы цавæр адæмыхатт æмбæхст ис, уый.

Историк Козаты Петр, ирон Нарты эпосы историон бындур æвзаргæйæ, кадзиты мифон-эпосон фæлгонц бæтты касситы адæмыхаттимæ (8, 184 ф.).

Чи удысты касситæ? Ацы фарстайæн историк В. А. Якобсон ахæм дзуапп дæтты: «Коренным местом обитания касситских племен были горные местности Западного Ирана в верховьях р. Диялы и ее притоков у северо-западных пределов Элама» (2, 198 ф.). Куыд уынæм, афтæмæй цæмæй кадзиты историон бындур равзарæм æмæ бамбарæм, уый тыххæй нæ бахъæудзæни Кавказы хæхтæй иудзæвгар ахизын, уымæн æмæ нæ фыдæлтæ рагæй фæстæмæ цардысты, уæлдæр куыд загътам, афтæмæй Чысыл Азийы, Раззаг Азийы æмæ 'нæмæнг хъуамæ æмбæлдаиккой алыхуызон адæмтимæ. Уыдонæй удысты касситæ дæр. Уыдон бырстой Цæгат Месопатамимæ æмæ нæ эрæйы агъоммæ 1595 азы хеттаг паддзах Мурсилиейы фæрцы бацахстой Вавилон. Иу рæстæджы афтæ стыхджын сты, æмæ нæ эрæйы агъоммæ 1450 азæй фæстæмæ сæ паддзах йæхи хуыдта «царь Вавилона, царь Шумера и Аккада, царь касситов и царь Кардуниаша» (2, 199 ф.).

Касситæ хæцыдысты Ассириимæ, Эламимæ, бырстой Митанийы паддзахадмæ, уый та уыди хуриттаг, фæлæ сæ сæргъы лæууыдысты индоарийаг династитæ. Ацы паддзахады ма цардысты хурныгуылæн семитаг знæмтæ дæр. Касситы паддзахадæн кæрон скодта Эламы паддзах Шутрук-Наххунте нæ эрæйы агъоммæ 1158 азы.

Сомихы эпос «Давид Сасуйнаг»-ы хъайтар Санасар усæн æрхаста каджиты паддзахы чызджы (9, 78 — 80 ф.). Касситæ Сомихы бæстæм кæддæр цыдæр бар кæй дардтой, ууыл ма дзуры ахæм хабар: Муцæморы сахары уæлмæрдты ссардтой касситаг аивадон дзауматæ: барæн гири Касситы паддзах Уламу-Бурариашы къухфыстимæ (2, 190 ф.). Уæдæ Севаны алфамблай, нæ эрæйы агъоммæ 17 æнусæй фæстæмæ цардысты ирæтты комкоммæ рагфыдæлтæ — сирагтæ (сираки). Гæнæн ис æмæ дыууæ адæмыхатты ам дæр æмбæлдысты кæрæдзиимæ.

Нарты кадджыты кадзитæ лæууынц иуварс. Батрадз сæм бафты Нарты знаг Мукараимæ хæцгæйæ. Кадзитæ хъавыдысты Батрадзыл хинæй рацæуынмæ, фæлæ сæ уый йæ зонд æмæ йæ хъаруыи фæрцы ныддæрæн кодта (4, 231 — 232 ф.). Кадзиты æмæ Нарты æмахастытæ бæлвырддæр æвдыст цæуынц Хуссар Иры, «Нартæ», зæгъгæ, цы чиныг рацыд, уым. Чиныг арæст æрцыд Андияты Барисы æмæ Тугъанты Махарбеджы тексты бындурыл. Уæдæ ацы чынджы мах æмбæлæм Нарты кадджыты Хуссар Ирыстоны варианттимæ нæ, фæлæ Цæгат Ирыстоны варианттимæ. Ам цы кадджытыл цæудзæни

ныхас, уыдоны сæ кадæгæнджытæ хонынц Къæцитæ. Нæ хъуыдымæ гæсгæ (кæд лингвист нæ дæн, уæддæр этноним Къæцитæ хæстæгдæр лæууы этноним касситæм æмæ у рагондæр.

Кадæг «Къæциты дузон Сатана» æвзаргæйæ сбæрæг ваййы, Къæцитæ æмæ Нарт кæй уыдысты сыхаг адæмтæ. Уымæй уæлдай ма кадæджы бæрæггонд цæуы, Къæцитæ сыхагиуæг кæй кодтой Дæллаг Нартимæ — Борæтимæ:

*Дæлнарты зæхмæ æввахс цардысты
Къæциты адæм — лалым гуыбынтæ
(5, 262 ф.).*

Дарддæр сбæрæг ваййы, Къæциты фæсивæды разамонæджы ном Гомрус кæй хуындис, уый дæр. Кадæгмæ гæсгæ, кæд се 'махастытæ бынтон нывыл нæ уыдысты, уæддæр уазæгуаты цыдысты кæрæдзимæ. Къæцитæ кадæджы нымад сты æнæмæт, хъал æмæ ницы уыйас зондджын адæмыл. Ахæм хъуыдымæ адæймаг æрцæуы уымæн, æмæ Нарт Къæциты нымайынц «къуыдыр» сæрджынтыл». Къæциты фæсивæд, сæ сæргъы Гомрус, афтæмæй æрбацыдысты Нарты бæстæм, сæхи аирхæфсынмæ, фæлæ сæхи æнæгъдауæй равдыстой, хъазты рæстæджы Нарты чызджыты тухæнæй мардтой. Уый адыл Сослан Къæцитæй амардта иуы. Афтæмæй Нарт студджын сты Къæцитимæ (263 ф.). Диссаг уый у, æмæ лæджы мардмæ Къæцитæ нæдæр фос, нæдæр цавæрфанды хæзна æрдомдтой, фæлæ Нарты Сатанайы:

*Сатанайы нын кæд туджы фынгмæ
Æрæвæрдзыстут, уæд мах фидауæм!
Кæннæуæд тугмæ туг агурдзыстæм»
(5, 263 ф.).*

Къæцитæ Сатанайы зонгæ нæ кодтой, æрмæст ын йæ ном хъуыстой. Нæ хъуыдымæ гæсгæ, Къæцитæ Сатанайы æрдомдтой сæ мард лæджы сæрмæ йæ зонды тыххæй. Уынгæ та йæ уый тыххæй никуы фæкодтой, æмæ «Нарты мад» алкæмæ йæхи не 'вдыста. Алчи уый аккаг нæ уыд, уæлдайдæр та — Къæцитæ — æнæфсарм, æнæгъдау адæм.

Нартæ Сатанайы бæсты Къæцитæн радтой къулбадæгусы чызджы. (5, 264 ф.). Къæциты дузон Сатана Къæциты чызджыты арвыста Нартмæ кæхцгæнæны хуынмæ. Сæрмагондæй сæ бафæдзæхста, цæмæй йын Нартæ мадырвады бæх йæ фыртæн рарвитой (5, 265 ф.). Куыд уынæм, афтæмæй нæ кæхцгæнæны бæрæгбоныл цæуы æртæ мин азæй фылдæр.

Нартæ уæзданæй сæмбæлдысты Къæциты уазджытыл, хорз

сæ суазæг кодтой, стæй сæ Нарты чызджытæ буцæй рарвыстой. Чызджыты дыууæ къорды кæрæдзийæ куы фæхицæн сты, уæд Къæцциты лæппутæ, сæ сæргъы «зындгонд» Гомрус, афтæмæй Нарты чызджыты бахъахъхъæдтой æмæ сын æнаккаг митæ бакодтой (5, 266 ф.). Уымæй уалдай ма, Къæццитæ æууæнкæй æрцахстой Созырыхъо æмæ Базыджы, семæ сæ акодтой æмæ сæ сæ фидары къулыл байтыгътой (5, 268 ф.).

Сатана куы базыдта, Къæццитæ Нарты чызджытæн тыхми бакодтой, уый, уæд бафæдзæхста Батрадзæн:

Ды мын ныртæккæ

Фæсид Базыг, уæд Созырыхъомæ.

Уæ сæр мæ бахъуыд ыстыр æхсызгон,

Æрвитын дардмæ сымах æз абон,

Уæхи срæвдз кæнут цæсты ныкъуылдмæ,

Цæудыстут иумæ тыхæвзар хæстмæ!

(5, 267 ф.)

Ацы бардзырдæй Сатана йæхи равдыста æфсæддон фæтæджы хуызæн. Батрадз Хуры чызджы фæрцы базоны, Созырыхъо æмæ Базыг кæм сты, уый, ныббырсы Къæццитæм, суæгъд кæны Нарты лæгты, Къæцциты хъалты та сафгæ фæкæны. Цæвиттон, Къæцциты хъалтæ Гомрусимæ æд фос атардтой сæ бæстæм Нарты рæгъаугæс Уазыры (Нарты фосы хызта Тары зæххыты). Йæ фырт Базыг фæфæдис кодта Нартмæ, æмæ дыууæ Нарты, сæ сæргъы Уырызмæг, афтæмæй ныббырстой Къæцциты хъæумæ æмæ сæ мыггагыскъуыд фæкодтой (5, 272 ф.).

Уæдæ нæ цыбыр уацæй рабæрæг. Къæццитæ уыдысты хицæн, цавæрдæр адæмышатт, æмæ сæ кой махмæ æрхæццæ нæ эпосы фæрцы.

ЛИТЕРАТУРÆ

1. В. И. Абаев. Миф и история в поэме Руставели «Vepxistgaosani». В кн.. Абаев В. И. Избранные труды. Владикавказ, 1990.
2. История Древнего Мира. Под ред. И. М. Дьяконова. М., 1989.
3. В. А. Кузнецов. Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа. Орджоникидзе, 1980.
4. Нарты кадджытæ. Дзæуджыхъæу, 1995.
5. Нартæ. Цхинвал, 1975.
6. «Стайы цармдарæг». Цхинвал, 1975.
7. Мифы народов мира в 2-х т. Т 1, М., 1991.
8. Петр Козаев. Аланы-Арии. Владикавказ, 1998.
9. Сасунский Давид. М., 1973.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТÆ

БАГАТЫ Лади

ДЗÆНГÆРÆГ САСТ НÆУ

2000 азы рауагъдад «Ир»-ы рацыди Хетагкаты Къостайы номыл премийы лауреат Джыккайты Шамилы æмдзæвгæты чиныг «Саст дзæнгæрæг». Æмдзæвгæтæ мæ зæрдæмæ афтæ тынг цæуынц, æмæ сæ кæсын ныр цыппар азы дæргъы, фæлæ сæ не 'фсæдын. Цы бон сæм не 'ркæсын, уыцы бон мын цыма цыдæр нæ фæфаг кæны.

Поэты архайд мæм каубийæджы куысты хуызæн кæсы. Дæсны каубийæг рагацау æрцæттæ кæны рæхснæг уистæ. Зæххы фидар сагъд михтыл уыцы уистæй бийы, тæлмытæ æвæргæйæ, кау. Хъавы уымæ, цæмай алы уис дæр æрцахса йæ бынат, æрбада иннæ уисты астæу æмæ ма фехала кауы рæсугъддзинад, алырдыгæй бакæстгæйæ дæр. Хорз быд кауы хæснагæн дæр не ссардынæ, нæдæр уисты сæртæ, нæдæр сæ кæрæттæ кæм тъыстты, уый. Æмæ дзы иунæг уис дæр уæгъдызмæлд нæ кæны: ницы хуызы дын бакомдзæни кауæй раласын. Каумæ къух бакæнæн никæцырдыгæй уызæн. Уымæ у æнæзæрдæхсайгæ фидар. Бафæлвар-ма йæ афæлдахын, асæттын — ахæц ма йыл — раджы рабад! Ницы дын дзы рауайдзæни. Каубийæджы дисаджы аив æрмдзæф фенгæйæ, мæ зæрдыл æрлæууынц Шамилы æмдзæвгæтæ:

Мæ Ир, уыдтæ æнæном æмæ кадджын...

Ысхæц дæхиуыл, дуджы фарн ыссар!

Дæ уарзт нын раттæд ныфс æмæ æхсар,

Цæмай нын уа дæ зæххы рыг дæр адджын.

Дæ хурæй судз нæ удты хæрам арты,

Зæрдæйæ уæнт дæ хъæбултæ бæрзонд.

Ысрухс нын кæн уæздан фæндтæй нæ зонд.

Цæмай нæ хоной дуне-дзыллæ Нартæ.

(7 ф.)

Стихарæзт ма абарæн ис, кæддæр фыдæлтыккон бæрзонд мæсгуытæ чи амадта, уыдоны куыстимæ: рагацау-иу цы дуртæ равзæрстой, уыдонæн дæр-иу сæ фысынтæм бирæ фæракæс-бакæс кодтой. Абарстой-иу сæ сæ цæсты тигътæй иуæрдæм, стæй та иннæрдæм, æмæ-иу сæ сæвæрдтой рагацау агуырд бынæтты æнæ хылычъыты æххуысæй. Дуртæ-иу сæ бынæттæ куы 'рцахстой, уæд-иу афтæ æнгом æрәнцадысты сæ кæрæдзийыл, æмæ-иу сын сызмæлæн ницы хуызы уыдис, къулаæй рафтауæн дæр. Уæлдай бæстондæр та-иу æвзæрстой, фысынтыл цы дуртæ хъуамæ сæвæрдтаиккой, уыдон, цæмæй бæрзонд мæсгуытæ уыдаиккой æмраст, æмлæгъз къултимæ æмæ фидар лæууыдаиккой æнусты. .

Шамил амайы æмдзæвгæтæ дзырдтæй. Æмæ дзырдтæ афтæ диссаджы рæсугъд амад сты, ахæм бæллиццаг кæлæнгæнæг æнкъарæнтыл бафтауынц чыныгкæсæджы, цыма дзырдтæ нæ, фæлæ налхъуыт-налмас фæрдгуытæ сты, арвæрдыныл цал хуызы вæййы, уал хуызы. Æмæ уал хуызæй æрмæст æрттивгæ нæ кæнынц, фæлæ ма зарынц уал хуызы зæлланг-мыллунгæй: иу сæ — рагуалдзæджы фыццаг сыфтæрты цъæх-цъæхид сыр-сырæй, иннæ — хæххон суадоны æрвыг хæл-хæлаæй, аннæ дын дæ хидæйдзаг цæсгом рæвдауы райсомы цъититæй раулаæфгæ рæууон рæсуг уддзæфæй.

Шамилмæ æмдзæвгæты ритмикæйæн ис стыр аргъ, ритм дзы хæлд никуы цæуы. Уымæ гæсгæ йæ поэтикон уацмыстæ кæсын у æхсызгон æмæ æнцон, зарæн дæр сæ ис. Поэт фыдæбон кæны алы дзырдимæ дæр, тыхсы, цæмæй ирон дзырдуаты ссара хуыз-дæр, йæ поэтикон уацмыстæн хъæугæдæр дзырдтæ-хæзнатæ. Архайы, цæмæй, цы хъуыды зæгъынмæ фæхъавы, уый æнкъара чыныгкæсæг æмæ баззайа йæ уды рæбын. Афтæ мæм кæсы, цыма дзырдтыл тухæн кæнгæйæ Шамилы цыхауийы лыстæг хуынчъыты алы дзырд нæ аирвæздзæн. Дæсгай, сæдæгай дзырдтæ бафæстиат вæййынц, цалынмæ сæ йæ поэтикон куыр-дадзы бæстон нæ рацæгъда, уæдмæ. Поэты бахъæуы къахын ирон æвзадзы талынг къуымтæй хъæугæ дзырдтæ æмæ сæ ад-æмы Ныхасмæ рахæссын. Зæгъæм дæнцæгæн:

Знæгтау зæрдæтæ — фыдæххæл (53 ф.)

Нæ зыдтай тугмонцæй хатыр (43 ф.)

Хураууон бады зæронд лæг — мæлдзой (245 ф.)

Ам нал тæрсын хæйрæг æмæ руймонæй (316 ф.)

- Уæд базонæм нæхионтæн сæ уæх (247 ф.)
 Узал мигъ арвыл ныпъпъæзæн (280 ф.)
 Зар, хъуыллау! Ахсæв мæ ирхæфс (280 ф.)
 Зындоны хъургъ куы байдзаг уа бынтон (328 ф.)
 Дæ цъиутæ мын кæнынц мæ хуртуан дадæг (296 ф.)
 Уæд кæндзæн нæ исбон бæр (240 ф.)
Монæн зæххон монцтæ нæй (92 ф.)
 Ныббадт нæ къодийы кæфхъуындар (54 ф.)
Ныррахæн азты бын Уырызмæг (71 ф.)
 Тыхстæй нæ къуымты сайраг у нæ сæр (84 ф.)
 Херыбос — æвзыд (67 ф.)
 Тæлфынц йæ тæмæлы кæмдæрты (127 ф.)
 Нал ваййы налаттæ æмæ змуртæ (113 ф.)
 Карст хуымау гæрæзе адардта дæ зæхх (67 ф.)
 Хæты дæ фыдвæд къотыраей зæххыл (51 ф.)
 Нæхицæн сау цардахъ — нæ къæс (174 ф.)
 Тыгъд быдыры аллон барæг нæ хатын (166 ф.)
 Поэттæ, уыдонимæ Шамил дæр, тынг арæх пайда кæнынц
 метафорæтæй. Æрхæссæм дæнцæгтæ:
 Кæны фæлтæргай хæлд мæсыг ныллæг,
 Ныббадт нæ фарны суадоны кæфхъуындар.
 (82 ф.)
 Автор фæсномыгæй сагъæс кæны ирон поэзийыл, нæ фарны
 суадоныл, уый сур кæны, ома «Кæфхъуындар дзы ныббадт»
 Ирон Ныхасы нал фендзынæ лæг,
 Фæци, мæгуыр, ирон Музæ чызгбындар.
 (82 ф.)
 Ам дæр фæсномыгæй, дæлгоммæ ныхасæй поэт мæт кæны:
 ирон поэзи фæцух ис лæгпоэттæй. Фæлæ йæ зардæ фæфидар,
 Ирыстоны чызгпоэттæ кæй фæзынд, ома «чызгбындартæ» нæм
 кæй ис, уый тыххæй. Æмæ уайдзæф кæны нæ лæппутæн, по-
 эзийы æнæхъару кæй сты, уый фæдыл, æрмæст комкоммæ
 ныхæстæй нæ, фæлæ метафорæйы хуызы:
 Нæ сахъ лæппутæм ахæм хъару нæй,
 Цæмæй Пегасы рацахсой йæ барцæй.
 (82 ф.)
 Шамилы уацмысты арæх фембæлæн ис, адæмæй кæй фехъ-
 усы, ахæм метафорон дзырдбæстытæ: «Фæцæуы, Ир, дæ На-
мысы зæд дард», ома дæ кад фæцæуы (30 ф.) Кæнæ: «Ног аз

нæм æрцыди — аивдзæн нæ цард, Фароны мæстытыл бандзарæм цъæх арт» (80 ф.)

Къостайы хуызæн дæсны ничи пайда кодта иннæ поэтикон мадзал — абарæнтæй.

Адæмæн сæ чындзхонты хъазт

Хæхтæ, къæдзæхтæ хæссы.

Махæн та нæ гæдыты уаст

Мардыл кæуæгау хъуысы.

Ис бакæсæн Шамилы æмдзæвгæты дæр зæрдæмæдзæугæ абарæнтæ.

Нæ зыдтай тугмонцæй хатыр,

Лæгтæ дзæбидыртау фæлдæхтай.

(43 ф.)

Ныр йæ сурæт хурыскастау мысын.

(392 ф.)

Шамилы æмдзæвгæты цы рæнхъ, цы дзырд нæ бакæсай, — фæлыст у поэтикон даритæй. Уымæ ног, нырма нæ поэзийы чи нæма уыд, ахæмтæй дæр. Эпитеттæ: æхцон, хурон, нæртон, æрвон, æрвыг, уаз, бæзнаг, бæрнаг æмæ бирæ æндæр æварццæг миниуæгæвдисæг дзырдтæ рахызтысты æрвылбоны поэтикон ныхасмæ. Кæм æвæрд æрцæуынц, уым та фидæуынц, цыма царæнбонты уым уыди сæ æцæг бынат, афтæ. Иннæрдыгæй та æппæрццæг миниуæгæвдисæг эпитеттæ.. Уыдон Шамилы æмдзæвгæты æмбæлынц бирæ хæттыты:

Ныгъуылынц сау рохуаты цадæг

Хъазуат, ысгуыхт æмæ æхсар.

(216.)

Дымгæ уынгæг хъарæг уынгты хæссы

Хъуысы уæззау хъæрзын дардыл.

(292 ф.)

Нæргæ-уыраугæ арвы тыгъды мигътæ

Æфсæрынц фурдæй.

(128 ф.)

Ис иннæ фарс зындоны тар — ингæн.

(276 ф.)

Сау рохуаты, уынгæг, уæззау, нæргæ-уыраугæ, зындоны тар — æвдисынц поэты зæрдæйы сагъæссаг ахаст. Шамилы поэтикон уацмысты ахæм тар эпитеттæ арæхдæр уымæн æмбæлынц, æмæ йæ уацмыстæн сæ 85 проценты сты «сагъæстæ» Поэт разы

нау йæ абоны хъысмæтæй. Уымæ гæсгæ арæх пайда кæны, æппæрцæгахаст кæмæн ис, ахæм дзырдтæй: хъыг, мæт, зын, хæрам, фыдæх, фæлынд, хин, зыд, сæфт, тас æмæ а. д. Уый хуымæтæджы нау.

Къоста кæддæриддæр тырныдта уымæ, цæмæй йæ ныхас уыдаид аивдæр, эмоционалондæр. «Уый тыххæй йæ ныхас куы фарсты интонаци райсы, куы хъæры, куы йæ æваст фæлыг кæны, куы хъуыдыйады хæйттæй фæуадзы» (Нигер). Зæгъæм:

1. *Фсатийæ зæронддæр
Дауджытæм кæм и?*

2. *Кæй чызг мыл ыскæндзæн зæрдæхалæн хъарæг
Кæй кæуынай риздзæн къæдзæх?*

Ахæм поэтикон мадзæлттæй пайда кæны Шамил дæр:

1. *Фæлæ кæй фæрсынц тугдзых сырдтæ зондæй?
(153 ф.)*

2. *Фæрсын дæ æз бæлвырд æмæ æргом:
Цæмæй дæ стыр? Æрбавдис-ма, цы скодтай?
(51 ф.)*

3. *«Уæдæ куыд цæры дуне! Махыл
Рæстæй цæмæн кæны фыддуг?
(188 ф.)*

Поэты уацмысты арæх æмбæлæм афоризмтыл дæр:
*Ызмисыл аматтам мæсгуытæ,
Быдтам æнæ галæй кæвдæс.
(54 ф.)*

Кæнæ:

*Цæры, уæдæ куыд ваййы,
Хуыснагыл куыдз нæ рæйы!
(64 ф.)*

Дзæбæх арæхсы æвастхæртæй пайда кæнынмæ:

1. *Ехх, мæ бон, Уæрæсе,
Саст сыхъа, æлвыд!
(68 ф.)*

2. *Ох-хай, мæ хæфс дæр ныкъкъуытты,
Нал хъуысы уæрмæй йæ хъæр.
(281 ф.)*

Уарзын æз Шамилы æмдзæвгæтæ кæсын, уæлдайдæр сæ зæллангæнаг рифмæты тыххæй. (Ацы дзырд дыууæ хуызы æмбæлы Абайты Васойы дзырдуаты: «зыланг» æмæ «зæлланг»

Шамилы рифмæтыл дзургæйæ мæм зæлланг бирæ хуыздæр кæсы).

Бæлвырд у, поэт уарзы, йæ рифмæтæ æмцъыкк, æмдзæхст куыд кæной, уый. Ноджы ма уарзы агурын. Æмæ ссары, иннæ поэттæм чи нæй, ахæм ног рифмæтæ:

Кæм дæн æмæ кæдæм дарын мæ фæндаг?

Кæдæм мæ хæссы мигъы стыгау уад?

Мæ сæрма арв — æдзæм æмæ æрхæндаг,

Мæ разы зæхх — æлгъин æмæ æууад...

Байрон фыста: «Арæх рифмæ ахæм зын ссарæн вæййы, æмæ фыссæг цы хъуыды фыссынмæ фæхъавы, уымæй раздæхы æндæр ног хъуыдымæ» Маяковский дæр загъта: «.. рифма — это только один из бесконечных способов связывать строки, кстати, сказать, самый простой и грубый» «Стих должен быть сложен по правилам.. Я не говорю о рифме — она имеет постороннее значение», — уый та Къостайы ныхас у. Пушкин дæр ма сагъæсы æфтыди рифмæйы тыххæй:

Рифма — звонкая подруга

Вдохновенного досуга.

Вдохновенного труда.

Ты умолкла, онемела

Ах, ужель ты улетела,

Изменила навсегда?

Фæлæ ацы стыр фысджытæй æнæрифмæ æмдзæвгæтæ иу дæр нæ фыста. Нæхи Къоста ма иннæты хъауджыдæр рæнхъы-ты мидæг дæр æвæрдта рифмæтæ:

1. *Хур судзы.. Уырыззы*

Хæрынæн бæззы.

Чи хъæдæй рæгъæдæй

Сырх мæнæргъ хæссы.

2. *Æркарстам, æрластам*

Нæ хортæ, нæ хос.

Чи кусы йæ мусы,

Чи 'лвыны йæ фос...

Зын куыннæ уыдзæн Шамилаен дæр рифмæтимæ тухитæ кæнын, фæлæ, æз куыд хатын, афтæмæй поэт раджы сæвæрдта саргъ уыцы хивæнд емылыккыл — рифмæйыл. Цыма йæ рохтæ ныр поэты фидар къухты сты, афтæ мæм кæсы. Шамил рифмæты ахæсты нукуы бахауы. Нæ, фæлæ ма рифмæтæн сæ тæккæ

зәллангәнджытә сәхәдәг кәсынц бардары цәстәй поэтмә,
әмә әз фәраздәронәй згъорынц йә фыссәны бынмә.

«Саст дзәнгәрәг» кәсгәйә фиппайын: поэт уарзы фыссын
йә уацмыстә дзуарәвард рифмәтимә.

Нәй зәххыл фыды уәзәг мә бәстән,

Цотән бын нә ныууадзы хәтой.

Дурау маст нә Кәвдәсы әрбәстон,

Ирән нәй цәугә донау әнцой.

(132 ф.)

Ис әм фәрсәй-фәрстәм рифмәтә арәх.

Поэты уацмыстән сә иу хай сты сонеттә. Уыцы формәйи
рифмәты хабар куыд зын у, уый чи нә зоны! Фәлә ам дәр
рифмәты быд хәлд нукуы вәййы. Зәгъән ис, ирон поэттәй
сонеттә дәсныдәр чи фыссы, уйдонимә ис Джыккайы-фырт
дәр. Дәнцәгән мә фәнды әрхәссын иу сонет әнәхъәнәй:

Нындзыг мә зәрдә, нал әм хъары маст.

Хъәцын әнцад мә тыхст әмә мә рыстыл.

Ныр нал дән әз мә фыдәлтәй сәрыстыр,

Ныр нал кәнын мәхи фәлтәрәй хъаст.

Фәци мә цард. Цәмә ма у мә каст?

Мә фыдәнән нә тагъд кәны Барастыр.

Нә аудынц уәларвон тыхтә растыл,

Мә кувынәй фыдгулы ных нә саст.

Нә радта тых нә адәмән мә зарәг,

Әз не срух кодтон уйдонән сә зонд.

Нә разындтән мә магуыртән сә дарәг.

Цы бакәнон? Әварәз ләг — тәссонд.

Әз фистәг дән, мә фыдбылыз та — барәг.

Мә цәуәнты сындзын теләй — әмбонд.

(179 ф.)

Къостайы строфатә арәзт сты дыгай, әртыгай, фылдәр та
цыпшәргай рәнхытәй. Ис әм, фәндзгай, әхсәзгай рәнхытәй
арәзт строфатә дәр. Шамилы әмдзәвгәтә дәр фыст сты ахәм
формәтәй. Ис әм әндәр формәтә дәр. Йе 'мдзәвгәтә йын
куы кәсай, уәд уайтагъд адәймаджы хъус әрцахсы Къостайы
«зәрдәйи сагъәсты» мелодитә, ритм әмә музыка.

Къоста: «Зымæг нæ хæхты цух нæ уадзы».

Шамил: «Нæ зæхх æнхъызт цъыфау лæцъыры».

Къоста: «Халон баргъæвст сындзыл».

Шамил: «Иры хуым — зæрæстон».

Куыд уынаæм, афтæмæй Шамилы æмæ Къостайы æмдзæвгæты формæтæ сты бирæ цæмæйдæрты æмхуызон. Исчи зæгъдзæни, Шамил барæй афтæ кæны, фæзмы Къостайы поэтикон формæтæ. Уæдæ уал хатты барстон æз мæ ныхасы дыууæ фыс-сæджы уацмысты хуызтæ кæрæдзийыл, фæлæ мæ фæсонæрхæджы дæр дзырд «фæзмы» никуы фæзынди. Мæнмæ афтæ кæсы, цыма ацы ран Къоста æмæ Шамилæн сæ удиконд афтæ у. Иу сæ кæны, сæ поэзийы идейон ахаст æмхуызон кæй у, магуыр æфхæрд адæмы бартыл тохæн æй кæй снывонд кодтой, уыцы хъуыддаг. Шамилы æмдзæвгæтæн сæ фылдæр сты сагъæстæ. Къостайы уацмыстæ дæр, йæхи загъдау, «зæрдæйы сагъæстæ» хуыйнынц. Сагъæстан та сæхи хибар формæ ис, сæхи ритмикон ахаст. Хъæлдзæгдзинад цы уацмыстæ æвдисынц, сæ апп цины монц кæмæн у, уыдоны хъарæджы ритмимæ никуы схæццæ кæндзынæ. Шамил дæр, йе 'мдзæвгæтæ фæлдисгæйæ, цæуыл фæмæт кæны, уымæ гæсгæ æнæбары рауайынц сагъæсты формæтыл, æнкъард ритмикæйыл.

Къоста «Ирон фæндыр» мыхуыры уадзынвæнд куы скодта, уæд 1897 азы 20 августы Андухъапармæ фыста: «За время своего лежания, я окончательно обработал свои осетинские стихотворения и некоторые из них, говоря не хвалясь, поразительно хороши. Надо будет их издать наконец» Афтæ мæм кæсы, цыма Шамил йæ чиныг «Саст дзæнгæраг» мыхуырма куы лæвардта, уæд йæ бон уыди загъын Къостайы ныхæстæ: «æмбисонды хорз» сты. Æмæ раст загътаид. Йæ поэтикон сфæлдыстады, мæнмæ гæсгæ, ацы чиныг ахсы ахсджиаг бынат, кæд хъысмæтæвдисæг нæу, уæддæр.

Советон дуг куы фæцис æмæ демократты рæстæджы æргом ныхасы бар куы фæуæлахиз, уæд бирæ фысджытæ сулæфыдысты риуыдзаг, уыдонимæ Шамил дæр. Фервæзтысты партийы цензурайæ. Чиныгкæсæг дæр æнхæлмæ касти ног уацмыстæм, фæлæ. Цардысты æмæ, дам, уыдысты æртæ хъочах æфсымæры. Куыстой, архайдтой æмæ скодтой бирæ фос, бирæ исбон. Фæскуыст-иу изæрай хорз бахордтой. Уый фæстæ-иу сæхи лыстæнмæ баппæрстой æмæ-иу скуывттой: «Табу дын, иунæг

Хуыцау, æмæ нын ацы цард нæ къухæй ма байс!» Джыккайты Шамил та уыцы бонты журнал «Мах дуджы» 1988 азы 7-æм номыры фыста ардхæрæгау: «Традици фарн у Фыдæлты фарн мæрдтæм нæ цæуы. Поэзи адæмы зæрдæты хъæлæс у. Ирон литературæйы традицитæ сты революцион-демократон идейтæ, граждайнаг лæгдзинад, адæмондзинад, рæстæджы риссаг фарстытæ æвзарын. Уыдон абон, революцион рацарæзты заман, хъуамæ ногæй сæ тыхы бацæуой. Уыдон сты нæ хæрзæджыты фæдзæхст, уыдон нын амонынц нæ хæс, нæ нысан, нæ фæндаг». Æмæ додойгæнгæ зæгъы: «Уыдоныл йæ зæрдæ чи ивы, уый гадзрахатæй цæуы сæ аразджытыл, адæмыл, нæ рæстæгыл, уый абон хæрзиуæгджын куы уа, уæддæр райсом уызæн адæмай хъодыгонд æмæ йæ бынат — рохуат».

Поэт хус ныхæстыл не схæцыд, фæлæ йæ дыстæ арф басчыл кодта æмæ райдыдта архайын. Фыццаджыдæр уал, кæд Къостайы литературон традицитыл лæуд у, Къостайы зондахастыл хæст у, уæд хъуамæ царды дæр уа йæ фæдон, ирон адæмы, Ирыстоны патриот — Къостайау. Бирæ ирæттæ сæ риу тымбылкъухæй фæхойынц, æз ирон дæн, зæгъгæ, бирæ уарзын мæ Ирыстон! Афтамæй та Ирыстон чи у, цы у, уый нæ зонынц. Никуы уыдысты Къостайы райгуырæн хъæу Нары, нæ алаууыдысты Къостайы уæлмæрды уæлхъус Ирон аргъуаны кæрты. Никуы бакастысты «Ирон фæндыр», Къостайы «зæрдæйы сагъæстæ», нæ фæразынц сæхи мадæлон æвзагыл дыууæ ныхасы зæгъын. Шамил цалынмæ фыссæг не сси, уæдмæ, мæ Ирыстон, зæгъгæ, «æфсармы» кодта зæгъын. Уæдмæ базыдта йæ мадæлон æвзаг, йæ адæмы истори. Базонгæ ис, Ирыстон цæмæй сæрыстыр у, цæмæй Ирыстон у, уыдæттимæ. Фистæгæй ацыд, абарста йæ къахдзæфтæй райгуырæн зæххы уæрх дæр æмæ дæргъ дæр, хæххон къахвæндæгтыл хилгæйæ æмæ быдырон лæгъз фæндæгтыл згъоргæйæ, «Схлитæй Сечермæ», «Дзомагъæй Черменмæ. Базонгæ Дæргъæвсы рагфыдæлты зæппæдзтимæ. Фехъуыста Хъобаны Алыккаты Хазбийы зарæг, фыййæутты арты цур бадгæйæ, скасти Уæлладжыры бæрзонд фыдæлтыккон мæсгуытæм, бадти Нарты Ныхасы дуртыл Куырттаты, ахызти Хуссар Ирыстонмæ, табу кодта Бурсамдзели-хохы сыгъдæг Бардуагæн, Тибы Таранджелоз æмæ Цъæйы Рекомы дзуæрттæн, Дыгургомы Уазы-цъуппы раз лæууыд йæ зонгуытыл. . Поэт сахуыр кодта Къостайы, Арсени, Секъайы, Елбыздыхъойы литературон бынтæ, Нарты кадджытæ, ирон

фæльклор, ирон фысджыты дыккаг æмæ æртыккаг фæлтæрты сфæлдыстад. Уæдмæ йæ æрбайæфта Советон Цæдисы фехæлды стыр трагеди. Йæхи цæстæй федта: Цхинвалы горæты бынмæ Звиады æрра куйыты ныхмæ ирон лæппуты цардæгас гæрæн. Цæгаты та хьулгъайы ныббырст. Туг кæлы, ирон адæм мæлынд ам дæр, Хуссары дæр. . Фæлæ уыцы æмтæры цард, змæст чи басабыр кæна, ахæм тых нæй. Фæзындысты ног æлдæрттæ, раздæры тугъиртæй æдзæсгомдæр, æнæхатырдæр, карздæр. Поэт уыны: Къоста цы социалон-историон уавæрты цард æмæ арæзта ирон бындуртæ, уыцы æхсæнадмæ та фæстæмæ æрыздæхти бæстæ.

«Къостайы дуджы цы тохы бон уыд, уый та ныл ногæй ныккодта» (Нафи). Уымæ гæсгæ Къостайы хуызæн сисын хъуыди ног революцион-демократон идейæты тырыса. Æмæ Шамил дæр йæ пъеройы фындзæй архайдта, йæ бон куйд уыд, афта. Йæ рæстæджы Къостайы «Додой» систа тох кусæг фæллогæнæг адæмы барты сæрыл. Ныр та йæ йæхимæ райста Шамил.

Фæлынд заман, сыдынд рæстæг, мæнгард!

Нæ царды цыд нын раздæхтай зыгъуыммæ.

Нæ адæм сæфынц, — батардтой нæ къуыммæ.

Нæ хурхмæ нын ныддардтой, джауыр, кард.

(134 ф.)

Поэты æндавынц уыцы тыхст рæстæджы æппæт цаутæ дæр, æхсæнады цы риссаг фарстатæ фæзынд, уыдон. Мæгуыр адæмæн фехæлдтой сæ сабыр цард. Адæмы сыстын кодтой сæ цæрæн бынæттæй, тыхст лигъдæттæн карон дæр нал уыд, схæтæнхуаг сты. Шамил фыссы:

Ныттыппыр зæхх нæ маст æмæ нæ хъыгтæй,

Нæ дур-дадзинты нал цæуы нæ рыст....

Æваст нынкъуыст, ыстæлфыди, ныррызт,

Æнхъæвзы мæр нæ туг æмæ цæссыгтæй.

(137 ф.)

Поэты æндавы Цхинвалы — тохгæнæг горæты — легендарон уавæр дæр æмæ зæгъы:

Цхинвал, Цхинвал — мæ судзгæ цæф, мæ рыст,

Æвзыгъд ысты дæ чызджытæ, дæ фырттæ...

Хуыцау сын раттæд цард æмæ æнтыст!

Дæ цыты раз лæмæгъ ысты мæ дзырдтæ, —

Уызæн дæ ном нæртон кадæджы фыст.

(139 ф.)

Рох дзы нæу Къостайы цырты хъысмæт Къахеты зæххыл —
срамыгътой йæ звиадонтæ:

*Уары сау къæвда урс хæхтыл, уары,
Арв уынаргъы, йæ тугтæ кæлынц.
Зæхх æрныгъуылди тарст зымау тары,
Арвыл зæдтæ хæкъуырццæй кæуынц.*

(144 ф.)

Риссы поэты зæрдæ, уыцы тыхст, мылазон дуджы йæ иунæг
хъæбулæй чи фæцух, уыцы зыбыты иунæг мадыл дæр:

*Халас талынг хъæу æмбæрзы,
Уасы хæлд агъуыстæй уыг.
Охх, мæ буц хъæбул кæм хъæрзы?
Охх, мæ риуы сцæм ис хъыг.*

(22 ф.)

Кæддæр Къоста фыста:

*Адæмæн зæхх у сæ дарæг..
Азар! Ракæн мыл-иу хъæрæг.
«О, мæ бон-иу зæгъ, —
Байстой нын нæ зæхх!»*

Хъæрæггаг у абон дæр нæ уавæр. Шамил зæгъы: «Знагтæ
атыдтой Чысангом. Фæсарæн аздадысты Хъуд, Тырсыгом
зæххытæ. Мах нал у Дайран. Нæ адæм та цæрынц, цыма ныл
ницы æрцыд, афтæ»

*Мысы кæддæры, раздæры цард, мæт кæны йæ фесæфтыл:
О ме стыр фыд, дæ фарны хур ныл каст,
Уыдис нын хуым, уыгæрдæн æмæ дарæн.
Нæ Иры зæхх йæ астæуыл фæсаст,
Дæ уæлмæрд баззад сау бонты фæсарæн.*

*Мæ фыд, уыдис дæ рухс бадæн быдыр,
Лæмæрстай йын йæ саумæрæй æлутон.
Æрцæрдзæн не знаг уыцы зæххыл ныр,
Ирон уæлмæрдыл адардзæн йæ гутон.*

(66 ф.)

Поэт тæхуды кæны сабыр цардмæ, уымæн æмæ хæст не
'нцайы, нæй адæмты 'хсæн фидыл:

*Тæхуды, сæрибарæй ацæр,
Æнæмæтæй арвит дæ бон.*

(10 ф.)

Фæлæ нæй сабырæй, сæрибарæй иу сахат дæр ацæрæн. Æмæ уæд фидыд дæр нæй.

2001 азы тъянджы мæйы 20-æм бон «Рæстдзинад»-ы уацхæссæг Абайты Арбилянæйæн Шамил фæдзырдта йæ загъинæгтæ. Абиан фæрсы «Нæ бæстæйыл æрцыд стыр исторон цаутæ: фехæлд тоталитарон импери. Ралæууыди демократон дуг Фæзынди дзырды бар. Уыдон дæм фаг хæрзтæ нæ кæсынц?» Шамил радта дзуап: «Цы 'рцыд, уый мæ уд зоны. Фехæлд адæмон паддзахад, адæмты Цæдис. Уыимæ фехæлд адæмы зæрдæ. Фæзыгъуыммæ зондахаст. Хæлардзинады аныхъуырдта фыдæх. Нал ис æфсарм, нал ис кад курдиат æмæ æгъдауæн. Стыр ахуыргонд гæвзыккæй цæры. Куы схъуыр-хъуыр кæны тæрсгæ-ризгæ, уæд ын хицау фæзæгъы: «Разы нæ дæ, уæд дæ бар — дæхи, ацу дæ куыстæй» Кæдæм? Уынгмæ? Бырондонмæ? Афтамæй йæ куыдзы бон зоны æмæ йæ дзыхыл хæцы. Уый дын æргом дзырды бар. Ахæм у кусæг æмæ зæхкусæджы цард дæр».

Шамил цы фарстытæн дзуаппытæ фæлæвардта, уыдон æххæстæй ссарæн ис поэты поэтикон уацмысты сæрæйкæронмæ. Ног демократон дуджы нал и кад мæгуыр лæгæн йæ куыстæн. Фæзынд æлдар. Æлдар кæм уа, уым та æнæмæнг фæзыны цагъайраг дæр. Царды хицæуттæ систы кусджытæ нæ, фæлæ стигъджытæ. Нал ваййы æфсарм, цæсгом, тæригъæд. Поэт фыссы зæрдæрисгæйæ:

Нæй арвы бын æгъдау æмæ æфсарм.

Тыхми — закъон! Бæсты хицау — гуымиры.

Фæйнæрдæм тонынц не знæгтæ мæ Иры,

Йæ уæздан туг ын сау Хъандзæргæс цъиры.

(135 ф.)

Уацхæссæг Шамилы куы бафарста, уавæр айвынæн цы аразынц аивады кусджытæ, поэттæ, загъгæ, уæд поэт дзуапп радта: «æрымыс Пушкины «Поэт» Цалынмæ йæ Аполлон суæлмонц кæны, уæдмæ поэт ваййы адæмы фыддæр... Сгуйхтæн фадат хъæуы. Хъæуынц тох æмæ тæссаг замантæ. Уæд хицауады дæр бахъæуынц куырыхон æмæ хъомысджын лæгтæ. Фæлæ фæваййы тæссаг заман, ахицæн ваййы хæрзты, хæрзгæнджыты мисси, нал фæхъæуынц, æмæ сæ хицæуттæ ассонынц иуварсмæ. Ахæм уавæры сты аивады кусджытæ, поэттæ дæр»

Ацы дзуап Шамил уагъды, аһабәстон ахъуыдыгәнгәйә нә радтаид. Поэт у йә дуджы фырт. Дуг цы домы, уый аххәст кәны, райгуырән бәстәйән кәм тынгдәр риссы, уым ис йә бынат. Шамил у йә адәмы патриот, тохгәнәг поэт.

Уацхәссәг фәрсы Шамилы: «Дә хъуыдытә агар карз кәй сты, уый дәхәдәг нә хатыс?» Поэт дзуап дәтты: «Цард мын мә зәрдә куыд агайы, афтә дзурын».

2003 азы 15 октябры Нафи «Рәстдзинад»-ы ныммыхуыр кодта уац «Ахуыр кәһәм Къостайы демократизмыл». Ахәм ныхәстә дзы ис: «Чи зоны, исчи зәгъы, ома хицәутты фарс хәцын, кәһә нә хәцын ам цы лыг кәһы?.. Ис нә интеллигенцийә ахәмтә, нә фысджытәй дәр. Әмә сын әз зәгъинаг дән иу хуымәтәг хъуыды. Никәмәй домын Къостайы, стыр ахсәнадон тохгәнәджы фәзмын. Сфәлдыстадон хъуыддаджы фәзмынәй хәрзиуәг нә цәуы. Фәлә Къоста фарста әвәрдта цәхгәр: «Кәй фарс хәцыс — адәмы әви хицәутты?»

Ацы фарстән Шамил дзуап радта 1994 азы йе 'мдзәвгә «Фәдзәхст»-ы:

Поэт дән әз — Чырыстийау нә уарын

Зылынай, растәй алкәмән мә уарзт.

Әз тугцьир әмә залымән нә барын,

Зәгъын: әлдарән никәд уызән барст!

Нафи дзуры поэты идеалы тыххәй: «Поэзийы (дзырдаивады) әрдзыхәд кәддәриддәр баст у, поэты зонды цы идеал ис, ууыл. Уыцы идеалы цәстәй поэт кәсы йә дуджы ахсәндзардмә. Царды реалон фәткәй идеалы 'хәстә кәддәриддәр бирә быдыртә ис. Гье, әмә поэт реалон царды фәткәмә фәкәсы критикон цәстәй...» Шамил фыссы йе 'мдзәвгә «Нә царды хицәутгән»-ы:

Уәрәсе ныр уә хәдзар у багуыдәр.

Уә исбон ыстәм адәмәй, зәххәй.

Нә цард нын байстат хин әмә тыхәй,

Ыскодтат мах цагъайрагәй мәгуырдәр.

Әз та цы дән? Хәдзаргәнәг — кәйдәрон.

Куыд уын дарон мә дәндагәй цырагь?

Нә маст — цьәх арт, уый басудздзән сымах.

Әрцәудзән тагъд уә хьомысән йә кәрон.

Бәлвырд у, поэт фидыды цәстәй кәй нә кәсы, кәй фарс у,

уыцы фарстамæ. Уацхæссæг поэты фæрсы: дин адæмæн у ныфсы хос, дæуæн та? Дзуапп уыди: «Дин у ныфсдæттæг. Уый адæймаджы кæны фæсдзæуин, дæлдзынг, божья тварь. Кусыны бæсты кæны кувын. Фæлæ кæрæдзийæ иртасын хъæуы дин æмæ уырнынад. Уырнынад хуымæтæг æмæ æнæхин æнкъарæн у. Къох æмæ къуыппæ куывды чи цыд, уымæ динæн йæ тæф дæр нæ уыд. Дин та у политикайы къабаз». «Атеист дæ?» — фæрсы йæ уацхæссæг. — «Æз дæн пантеист. Мæ кувæндон у Æрдз. Табу кæнын йæ бæркадæн, дис кæнын йæ фидауцыл. Ме сфæлдисæг у Куыст. Æууæндын зондыл. Мæ уд хъарын уарзондзинадыл». Уацхæссæг та йын зæгъы: «Хуыцаумæ бирæ хæртæ ис». — «Æз сæ нæ уынын, — зæгъы поэт. — Ацы дуне Хуыцауы дуне нæу. Уыйбæрц хæрам æмæ фыдæх кæм ис, уым Хуыцауæн бынат нæй. Мамайы дæрæн, фюреры сæфт. Рæстдзинад у революци. Рæстдзинад у Къостайы «Додой».

Шамил 1990 азы фыста зæрдæсастæй:

*Нæ зæххыл цард мæнгæфсон у фынау,
Нæй хос мæ тыхст, мæ уд æмæ йæ рыстæн...*

Уыди æрæджы кувæндон гæныстон,

Ныр Лениныл фæуæлахиз Хуыцау.

Фæлæ уæддæр йæ цæстæнгас нæ ивы:

Нæ дæн уырдæг — муртак кæнæ чырыстон,

Æз партийæн хуымилийæг нæ фыстон.

Ныр аргъуанæн нæ уыдзынæн хуындзау.

(176 ф.)

90-æм азты иууылдæр дингæнджытæ, Хуыцаумæ кувджытæ систы: советон цардыуæг фæбынæй, æмæ ма цауыл æууæндыдаиккой адæм, цæй ныфсæй ма цардаиккой? Шамил уæддæр фидар хæцы йæхи зондыл æмæ схæцыд Хуыцауимæ быцæуыл.

О стыр Хуыцау! Кæд искуы дæ æцæг,

Кæд сæнтыст ацы сæфт дуне дæ дзырдæй,

Кæд нын хъысмæт ды сныв кæныс бæлвырдæй,

Кæд дæ нæ цард, нæ хъуыддæгтæ хынцæг,

Кæд хъызæмар дæ фæндæй кæны лæг,

Кæд нæ ды скъæрыс раууаты мæгуыртæй,

Кæд нын æлдар ды саразыс лæгсырдæй, —

Уæд дын зæгъын: нæй де сконды æгъдау,

Уæд ды нæ фыд нæ дæ, фæлæ фыдгæнæг.

Уæд мах хъæрзынæй мах ранмæ æрхау!

(243 ф.)

«Религиозные объединения отделены от государства», — зæгъы нæ Конституци. Ног хицауад та сæ тыххæй «паддзахадон» кæны, æмæ уыдон дæр йæ хъуызæттæ систы... Хицауад дини аууон кæны йæ сау хъуыддæгтæ. Урс Хæдзары адæмы æвзæрст депутатты сармадзантай дæрæн кæн, стæй та рацу æмæ аргъуаны Хуыцаумæ кув! Уæдæ 1993 азы трагикон цаутæн куыд схонæн ис? Ног хицаутты дуг цас фидарæй-фидардæр кæна, уыйбæрц æдзæсгомдæрæй æвдисдзысты сæхи ног æхсины лæгтæ, æрцæуæг æлдæрттæ, хи адæмы уайганæг Биайы-фырттæ æмæ нæ тархоны лæгтæ.. Æмæ та уæд ирон адæмы бахъæудзæни ног Къостаты, ног Цомахъты сæр, æмæ, куыд уынын, афтæмæй Шамилы поэзийы сæр дæр!

«Поэт, æппæты фыццагдæр хъуамæ уа къæрцхъус, — фыссы Нигер. — Канд хъустæ 'мæ цæстытæй нæ, фæлæ ма хъуамæ зæрдæйы тугдадзинтæй дæр хъуса 'мæ уына поэт. Адæмыл кæд дыгай цæстытæ 'мæ дыгай хъустæ ис, уæд поэт та хъуамæ æппæтæй дæр уа цæстытæ 'мæ хъустæ. Адæймаг кæд адæймаджы ныхас хъусы 'мæ æмбары, уæд поэт хъуамæ хъуса 'мæ æмбара, адæймагæн йæ ныхбынты тугдадзин куыд цæвы 'мæ цытæ дзуры, уый. Поэт хъуамæ хъуса, уына 'мæ æмбара адæмы цин, сæ сусæг улæфт, дымгæйы хъаст, сыфтæрты сыф-сыф, суадоны сыр-сыр, дидинæджы базмæлд, æртахы ферттывд, хуры цин, мæйы мидбылхудт» Æвæццæгæн, Нигер ацы ныхæстæ æнæмæнг сфæлхат кодтаид, Шамилы чиныг «Саст дзæнгæрæг» куы бакастаид, уæд. Уымæн æмæ абоны дуджы Ирыстоны адæмы царды цы ррисаг фарстатæ фæзыны, уыдон сты Шамилы поэтикон уацмысты сæйраг темæтæ.

Къостайы хæстæгдæр фæдонтæ æмæ æмтохгæнджытæй, йæ революцион-демократон традицитæ ирон литературæйы абоны бон дарддæр чи хæццæ кæны, уыдонæй иу у Шамил. (Йæ мыггаг ын нал загътон, мах, чиныгкæсджытæ, фырбуцæн Къоста, Арсен, Секъа, Елбыздыхъо, Созыр, Нигер, Барон, Нафи æмæ иннæтæн сæ мыггæгтæ куыд нал фæзæгъæм, афтæ). «Саст дзæнгæрæджы» уацмыстæй бирæтæ сты нæ тыхст цардыл сагъæстæ, адæмы бартыл тохы зарджытæ. Уымæ фыссæг йæ циныл æфтауы, йæ хъыгыл хъыг кæнын кæны чиныгкæсæджы дæр. Афтæ мæм кæсы, цыма цард ахæм рухстауæг курдиæттæ арæх нæ ратты. Куы ратты, уæд та сæ мах нæ рахатæм. Цы сты мæ уæлæнгай ныхæстæ? Галопом по европам! Шамилы поэтикон сфæлдыстад у бæстон, биноныг иртасыны, уæрæх монографи ныффыссыны аккаг. Æмæ мæ уырны: фæзындзысты ахæм арф анализгæнæг куыстытæ.

Дзæнгæрæг саст нæу, дзæнгæрæг сиды фæдисмæ!

Редакторы фиппаинаг. Бирæ фæсагъæс кодтам: рауадзæм æви ма рауадзæм Ладийы уац? Фæстагмæ скарстам: фæцыбыртæ йæ кæн, стæй йæм, йæ хъуыдытæм нæ бавналгæйæ, дзæбæх базил, уæд ын рауадзæн ис. Æмæ йæ кæд журналкæсæджы размæ хæссæм, уæддæр ын хъуамæ йæ сæйраг аипп бацамонæм: уацы нæй арф профессионалон анализ уацмыстæн, у уæлæнгай афæлгæст. Къоста æмæ Шамилы сфæлдыстад æрвадиуæг кæнынц, зæгъгæ, ахæм хъуыды зæгъын æнцон у, фæлæ йæ хъуыд-дагæй равдисын хъæуы. Шамил дæр Къостайау абарстытæй æмæ эпитеттæй пайда кæны кæнæ йæм ямбæй (йе та дактилæй, йе та амфибрахийæ) фыст æмдзæвгæтæ ис? Æмæ уый цас диссаг у? Ахæм фæрæзтæй æмæ бæрцбарæнтæй, стихамадæй не 'взыгъд, æвæллайгæ графомантæ дæр пайда кæнынц, æмæ сæ уый тыххæй Къостайы традицитæ хæссæг рахонæм? Æниу алы рæстæджыты æмæ социалон уавæрты цæрæг авторты сфæлдыстадон бынтæ кæрæдзиуыл рабар-бабар кæнын дæр цас бæллиццаг хъуыддаг у — магъа. Мæнмæ гæсгæ Къоста æмæ Шамилæн сæ дунуынынад, сæ зондахаст, сæ удыхъæд, сæ курдиат бынтон фæйнахуызон сты. Иугæр сын се 'хсæн исты удхæстæгдзинад, йе та курдиаты æнгæс авналæнтæ бафиппайдтай, уæд та сын хъæуы сæ иумæйаг миниуджытæ биноныгæй райхалын, раиртасын, амцæф-уымцæф куыстытæй ницы уайы. Уыдæттæ уацы автор йæхæдæг дæр æмбары, æмæ ма сыл цы дзурæм...

Исчи бафæрсдзæн: уæдæ цæмæн хъæуы ахæм аипджын уац мыхуыр кæнын? Мæ дзуапп: уадзæм æй, кæд мыййаг йæ фæдыл исты полемикæ расайд, зæгъгæ, уый охыл. Фæстаг рæстæджы нæ Цæдисы куыст бынтондæр бамынаг, нæ фысджытыл цыма пъæззы ныббадт, уыйау бандзыг сты, алчи сæ йæ хъузджы аныгъуылди. Литературон сфæлдыстад та цардæгас процесс у, ныхас кæнын ыл хъæуы, хъуамæ хорз æмæ 'взæр кæрæдзийæ иртæстæуа. Раст зæгъы Лади: Шамилы сфæлдыстад (стæй канд Шамилы нæ) биноныг иртасыны аккаг у. Мах дæр Ладимæ иумæ бæллæм: бæргæ, куы нæм фæзынид æцæг иртасджытæ, курдиатджын критиктæ!

Гъе, мардзæ, исчи!

УÆРÆХ ФÆНДАГ НОГ ЧИНЫГÆН

«Ирон литературæйы сæйрагдæр æнтыстытæй иу у Брытæиаты Елбыздыхъойы драмон сфæлдыстад. Уымæн стыр ахадындынад ис ирон национ культурæйы. Елбыздыхъо фидар бындур æрæвæрдта ирон драмон аивадæн, йæ уацмысты фæрцы фæзынд æмæ рæзт ирон театр. Драматург нæ фысджыты фæлтæртæн радта драмон уацмысты хуызæгтæ алы жанрты, фæлæ уымæй уæлдай сбæлвырд кодта ацы аивады этикон æмæ эстетикон домæнтæ æмæ идеалтæ дæр: йæ уацмыс «Маймули рухсаг, æгас цæуæд Ирон тиатр» уыдис ирон драмон æмæ театрон аивады манифест. Цард ивта, ног рæстæг домдта ног аивад, æмæ йын Елбыздыхъо снысан кодта йæ рæзты фæндæгтæ»

Афтæ райдайы филологон наукæты кандидат Джыккайты Зæринæйы монографион куыст «Ирон драмæйы зæрингуыр» Чиныг арæзт у разыхас, цыппар хайæ æмæ кæронбæттæнæй. Зæринæ йæ куысты райдайæны сбæрæг кодта йæ хæстæ. Æмткæй æрдзырдта Елбыздыхъойы драмæтыл. Цыбырæй загъта, драматурджы сфæлдыстадон курдиат, йæ уацмысты бæрзонд аивад арф кæй иртæстой æмæ æвдыстой зынгæ литератортæ æмæ зонады кусджытæ: Гæдиаты Цомахъ, Тыбылты Алыксандр, Леонид Семенов, Нигер, Хæдарцаты Азæ, Джусойты Нафи, Салæгаты Зоя, Дзуццаты Хадзы-Мурат æмæ æндæртæ.

Фыссæджы сфæлдыстад, йæ ахадындынад иудадзыг дзырдаг кæй уыд, уымæ гæсгæ критикон æмæ литературон куыстытæн сæйраджыдæр уыди полемикон ахаст, автортæ се 'ргом тынгдæр здæхтой уацмыстæн сæ аивадон дунемæ нæ, фæлæ сæ мидисмæ, сæ идейæтæ иртасынмæ.

Нæ бон загъын у: Елбыздыхъойы сфæлдыстады фæдыл уыд къорд хæрзхæд наукон куысты, фæлæ уæддæр йæ уацмыстæнæма уыдысты æххæст æвзæрст, уыди дзы бирæ ахсджиаг фарстытæ, иртасинаг проблемæтæ. Уæлдай «æнæхæрд бæстæ» уыди

йæ поэтика, æмткæй йæ драмæты аивадон дуне. Аивады идейон мидисæн нæй аргъ скæнæн, йæ эстетикон ахадындзинад ын куына зонæм, уæд. Уымæ гæсгæ, Елбыздыхъойы аивадон дуне сахуыр кæнын, йæ æрдз æмæ йе 'ууæлтæ раргом кæнын уыд ахсджиаг хъуыддаг. Æмæ уый у Зæринайы куысты сæйраг нысан.

Фыссæджы сфæлдыстадмæ ахæм хуызы ирон литературæ-зонынады каст цæуы фыццаг хатт. Уацмысты поэтика раиртасын ахъаз у сæ этикон æмæ эстетикон ахадындзинад бæстондæр базонынæн, авторы философон зондахаст хуыздæр бамбарынæн. Вазыгджын системæ у драматургы сфæлдыстадон æрмадз. Цас бæлвырддæр ын зонæм йæ гæнæнтæ æмæ йæ фæрæзтæ, уыйас бæстондæр зондзыстæм, автор цардæй цы цаутæ исы, цы нывтæ æмæ характертæ æвдисы, уыдоны мидис, сæ нысаниуæг æмæ сæ ахадындзинад. Елбыздыхъойы тыххæй цы критикæ ис, уый ницæмæ дардта эстетикайы сæйраг принцип — мидис æмæ формайы иудзинад. Зæринайы куыст халы уыцы сахъат традици, драмон уацмыстæ «уæгъд» цæуынц политикон конъюнктурайæ.

Фыццаг хатт сæрмагонд иртасыны объект систы адæмон æгъдауттæ æмæ характерты бастдзинад, адæмон æвзаджы фæрæзтæ (фразеологизмтæ, салам дæттын, сомытæ, арфатæ, æлгыстытæ, фидистæ) æмæ авторы ныхасы ахастытæ, ремаркæты æууæлтæ æмæ аивадон функцитæ, монологты сюжетон-композицион нывæст æмæ æндæр поэтикон фæрæзтæ.

Елбыздыхъо ирон дзырдаивад «систа дунеон литературайы æмвæзадмæ», райхæлдта стыр проблемæтæ, нывæфтыд кодта зынгæ цаутæ, арæзта ирд фæлгонцтæ, рухсмæ хаста йæ заманы прогрессивон идейæтæ. Йæ куыст уыди «сфæлдыстадон сгуыхт».

Уымæ гæсгæ æрыгон ахуыргонд йæ размæ сæвардта хæс: Елбыздыхъойы курдиаты æрдз æмæ æууæлтæ раиртасын, йе стыр дæсныйады миниуджытæ рахатын, афтæмæй авторы уацмысты аивадон дуне раргом кæнын, уыцы дуне цы поэтикон фæрæзтæй арæзт æрцыд, уыдон сбæрæг кæнын. Æмткæй ног хуызы, ног идейон-эстетикон позицитæй аргъгонд цæуы Елбыздыхъойы драмон сфæлдыстадæн. Зæринайы куыстæн йæ методологон æмæ теоретикон бындур сты уырыссаг æмæ европайаг эстетикайы сæйраг принциптæ. Драмæйы теори Аристотелæй XX-æм æнусмæ

куыд рæзти, уый бæстон æвдыст у А. Аниксты бындурон куысты, æмæ дзы монографийы автор парахатæй пайда кæны. Бæлвырд æххуыс ын уыдысты Гегелы «Эстетика», Лессингы «Гамбургская драматургия», Белинский æмæ æндæр теоретикон куыстытæ. Нырыккон авторты чингуытæй ацы темæ райхалын иртасæн куысты авторæн мадзал уыдысты Ю. Боровы «Эстетика», В. Хализевы «Драма как род литературы», Эрик Бентлиы «Жизнь драмы» æмæ æндæртæ. Уæлдай ахъаз ын фесты зынгæ драматургтæ æмæ фысджытæ Корнель, Бомарше, Шиллер, Стендаль, Гюго, Пушкин, Островский æмæ æндæрты хъуыдытæ драмон аивады тыххæй. Монографи æххæст кæны, Елбыздыхъойы тыххæй зонадон литературæйы цы къахыртæ ис, уыдонæй иу. Драмæйы поэтикæ æвзæрст кæй цауы, уый ирон литературæзонады гом кæны драмæйы теорийы фарстытæ. Чыныг стыр ахъаз у ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæн æмæ ахуырдаутæн Елбыздыхъойы аивадон æнтыстытæ бæстондæр базоньæн. Драматурджы аивадон дуне стыр у, бирæ сусæгдзинæдтæ дзы ис, се 'ппæт раргом кæнын фидæны хъуыдаг у, фæлæ Зæрина бакодта тынг хъæугæ куыст.

АРВИСТОН

ХÆСТ, ÆФСАД, УÆЛАХИЗ

Дунейы истори у паддзахæдты истори. Паддзахæдты истори у хæстыты истори.

Освальд Шпенглер

Хæсты тыххæй зæгъæн ис афтæ: уый уæлахиздзæутæй зонд-цухтæ саразы, чи фæхæрд, уыдонæй та — фыдæхзæрдæтæ.

Фридрих Ницше

Салдæттæ сæ хæцæнгæртæ куы æрæварой, уæд паддæхтæ æмбойны фестдзысты ничитæ.

Константин-Франсуа Вольней

Цалдæр æнаккаг магусайы сæ гуыбынтæ куы схæрынц, уæд, сæ кусæнуæттæй æддæмæ дæр нæ рацæуынц, афтæмæй бардзырдтæ дæттын райдайынц, милуангай адæмты цæгъдут, зæгъгæ, стæй цæгъдджыты лæгдыхæй, кадджын уавæры, Хуыцауæн арфæтæ кæныныл бафтауынц.

Франсуа-Мари Аруэ Вольтер

Хæстытæ сты, кæй скадджын чындæуы, ахæм фыдракæндтæ.

Луци Анней Сенека (Кæстæр)

Фæуæлахиз уæвын кæй зæрды ис (хæсты), уый хъуамæ суа мæнгард, æмбæхстзæрдæ, хинæйдзаг, сайаг, стæй давæг æмæ стигъæг.

Стигъыны фæндагыл чи æрлæууы, уыцы хæстонтæ сæхæдæг искæй амæддаг свæййынц.

Ксенофонт

Хæстытæ æмæ бæллæхтæ алы мæдзæлттæй байсафынц хуыздæрты: æппæты уæздандæрты, æппæты хъæбатырдæрты, æппæты растдæрты. Уыдон раттынц сæ цард дæр æмæ сæ царæнхостæ дæр — сæ удварн æмæ æрмæйконд хæзнатæ.

Хуан Рамон Хименес

Хæст — мæлæтæн бæрæгбон.

Хиндиаг базырджын ныхас.

Уæлахизы бæркæдтæ? Хæрисыл кæрдутæ.

Хæстæй йæ сæр æгасæй рахаста — уымæй ахъаззагдæр трофей ма цы уа!

Станислав Ежи Лец

САБИТÆ

Хæстон адæм сабитæй уæлдай не сты. Сæ къухы стыр сгуыхтытæ куы бафты, уæд фырцинай тыртынатæ кæй фестынц, кад сын сæ сæртæ кæй разилын кæны, уый тыххæй нæ дзурдзынæн. Сабитæй дæлвæд-уæлвæд ницыуал ныууадзынц, сæ сæр, сæ фад нал æмбаргæйæ, марыныл куы схæцынц, уæд. Фæлæ сывæллæтты хæрзхалдих æппæтæй тынгдæр свæййынц, хæстон уадындызты уаст æмæ марштытæй разæнгард уæвгæйæ, знагыл стыр зæрдæргъæвдæй сæхи куы андзарынц, уæд. Цæй тыххæй хæцут, зæгъгæ, сæ бафæрс, уæд та дын дзуапп дæр нæ ратдзысты. Хæстонтæ сæрыстыр цæмæй сты, уыдæттæ æнæгуырысхойæ рахонæн ис сывæллоны хиирхæфсæнтæ. Ас адæймаджы зæрдæ æрттиваг хотыхтæ æмæ тæмæнкалгæ такатæм нæ бабæлдзæни. Бынтон дисы та мæ ордентæ æфтауынц. Ау, хæдзонд, æвронг лæг хъуамæ йæ риуыл ордентæ куыд æрцауындызæ æмæ уынгты уыцы схъæлæй куыд рацу-бацу кæна!

Акутагавæ Рюноскэ

Паддзахады æмæ нацийы хъомыс адæймагæй стыр дæр хæзнайыл нымад куы 'рцауы, уæд, зæгъæн ис, хæст расидтæуыд — алцы дæр æм цæттæ у æмæ кæцыфæнды сахат дæр райдайдзæни.

Николай Бердяев

Хæст у алы нациты экономикон æмæ организацион тыхты фæлварæн.

Хæсты мидæг æппæты тæссагдæр у, де знагæн фаг аргъ куына скæнай æмæ, мах тыхджындæр стæм, зæгъгæ, дæхицæн зардæтæ куы авæрай, уæд уый.

Владимир Ленин

Æфсад æнæ фæтæгæй, уд кæм нæй, ахæм буар у.

Квинт Курци Руф

Æгъдау уæлахизы мад у.

Александр Суворов

Дунейы дзыллæтæ æмæ тыхджын æфсæдтæ сты, манæ бырæтты рагъыл хус тихалæг йæхи бакæныныл чи тох кæны, ахæм мæлдзыджыты æнгæс.

Франсуа Фенелон

Саумæр чи срæмудзы, уыцы æнæзивæг, сабыр гутон — кардæй кадджындæр.

Евгени Баратынский

Адæймагæн йæ хуыздæр уæлахиз, — йæхæдæг йæхи куы басæтта, уæд уый; йæхæдæг йæхицæн састы бынаты куы базайа, уæд та — худинаг æмæ амæлæт.

Платон

Кæцыфæнды уæлахизы фæстæ дæр адæймагæ цард ницыуал фæкæсы.

Фридрих Ницше

Додойаг у уæлахиздзау наци! Уый фæхæрд ваййы, уæлахиздзау æй чи скодта, уыдонæн. Уый ваййы æвзæр уынаффæгæнæг, реформæты ныхмæ уымæй тынгдæр ничи фæдзуры. Наци æнтыстыты фæндагыл æрлæууы, куы йæ басæттынц, уымæн йæ дыккаг бон.

Жозеф Ренан

Уæлахизмæ тырнæн нæй, цы пайдатæ дæтты, уыдон дæ къуы цыаммар митæ æмæ фыдракæндты руаджы куы æфтой, уæд.

Плутарх

Æлгъыстаг сты, фыдыбæстæйы сæрвæлтау нæ, фæлæ æрмæстдæр уæлахиздзауы скадджын кæныны охыл цы уæлахизтæ æрцæуы, уыдон.

Франсуа Шатобриан

Цыфæнды хæсты дæр сгуйхтытæ алчи йæхи бакæнынмæ фæхъавы, æнамонддзинæдтæ та иу адæймаджы аххос фæкæнынц.

Тацит

Сабыр рæстæг фырттæ фыдæлты фæныгæнынц, хæсты рæстæг та — фыдæлтæ фыртты.

Геродот

Чидæр загъта, хæст, дам, мæгуырты сафы. Антисфен ын дзуапп радта: «Нæ фæлæ мæгуырты нымæц дзæвгар фылдæр фæкæны»

Цыфæнды хæстæн дæр йæ райдайын æнцон у, йæ фæуын та иттæг зын.

Гай Саллюсти Крисп

Хæст хæстонтæ нæ райдайынц. Хæст райдайынц политиктæ.

Уильям Уэстморланд

Знаджы йæхи хæцæнгарзæй чи фæцæвы, уæлахиз дæр уый фæвæййы.

Генрик Ибсен

Немезидæ — «рагон грекъаг усхуыцау, æфхæры, йæ фирмондджынæй чи схъал вæййы, йæхиуыл чи фервæссы, æмæ фыдракæндты фæндагыл чи æрлæууы, уыдоны» Махæн ныр нæ хæс у советон хицауады æмæ коммунистон егъау машинæ-

йы рæдыдтæ æмæ æвалмас узал æнхæлцты æнæсарфат-
дзинад раргом кæнын, æвирхæу уавæры кæй бахаудтой, стæй
ма уыцы уавæр æмбаргæ дæр кæй нæ кæнынц, ууыл æрдзурын.
Советтæ бынтон куыдфæндыйы цæстæй акастысты ныгуылæй-
наг бæстæты хъысмæтмæ. Уый та амыдта дыккаг фронтыл къух
ауигъын. Афтамæй та сæ чысыл фæстæдæр бахъуыд уыцы
фронт тагъдæр байгом кæныныл фидарæй дзурын.

Советтæ сæхи афтæ дардтой, цыма Гитлер æхсæз мæйы
размæ уыдон фесафыны тыххæй цы уынаффæ рахаста, уый сæ
фæсонæрхæджы дæр нæ уыди. Сæ бæрæгдзаутæ сын рагацау
фехъусын кодтой, гермайнагтæ Скæсæнырдæм тынг стыр тыхтæ
аппæрстой, зæгъгæ, уæддæр адон уавæр фæхуыздæр кæныныл
ницанæбæрæг бакуыстой. Æмæ зæфцы фыдæй бирæ хъуыд-
дæгтæ æнæкондæй баззадысты. Уыдон Германæн радтой
Балконтæ байсыны фадат. Советтæн се 'нæуынон уыдысты ны-
гуылæйнаг демократитæ. Тъанджымæйы Советты бон уыд Ан-
глисы æххуысæй цыппар бæстæйы — Турк, Румыни, Болгари
æмæ Югослави — баиу кæнын. Уый руаджы сæхицæн бирæ
æдасдæр уыдаид — Гитлеры ныхмæ сарæзтаиккой Балкайнаг
фронт Советты стырзæрдæйы аххосæй немцы уыцы бæстæты
(Туркæй фæстамæ) иу иннæйы фæдыл аныхъуырдтой. Хæсты
рæстæг бирæ рæдыдтæ æрцæуы, фæлæ дзы Сталин æмæ иннæ
коммунистон фæтæгтæ цы рæдыдтæ æруагътой, ахæмтæ цыма
истори нæ зоны. Балканти сын цы гæнæнтæ уыд, уыдоныл нæ
барвæссыдысты, знаг сæм кæй æрбабырсдæн, уымæ
зивæггæнгæ кастысты. Æппæт уыдæттæ се 'нæрхъуыдыйыл
дзурæг сты. Ныронг сæ, рагацау алцыдæр чи бахынцы, баны-
майы, ахæм хиуарзонтыл нымæдтам. Ныр та ма сæ цыбырзонд
дæр равдыстой. Мад-Уарæсейы цæрджытæм тых, æхсар æмæ
фæразондзинад кæй ис, уый фæстæдæр бæлвырд рабæрæг.
Фæлæ геополитикон стратеги, зонд æмæ хъуыддæгтæ æмбары-
ныл куы дзурæм, уæд Сталин æмæ йæ комиссартæ дыккаг ду-
неон хæстæн йæ райдайæны равдыстой, дардмæ уынынхъом
кæй не сты, уый.

* * *

Уыдæттæ мæнæн æнæнхæлæджы хабæрттæ нæ уыдысты.
Рæхджы хъуамæ цы цаутæ æрцыдаид, уыдон тыххæй æз рага-
цау æргом æмæ бæлвырд-бæрæгæй алы хуызты æмбарын код-

тон Сталинæн. Æз ын фæдзæхстон, йе 'ргом здæхтон, уый размæ иннæтæн куыд фæдзæхстон, афтæ. Мæ зæрдæ дарын, уыцы рагагъоммæйы фæдзæхстытæ иуварс кæй нæ баззайдзысты, ууыл. Ныр тæккæ мах зонæм, уырыссаг адæм сæ райгуыраен зæхх хъахъхъаныныл кæй сты æмæ сæм сæ фæтæгтæ знаджы ныхмæ фидарæй лæууынмæ кæй сидынц, уый.

Гитлер у фыдæхы æнаккаг, æлгъаг æфтыддаг, бафсис ын нæй тугæй, стигъынæй. Æгас Европæ йæ завæты бын кæй фæкодта кæнæ йæ, стыр тасы бафтаугæйæ, æгады бынатмæ, цагъары уавæрмæ кæй æртардта, уый йæм фаг нæ фæкасти. Ныр та хъуамæ Уарæсейы æмæ Азийы дзыллæты цæгъдын, царæфтыд кæнын райдайа. Нацистон гангстертæ азæй-азмæ, зæгъæн ис, афтид бынаты арæзтой æвирхъау хæстон машинæ. Мах æмæ иннæ цивилизацион дуне сæм зондцухтау æнæмæтæй, æдыхстæй, æвæлмасæй кастыстæм, нæ сæ хъыгдардтам. Ныр уыцы машинæйæн æнцæд лæууæн нал и — æгуыстæй згæ кæнын райдайдзæни. Хъуамæ иудадзыг хъуыддаджы лæуд уа, змæла, ныхъуыра адæмы, йæ быны ссæнда къоната, милуангай дзыллæты бартæ. Уый дæр ын фаг нæу — хæссын æй хъæуы канд здидзайæ нæ, фæлæ нефтæй дæр.

*Уинстон Черчилль,
1941 азы 22 июны раныхасæй*

ГИТЛЕР КУЫ ФÆУÆЛАХИЗ УЫДАИД...

Уæд Ныгуылæн Европæйы бæстæты райдыдтаид «германизаци». Зæгъæм, немьц хъавыдысты францаг удысконды æппæт элементтæ дæр фесафынмæ. Францæгтæ хъуамæ сæ мадæлон æвзагыл мауал дзырдтаиккой. Суанг ма уæлмæрдты цыртытыл дæр хъуамæ фыстаиккой немьцагау Афтæ уыдаид иннæ ныгуылæйнаг паддзахæдты дæр. Хуссар-Скæсæйнаг Азийы бæстæтæм æнхæлмæ кæсти «колонизаци», Центрон Уарæсе, Волгæйы былгарæттæ, Кавказ æмæ Фæскавказмæ та ноджы стыр дæр бæллæхтæ — хъуамæ дзы адæмы нымæц кодтаид къаддæрæй-къаддæр. Скæсæны хъуамæ цардаиккой æрмæст сыгъдæг немьцæгтæ. Уый та къухы бафтыдаид бынæттон царджыты нымæц скуынаг кæныны фæрцы. Хъуамæ мыггагыскъуыд фæуыдаиккой æнæхъæн расæтæ. Хæсты азты æхст,

ауыгъд, хуыдуггонд æмæ концлагерьты сыгъд æрцыди 16,9 милуан советон адæймаджы, цагъартæ скæныны охыл Германмæ аластæуыди 10 милуаны, уыдонимæ, — дæс азæй уæлæмæ кæуыл цыди, ахæм сывæллæттæ дæр;

уæд Гермайнаг империйы сæ кой, сæ хъæр дæр нæ уыдаид Израилы паддзахадæн, Мæскуыйæн, Ленинградæн. Уыдоны бынæтты Гитлеры уынаффæмæ гæстæ хъуамæ фæзындаид аразгæ денджызтæ. Дунейы картæйыл нал баззадаид ноджы бирæ паддзахæдтæ, суанг, Балтийы денджызы был чи ис, уыдон дæр. Немыцаг оккупацийы рæстæг Латвийы фæцагъды 250 мин сабырцæрæг адæймаджы, 327 мины та — хæстон уацайрæгтæ. 1941 азы Ригæйы арæст æрцыди гетто. Уырдагитлеронтæ батардтой 35 мин дзуттаджы. Уыцы аз ноябры немцы уыдонæй равæрстой 4500 куыстхъом нæлгоймаджы æмæ 300 сылгоймаджы, иннæты та цæгъдгæ ныккодтой. Цы бæстæтæ-иу байстой, уым фашистæ архайдтой алы адæймагæн дæр йæ психологон уидæгтæ сафыныл, йæ хъуыдыкæнынад амарыныл, стæй йæ нацизмы концепцийæ фæхайджын кæныныл. Гитлер фæуæлахиз, зæгъгæ, уæд махæй алкæмæн дæр ацы концепци абон уайд йæ уды иунæг хойраг.

•••

* * *

Ау, ацы æвæджиауы дзæбæх дунейы, æнæкæрон стъалыджын арвы бын адæмæн къуындæг у? Ау, ацы райдзаст, зæрдæдзуаг æрдзы астæу адæймагмæ фыдæх, маст куыд хъуамæ райгуыра æмæ йæхи æнгæс цæрдуд фæлдисондты цæгъдын куыд райдайа?

Лев Толстой

Хæст æгæр ахсджиаг хъуыддаг у, æмæ йæ хæстонты бæрны кæнæн нæй.

Шарль Морис Талейран

Салдат æрхуы цæппузыры сæрвæлтау дæр йæ уд нывондæн æрхæсдæн, æрмæст ын йæ сæры идейæ нытътъысс.

Наполеон I

ЛЮМИН АВИ АЛЮМИН?

Сержант: Салдәттә! Ныртәккә цауәм люмин ласынмә.

Салдәттәй иу: Люмин нә, фәлә алюмин.

Сержант: Салдат Оболенский! Размә рахиз! Цы мигәнәт уыдтә әфсады размә?

Салдат: Философи ахуыр кодтон.

Сержант: Философи, зәгъыс? Зәххыл әрхуыс! Сыст! Әрхуыс! Сыст! Әрхуыс! Сыст! Әрхуыс! Сыст! Әрхуыс! Сыст! Әрхуыс! Сыст! Гъеныр-ма зәгъ: цы ласынмә цауәм?

Салдат: Люмин.

УАЕРАЕСЕЙАГ ХЪАУЫ ХХ АНУСЫ КАРОН

Салдат: Матка! Курки! Масло! Яйки!

Зәронд ус: Цытә дзурыс, мә кьона? Дыууә 'мә дыууиссәдз азы размә мын сә уә хәстонтә куы афардәг кодтой...

Салдат (йе 'ккойә әриста хордзен әмә йә зәронд усы цур әрәвәрдатә): Матка! Гуманитарон әххуыс!

АРБАТ

ЦРУ-йы агент йә хицауән кәны уырысы әфсәдты хабәрттә. Дзуры тәхджыты, танкистты, арәнхәхъхъәнджыты, десантон хәстонты тыххәй. Стәй ма йә ныхасмә бафтыдта:

— Ноджы ма сәм арбат (арәзтадон батальон) дәр ис. Уыдон та хъәддаг сырдтәй фыддәр сты — автоматтә дәр сын нә дәттыңц.

ИНГАНКЪАХАДЖЫ ДЗУАПП

Тох куы ахицән, уәд ингәнкъахәг мардты әмбырд кәнын райдыдта. Афицер әм хъәр кәны:

— Цы ми кәныс, әнаккаг? Дзыхъмә ләджы ныппәрстай, уый та дын цыдәр зәгъынмә хъавыд!

— Ехх, дә бәрзонддзинад капитан! Ам чи цы дзуры, уымә хъусыныл куы суон, уәд ма мын мә куыст та чи кәндзәни?

ДИССАГ ТА КУЫННӘ У!

Петроград. 1917 азы 25 октябрь. Фәсизәр.

Хъәздыг ус: Глашә, ницы йын зоныс, уынгты гәрәхтә цәмән самадтой?

Æххуырст: Революци, революци, ме 'хсин.

Хъæздыг ус: А-а... Æмæ цы сæ зæрдæ и уыцы адамæн?

Æххуырст: Хъуамæ, дам, нæм хъæздгуытæ мауал уа.

Хъæздыг ус: Хъæздгуытæ мауал уа-йа? Царциатæ. мæ фыдыфыд декабристимæ Сенаты фæзмæ куы рацыд, уæд уыдон та, мæгуыртæ цæмай мауал уа, ууыл тох кодтой. Уæд ай чердыгон революци у!

ÆППÆТÆЙ ÆНÆУЫНОНДÆР

Хæсты рæстæг сæрмагонд хъусынгæнинагтæ, стæй Уæлдæр Сæйрагкомандагæнæджы бардзырдтæ Æппæтцæдисон радиойы касти Юрий Левитан. Гитлерæн йæ удхæссæг уыдысты уыцы дикторы домбай хъæлæс, стæй Илья Эренбургы антифашистон публицистикæ. Афтæ дæр дзырдтой, Гитлер, дам, Мæскуы куы байса, уæд фыццаджы-фыццаг Левитаны æрцауындзын кæндзæни, стæй та — Эренбургы. Æртыккаг бынаты та йын Сталин уыди.

ИУ МИСТИКОН ХАБАР

Хæсты рæстæг Гитлер Тибетмæ арвыста десант, цæмай Шамбала ссарой æмæ зæххы сæмæн немыцырдæм разилой — уæд, дам, фæуæлахиз уыдзыстæм. Сталин дæр æвзаргæ десантты къорд сарæзта — уый немыцы нæ бауагъта Шамбаламæ.

«ОМÆ ДÆ БАДЫНМÆ КУЫД ÆВДÆЛДИ?»

Рокоссовскийы ахæстонай рауагътой 1941 азы фæззæджы. Йæ бæрны йын бакодтой дивизи. Уыцы дивизи иттæг хорз хæцыди. Сталин уый куы базыдта, уæд Рокоссовскимæ фæсидти Кремльмæ, цæмай йæ уæлдæр бынатмæ сивой.

— Германы æфсады доктринæимæ хорз зонгæ дæ? фæрсы йæ фæтæг.

Нæ дæн, æмбал Сталин.

— Се 'фсады структурæимæ та?

— Нæ, æмбал Сталин. Бадгæ кодтон (ома ахст уыдтæн).

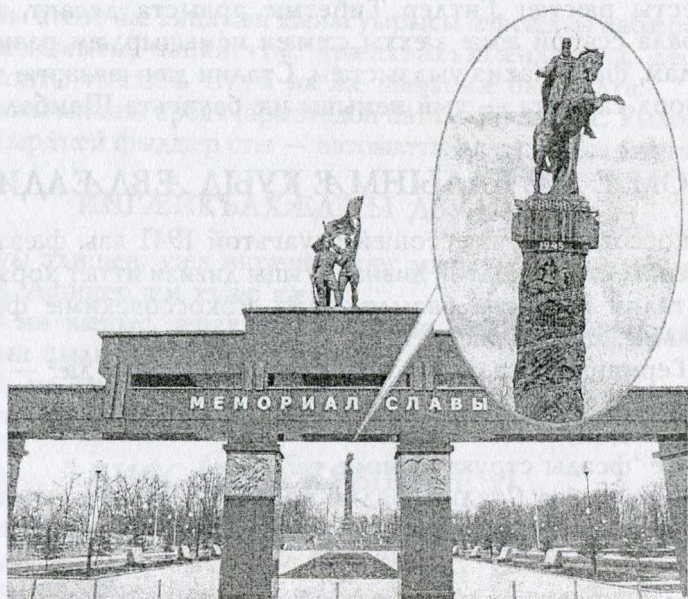
— Омæ дæ бадынмæ куыд æвдæлд, æмбал Рокоссовский?

НАМЫСЫ МЕМОРИАЛ

Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ Цæгат Ирыстонæй ацыди 100 мин адæймаджы бæрц. Фашисты ныхмæ хæцыди республикайы алы фæндзæм адæймаг дæр. Ирыстонæй 11 адæймаджы систы Намысы ордены æххæст кавалертæ, 50 хæстоны та — инæлæрттæ æмæ адмиралтæ. 35 иронæн саккаг кодтой Советон Цæдисы Хъæбатыры нæмттæ.

Хæсты быдырæй нал раздæхтысты Гæздæнты авд æфсымæры, Хестанты æхсæз æфсымæры, Темырты æхсæз æфсымæры, Дьгуры æхсæз æфсымæры. Фæндзгай æфсымæртæ кæмай фæхъуыд, уыцы бинонты нымæц хæццæ кæны фынддæсмæ, цыппæргæйттæй чи бавдæлон, уыдон та сты дыууисæдзæй фылдæр. Цымæ ма нæ бæстæйы æндæр ахæм наци ис, утæппæт зиантæ кæуыл æрцыд? Хуымæтæджы нæ дзырдта фыссæг Петр Павленко: «Ирон», зæгъгæ, уыцы дзырд кад æмæ радæй фæзæгъынц хæсты æппæт фронтты дæр, уымæн æмæ ирæттæ сæхи равдыстой хъæбатыр æмæ рæстзæрдæ хæстонтæй».

Уымæ гæстæ иттæг ахсджиаг хъуыддагыл банымайæн ис, республикайы столицæ Дзæуджыхъæуы Намысы стыр мемориал арæзт кæй æрцыд, уый — хъæбатырты нæмттæн рохгæнæн нæй, хъуамæ фæлтæрай-фæлтæрмаæ цауой.

* * *

Дыккаг дунеон хæсты архайдтой 60 паддзахады — сæ адæмы нымæц уыд 1 миллиард æмæ 600 милуаны. Фæмард дзы 55 милуан адæймаджы, уыдонæй 27 милуаны — махуæттæ.

ГАДЗРАХАТÆЙЦÆУДЖЫТЫ ТЫХХÆЙ

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæджы немцы фарс чи уыд, уыцы советон адæмы нымæц хæццæ кæны иу милуан æмæ æрдæгмæ. Уыдонæй Вермахт æмæ СС-ы куыста 900 минæй 1 милуаны онг.

Немыцæн æххуысгæнджытæ уыдысты:

— 6 туркестайнаг ротæйы (фæстагмæ систы Туркестайнаг легион);

— казахаг батальон “Алам”;

— Волгæйаг-тæтæйраг легион. 1944 азы 10 октябрмæ ацы легионы уыд 11 мин тæтæйраг бархионы, уымæй уæлдай А. Власовы æфсады — 20 мин тæтæйраджы;

— Кавказаг-пысылмон легион. Хаудысты йæм иугæндтæ “Хохаг”, “Альпинист” æмæ æндæртæ;

— 6 азербайджайнаг батальоны;

— Сомихаг легион (8 сомихаг батальоны);

— Гуырдзиаг легион (уыди дзы 4 батальоны фæйнæ 800 — 1000 салдатимæ. Батальоны нæмттæ: “Георги Саакадзе”, “Давид Аразæг”, “Тамар-паддзах”, “Илья Чавчавадзе”). 1942 азы Чегемы цур немцы фарс фесты Сырх Æфсады 2 батальоны. Гуырдзиаг легионертæ хæцыдысты Курскы къалæты дæр — немцы фарс.

1943 азы арæзт æрцыди Хъалмыхъхъаг корпус 5 мин æфсæддонæй. Хæцыди Польшæйы æмæ советон партизаны ныхмæ. Немцыцæн чи æххуыс кодта, уыцы туркестайнаг æмæ скæсæйнаг æфсæддон хæйтты адæппæтæй уыди 230 мин салдаты.

Фæлæ Гитлерæн æххуысгæнджытæ æппæтæй фылдæр уыд уырысæн сæхицæй (А. Власовы æфсад, алыхуызон организацитæ, эмигранттæ, хæстон уацайрæгтæ æмæ хъазахъхъ). Зæгъæм, æрмæст Сербийы разынди, Германы фарс чи хæцыд, ахæм эмигрантты организаци, йæ бæрц — 10 мин адæймаджы.

Гитлер Советты бæстæйы цы зæххытæ бацахста, уым ын пълæлицæ æмæ æндæр рæтты фарсласæн кодтой 400 мин советон адæймаджы — адон дæр хауынц, райдайæны цы нымæц — 1,5 милуаны — загътам, уырдаæм.

Сырх Аѳсады инэлэрттэй райгуырэн бэстэйыл гадзрахатэй чи рацыд, уыдоны 'хсән А. Власов фыццаг нэ уыди. Хэсты фыццаг бонты эмэ майты знаджы фарс фесты Цэгат-Ныгуылэн фронты штабы оперативон хайы хицауы хэдиваг инэлэр-майор Трухин, 21-эм ахсэг корпусы командир инэлэр-майор Закутный, 32-эм аѳсады Хэстон Советы уэнг, бригадон комиссар Жиленков, Ливавэйы хэстон ахуыргәнэндоны хицау Благовещенский.

“Новая газета”-йы армагма гасга

Хъуыстон уырыссаг радиомэ. Нымадтой, горэт исгайэ тынгдэр чи фесгуыхт, уыц инэлэртты, булкьонты, дэлбулкьонты. Азынма капитанты, поручикты, фельдфебельты койтэ дэр фэкандзысты. Фэлэ пролетарты онг нэ ахэццэ сты. Сэ номхыгъд барджындэртил аскъуыд. Элгъэдгәнән аддын ныхэстэ. Адэймагыл аргхэндэг бафты. Цэмән афтэ тынг мыл сагъуыд антъыснаг! Фыццаг хатт сын куына у мыййаг. Аппындзух уыцы иу койтэ. Левиафан, Левиафан! Иугәндзон йәхи стауы, йәхицәй иттәг буц у, зәндтә амонь, стыр ныхас кәны. Мән та мэ адэмы тыххәй чысыл цыдәр ацәгтә базоньн фәнды — армыдзаг хәдәфсарм, хиуылхәцгә эмэ бонзонгә у әви нэ, ноджы йә поэзийы стьәлфәнтә, йә арвы зәлтә.. Фэлэ мәнәйуый, дэ ингәнмэ фәндаг бацыбыртэ эмэ, әвәццәгән, иудадзыг хъусдзынә танкты, аэропланты, заводты эмэ алыхуызон “хәцъәфджын къухты”, “сгуыхтыты”, “разгадэрти”, “фәллоый хъәбатырты” койтэ.

*Борис Зайцев,
1945 азы апрелы боньгәй*

¹ Библийы денджызон цәрагой, егъау залиаг калм, йе та кәфхъуындар.

ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ

БАСИТЫ ДЗАМБОЛАТ

(1924 — 1944)

Ирыстоны литературон фэсивæдæй Фыдыбæстæйы Стыр хæсты чи байсæфт, уыдонæн сæ курдиатджындæртæй иу уыди Баситы Бечыры фырт Дзамболат. Ссæдз азы йеддæмæ йын цæрын нæ бантысти, фæлæ суанг скъоладзау лæппуйæ кæй ныффыста, уыцы æмдзæвгæтæй дæр бæрæг у, тынг суинаг кæй уыд, æрзон курдиаты хъомыс æм кæй хæццæ кодта, уый.

Дзамболат райгуырди Алагиры. Скъолайы фараст къласы куы бакаст, уæд кусын райдыдта районы газеты редакцийы. Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ ацыд æстæсаздзыдæй. Хъæбатырæй фæмард 1944 азы.

Дзамболаты поэतिकон уацмыстæ бакæсæн ис, «Æфсымæрты зарæг», зæгъгæ, уыцы чиныджы (Орджоникидзе, 1985).

НЫННÆР, МÆ ХУР, МÆ ФÆНДЫР

Ныннæр тыхджын хъæлæсæй, ныннæр, мæ хур, мæ фæндыр,
Бæрзонддæр сис нæ тохы бон дæ зарæджы хъæлæс!
Мæнæн мæ туг фæкалди, мæ фыцгæ туг, дæ тæнтыл
Цæмай нæ бæстæн бафидон нæртон фыртау йæ хæс.

Ныннæр тыхджын хъæлæсæй, ныннæр, мæ хур, мæ фæндыр,
Ныннæр тыхджын, куыд æрхъусой нæ быдыртæ, нæ хох!
Æгъгæд у балцы цæуын нæ фыдæлты хæтæнтыл,
Ныббырс, цæй, хæстмæ, сахъ фæлтæр, Фыдыбæстæйыл тох!

Ныннар тыхджын хъаләсәй, ныннар, мә хур, мә фәндыр.
Тәшпудау тохы бамбәхсынән ма бацагур къуым!
Ныззар дә хәстон зарәг, мах фенкъуысәм дә фәдыл,
Фәстәмә тохәй чи лидза, уый фәстәд цавддур уым!

Ныннар тыхджын хъаләсәй, ныннар, мә хур, мә фәндыр,
Әмризәджи куыд нырриза фашистон куыйты 'рдонг!
Әз ме 'хсаргард ныссадздынән цъаммар ызнаджы тәнты
Цәхәркалгә, әгъатырәй йә сау фистоны онг.

Ныннар тыхджын хъаләсәй, ныннар, мә хур, мә фәндыр,
Бәрзонддәр сис нә тохы бон дә зарәджи хъаләс!
Мәнән мә туг фәкалди, мә фыцгә туг, дә тәнтыл,
Цәмәй дәуимә бафидон Фыдыбәстән йә хәс.

1942

* * *

Рог хъазыд дымгә нә фәрсты сиргә,
Фаллаг фарс донән нә хъәу әрфынәй.
Сә хуыз әвдыстой рәсугъд, әрттивгә
Арвы хәзнатә доны цъәх бынәй.

Куывтой нә размә бәрзонд бәләстә,
Бәрзонд бәләстә — фыдәлты карән...
Цәмәй фиддзынән дәуән дә хәрзтә,
Дә хорздзинәдтән нәй аргъ ыссарән...

Дәуән әрмәстдәр, мә рухс хуры хай,
Дәуән әрмәстдәр фәндаг мә риумә.
Тәхуды әмә зарәджи әмбай,
Зарәджи әмбай фәцәр дәуимә...

1943

* * *

Уый фашистон саузәрдә салдат
Бандзәрста кәйдәр хәдзарыл арт
Әмә бахудт хәәлдзәгәй, хъәрәй,
«Тынг хорз арт у, загъта, ахәм нәй».

Фәлә сагой синты арф ныссагъд.
Зәхмә чъизи, маргәйдзаг туг тагъд, —
Акодта йә сонт хъәбыс цъәх арт,
Әмә фестад сау фәнык йә мард.

Дард Берлинәй ничи хуыдта дәу,
Цәмәй махән басудзай нә хъәу!

* * *

Хъәу...
Фәздәджы зилдухәнтә...
Хъәр...
Цъәхахст...
Әлгъыст...
Уынджы туджы кул, пырхәнтә...
Додойаг әвзыст...

Сау фәнычы дымгәйы фу
Хәхтырдәм хәссы.
Бон әнкъардәй обауы пур
Сыгъд хъәумә кәсы.

Хъәу әрсабыр.
Афтид кәултыл
Сау ала ләууы...
Хъәуы әдде доны былтыл
Хәст нырма цәуы.

* * *

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Виктория БОРАЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Альбина ДАТИЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

* * *

Подписано к печати 7.06.05. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет № 1
Гарнитура шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 16,27 Учетно-изд. л. 2,68.
Тираж 1550 экз. Заказ № 66.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

